

2023 / 1

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Német-német kapcsolatok

Magyarországi Német Népművelődési
Egyesület

Szatmári svábok és a katolikus egyház

Magyarországi németek a Waffen-SS-ben
Landsmannschaftok kötődés változatai

Nemzetiségi oktatás a magyarországi
iskolarendszerben

Ankét Miskolcзы Ambrus munkáiról

Antal Róbert István, Magyar Zoltán, Filep

Tamás Gusztáv, Kovács Mihai, Tamási

Orosz János

Főszerkesztő:
PAPP Z. ATTILA

Szerkesztők:
BÁNYAI VIKTÓRIA
BÁRDI NÁNDOR
DOBOS BALÁZS
FILEP TAMÁS GUSZTÁV
KOVÁCS ESZTER
SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Szerkesztő bizottság
CSERNICKÓ ISTVÁN
FEDINEC CSILLA
KÁLLAI ERNŐ
TÁTRAI PATRIK
VÁRADI MÓNIKA
ZAHORÁN CSABA

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:
TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

regio.tk.hu

31. évf. (2023) 1. szám

NÉMET-NÉMET KAPCSOLATTÖRTÉNET

EILER FERENC

Érdekképviselő a semmiből. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózatépítése (1924–1940) 3

MARCHUT RÉKA

A szatmári svábok és a katolikus egyház viszonya a második bécsi döntést követően (1940–1942) 31

MÁRKUS BEA

A német-német kapcsolatok egy sajátos példája: Magyarországi németek a Waffen-SS-ben 59

MUKA VIKTÓRIA

Adalékok a magyarországi német Landsmannschaftok történetéhez és a „kettős kötődésű” és „német-érzelmű” csoportok ideológiai szembenállásához 81

NEMZETISÉGI OKTATÁS MAGYARORSZÁGON

KÁLLAI ERNŐ

Nemzetiségi oktatás a magyar iskolarendszerben 104

ANKÉT MISKOLCZY AMBRUS MUNKÁIRÓL

MISKOLCZY AMBRUS

Bemutakozás 133

KOVÁCS MIHAI

Középkori román történelem magyar szemmel 135

MAGYAR ZOLTÁN

Egy folklórtörténeti jelentőségű forráskiadvány 144

FILEP TAMÁS GUSZTÁV:
„Vakbuzgó” – „ateista”, „bösz royalista” – „lángoló hazafi” 149

TAMÁSI OROSZ JÁNOS:
„... és a történelem nem ért véget...” Miskolczy Ambrus
Nagy-Romániáról 156

ANTAL RÓBERT ISTVÁN
„Az én empátiám az ironia és a részvét”. Miskolczy Ambrus Vasgárda-
kötetéről 164

KRITIKA

BRANDT JULIANE
A szöveg, a szótára és az üzenete: reflexiók a társadalomtörténet
módszertani implikációiról 170

Halmos Károly: Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és
társadalomtörténete. Budapest: L'Harmattan – MTA BTK
Irodalomtudományi Intézet 2021. 390 oldal

BALOGH IVÁN
Akit eddig kevésbé ismertünk: Jászi, a liberális szocialista 174
Takáts József: Jászi és a liberális szocializmus. Eszmetörténeti tanulmányok.
Budapest: Osiris Kiadó, 2021. 311 oldal

ORDASI ÁGNES
Nyilván(osan) a gyengébbik? Nem. 181
Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és
olvasóik Bécsben és Budapesten. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek.
Értekezések.), 2021. 286 oldal

ERDÉSZ ÁDÁM
Történet, kontextus, a történész elbeszélése. A nagyváradi Weiszlovits–
Vaiszlovich család históriája 188
Kulesár Beáta: „Adonyomorítás miatt zárva”. Egy nagyváradi család
története (1858–1944). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion
Könyvkiadó, 2022. 287 oldal, 20. század 7.

BALLA KÁLMÁN
Egy jelentős életmű emlékműve – és nemcsak azé 192
Tóth László: Hagyomány és identitás. Tanulmányok és esszék a
csehszlovákiai magyar irodalomhoz 2006–2021. Budapest: Magyar Napló –
FOKUSZ Egyesület, 2022. 584 oldal (Rádiusz Könyvek 16.)

NÉMET-NÉMET KAPCSOLATTÖRTÉNET

EILER FERENC*

Érdekképviselés a semmiből

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület hálózat- és közösségépítése (1924–1940)

A magyarországi németek 1920 és 1945 közötti története közösségépítésként, sőt, kisebbségi nemzetépítésre tett kísérletként is értelmezhető. A negyed évszázad természetesen messze nem volt homogén időszak, hiszen a korszak kezdetén, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE – Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein) megalakításakor, sőt, ezután még csaknem másfél évtizeden keresztül szó sem volt arról, hogy a népcsoport (pontosabban annak vezetése) célul tűzné ki a párhuzamos gazdasági, kulturális, oktatási és igazgatási struktúrák kiépítését a magyar állam keretei között. Ez csupán a korszak végén, a II. világháború alatt, a Volksbund tevékenysége kapcsán vált a Német Birodalom által is hathatósan támogatott célkitűzéssé a kisebbséget irányító elit és a tagság egy része körében.¹ (A nagypolitikai háttér csak látszólag kedvezett az ilyen irányú, valójában évtizedeket igénylő törekvésnek, hisz a nemzetiszocialista Németország – a magyarországi német vezetők többségének valódi szándékai ellenére is – a népcsoport áttelepítésével, tehát magyarországi tartózkodásának végleges megszüntetésével számolt,² a magyar államnak pedig a német önszerveződést az élet csaknem minden területén lehetővé tevő engedményei dacára sem állt szándékában a népcsoport feletti ellenőrzést végleg és teljes egészében átengedni a Volksbundnak.)

* A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos főmunkatársa. E-mail: Eiler.Ferenc@tk.hu

¹ Kántor Zoltán a (kisebbségi) nemzetépítést nemzeti elven való intézményépítésként és az identitás kialakításaként/erősítéseként definiálja. Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000/3. 225–226.

² A terv kiszivárgása komoly pánikot okozott a német lakosság körében. Természetesen voltak, akik örültek a lehetőségnek, de a többség elutasította a szándékot. Nem véletlen, hogy a Volksbund igyekezett hűteni a kedélyeket, s azt terjesztette, hogy a háború végén csak az önként jelentkezők hagyják majd el Magyarországot. *Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek*. Pécs, 1939. november 15. MNL OL K 149-1939-8-5725; *Budakörnyéki járás főszolgabírája a főispánnak*. Budapest, 1940. február 1. MNL OL K 28-194-1940-H-15446.

Az I. világháború előtt a „magyarországi németiség” mint különálló entitás nem létezett: nem voltak sem országos, sem regionális érdekképviseleti szervei sem politikai, sem kulturális, sem pedig gazdasági téren. Eltekintve az erdélyi szászoktól, akik egy rövid periódus kivételével csupán saját közösségük fennmaradásáért és különállásáért küzdöttek, s nem fordítottak különösebb figyelmet a többi német sorsára, az ország területén élő egyéb német közösségek (települések, régiók) a 20. század első évtizedéig valójában csupán egymás mellett éltek. A világháború után ez a helyzet alapvetően megváltozott. A Jakob Bleyer köré csoportosuló német „etnopolitikai vállalkozók” ekkor még meglehetősen szűk köre elhatározta, hogy felülről lefelé építkezve létrehoz egy szervezetet,³ amelyre alapozva a többé-kevésbé elszigetelt helyi közösségekből néhány jól megfogalmazott üzenet mentén idővel megteremthető lesz a korábban nem létező magyarországi német kollektív entitás.⁴

Bleyer kezdeti deklaratív céljai még csak arra irányultak, hogy egy komoly szervezeti háttérrel alapuló különállást érjenek el (disszimilációt) egy pszeudokulturális közösség (MNNE) megteremtése és megerősítése révén. A politikai szerepet vállaló germanista professzor sokáig úgy gondolta, hogy a magyarországi németiség önmeghatározásában a társadalmi adottságok miatt gond nélkül összehangolhatók lesznek a megteremtendő közösség nagypolitika által leginkább figyelemmel kísért, Magyarországra és Németországra koncentrált lojalitásai. Programja szerint a magyarországi németek a magyar (politikai) nemzet részei voltak, egyúttal azonban – hasonlóan a többi német kisebbséghez – természetes részei a német népnek is.⁵ Szemében ez adottság volt, a kötések nem voltak egymással versengő lojalítások. Kétségtelen, hogy élete vége felé ez az egyensúly némileg elbillent a német (illetve ekkor már a népközösség) irányába, részben a magyar állam által kiváltott kudarcélmények, részben a megerősödő Németország propagandája, hangzatos ígéretei miatt. Bleyer közösségépítésének célja tehát még csupán egy, a saját kontúrjait élesen megrajzoló közösség társadalmi integrációjának és érdekvédelmének megteremtése volt.

A Volksbundnak a németek kizárólagos szervezetévé válásával (1940) s a magyarországi német társadalom minden szegmensét átfogni, nem ritkán gyökeresen újraszabályozni kívánó szervezőmunkájával ez az alapállás gyökeresen megváltozott.⁶ Itt már szó sem volt arról, hogy a német kisebbség a magyar nemzet része

³ Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 114.

⁴ A kérdésről l. Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései és a német kisebbségi sajtó (1921–1944). In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika*. Budapest: Pestú Kalligram 2018. 87–117.

⁵ Fata, Marta: Minderheitenkonzeption und –politik Jakob Bleyers. In: Hambuch, Wendelin (Hg.): *Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933)*. Budapest: St. Gerhards-Werk Ungarn, 1994. 19.

⁶ A Volksbundról l. Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.

lenne, a szervezet vezetői a németek pozícióját ekkor már a lojális állampolgár képében látták. A Németországhoz fűződő kapcsolatot pedig a faji alapon meghatározott népközösségi eszmének rendelték alá. A Volksbund hasonlóan a régió más államaiban tevékenykedő, kizárólagosságot nyert német szervezetekhez, túllépett az érdekvédelem programján, s valójában egy mindenre kiterjedő (kisebbségi) társadalom-/nemzetépítési programot valósított meg. Az volt a célja, hogy befolyását a magyar kormányzat (kényszerű) beleegyezésével a népcsoport minden tagjára kiterjessze, s olyan vertikálisan és horizontálisan is tagolt hálózatot hozzon létre, melynek révén a kisebbség életének gazdasági, kulturális, oktatási és egyéb vonatkozásait maga szabályozhatja – még ha a magyar államhatalom végső kontrollja mellett is.⁷

E tanulmány a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület közösség- és hálózatépítő tevékenységét vizsgálja. A szervezet célkitűzései és működésének politikai keretfeltételei mellett főleg a gyakorlati lépésekre, az alkalmazott módszerekre koncentrálnak, miközben igyekszik megvonni a hálózatépítés mérlegét: számba veszi az elért eredményeket és az elszenvedett kudarcok okait is, kitérve a hatékonyságot korlátozó tényezőkre.

Az előzmények, az etnopolitikai vállalkozók és a célcsoport

Az MNNE építkezése nem teljesen a semmiből indult. A szellemi alapozás már a 19. század végén megkezdődött, amikor németországi társadalmi szervezetek figyelmét felkeltette a magyarországi németek asszimilációs veszteségének kérdése, s igyekeztek rábírní Berlin, hogy adja fel a Bismarck által korábban hangsúlyosan képviselt kisméretű egységből fakadó elzárkózást a kérdés iránt. A Schulvereine (Iskolaegyesület), majd az Alldeutscher Verband (Össznémet Szövetség) megpróbálta elérni, hogy a német kormány szorítsa rá a Monarchiát, s mindenekelőtt Magyarországot arra, hogy a kisebbség fennmaradását biztosító reformokat vezessen be a képviselet, az oktatás és a kultúra terén.⁸ A magyarországi német értelmiség egy viszonylag szűk körében is visszhangra leltek ezek az elképzelések, annál is inkább, mivel személyes tapasztalataikat megerősítve látták a németországi ébresztő hangokból. Az irodalom felől érkező bánáti sváb Adam Müller-Guttenbrunn vagy a gazdasági és politikai életben rendkívüli aktivitást kifejtő, rendszerkritikus Edmund Steinacker váltak a századfordulóra a változást követelők arcaivá.⁹ Utóbbi

⁷ A magyar-német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyvet (Bécs, 1940. augusztus 30.) I. uo., 397–398.

⁸ V. Windisch Éva: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete (1867–1900). II. rész. *Századok*, 1964/5-6. 1118–1124.

⁹ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012. 122–125.

képviselőként az alsóházban is fel-felvetette a németek ügyét, nem ritkán a nemzetiségi kérdés tágabb összefüggéseibe ágyazva, általában komoly felhördülést váltva ki ezzel.

A németországi szervezetektől nem teljesen függetlenül, sőt, azok szellemi és anyagi támogatását igénybe véve a századforduló után elindult egy belső erőkert megmozgató szerveződés is, elsősorban a gazdaságilag tehetősebb, polgárosodó Bánátban, amely 1906-ban elvezetett a Magyarországi Német Néppárt (Ungarländische Deutsche Volkspartei) megalakulásához. A párt komoly szervezőmunkát fejtett ki, elsősorban a bánáti, illetve egyes bácskai településeken, de az 1910-es választásokon a közigazgatás hathatós ellenállásának – valamint a hagyományosan apolitikus német közösségek passzivitásának – köszönhetően nem tudott képviselőt juttatni a parlamentbe, később pedig a világháború kitörése akadályozta meg, hogy a szervezet kifussa magát.¹⁰ A rövid ideig az erdélyi szász politikusok egy részének támogatását is élvező tömörülés természetesen még a Monarchia kereteiben gondolkodott. Ha kézzelfogható politikai eredményt nem is ért el, a háború után néhány Magyarországon maradt településen korábban kifejtett aktivitása, illetve a sajtó révén annyi hatása mindenképpen lett, hogy voltak már a vidéki Magyarország településein olyan németek, akik tudomást szereztek arról, hogy az etnikai alapú pártpolitizálás követelése nem ördögtől való.

A fegyverszünet kihirdetése után, az új politikai helyzetben a magyarországi németeket is elérte a pártalapítási láz. Ehhez a politikai zűrzavar mellett kedvező háttért biztosított az a kormányzati szándék is, hogy a nemzetiségek esetleges szecessziós szándékát megelőzze, vagy szükség esetén engedmények révén blokkolja. A szociáldemokraták német tagozata mellett két irányzat küzdött egymással a következő években, kisebb-nagyobb megszakításokkal, különböző politikai háttérrel, idővel nevet változtatva. Az egyik, a főleg a polgárságra építő szász Rudolf Brandsch, majd annak Erdélybe való távozásával Guido Gündisch vezette irányzat volt, a másik pedig a katolikus konzervatív paraszti népességet, mint bázist megcélzó pártalakulat, amelynek élén Jakob Bleyer állt.¹¹ A választások eredményeként ezekben az években sikerült is képviselőket juttatniuk a nemzetgyűlésbe.¹² A téma szempontjából ennek az időszaknak az volt a legfontosabb következménye, hogy a pártok vidéki és fővárosi gyűléseket tartottak, választási agitációt folytattak, s ennél fogva az etnikai alapú politizálás lehetőségét eljuttatták a német lakossághoz. Ráadásul célba juttattak néhány fontos üzenetet is, mindenekelőtt az anyanyelv

¹⁰ Schödl, Günter: Ungarns deutsche Bewegung und mitteleuropäische Politik am Vorabend des ersten Weltkriegs. In: Schödl, Günter (Hg.): *Formen und Grenzen des Nationalen*. Erlangen: Institut für Gesellschaft und Wissenschaft (IGW) an der Universität Erlangen-Nürnberg, 1990. 327–355.; Seewann, 2012. 125–135.

¹¹ Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 16–18., 114–134.

¹² Uo. 129–131.

használatára, valamint a nemzetiségi oktatás fontosságára vonatkozóan. Az MNNE szervezése során ez rendkívül fontos adottságnak bizonyult, mert az etnikai alapú pártpolitizálást felszámoló konszolidációs időszakban az egyesület helyi csoportjainak megalakításánál több helyütt támaszkodhattak azokra az aktív személyiségekre, akiket ebben az időszakban ismertek meg.¹³

Az MNNE tényleges alapítója és a magyarországi németek vezéregyénisége 1933-ban bekövetkezett haláláig Jakob Bleyer volt, aki 1919–1920-ban a nemzetiségi ügyekért felelős miniszter posztját is betöltötte.¹⁴ Bleyer a békeszerződés előtti átmeneti években pártelnökként is részt vett a politikai életben. A konzervatív tábor fontos politikusaival kiépített kapcsolatai, nehezen kiharcolt németországi elfogadottsága, a némettség körében politikusként és a *Sonntagsblatt* alapítójaként megszerzett ismertsége, valamint nem utolsó sorban személyes ambíciói predesztinálták a magyarországi német kisebbség érdekeit képviselő szervezet (tényleges) vezetőjének szerepére. 1917-től kezdve személye a német ügyekben pár év alatt megkerülhetetlenné vált, még úgy is, hogy egyáltalán nem élvezte Bethlen István feltétlen bizalmát. Viszont rendelkezett egy olyan kapcsolati hálóval, amelyet felhasználva a Miniszterelnökség kényszerű beleegyezését követően hozzáláthatott egy kulturális egyesület kiépítéséhez. Bleyer egymaga természetesen kevés lett volna egy ilyen szervezet létrehozásához, majd mozgásban tartásához, ehhez szüksége volt azokra a német vagy német származású, vele bizalmi viszonyt ápoló munkatársakra, akik a megelőző néhány év alatt kerültek a látókörébe.

A magyarországi németiséget megszervezni próbáló, az MNNE-t és a *Sonntagsblattot* ténylegesen működtető, Bleyer köré csoportosuló „etnopolitikai vállalkozók” köre valójában meglehetősen szűk volt. Induláskor néhány német származású egyházi emberből, az 1918 utáni időszak német pártjaiban szerepet vállaló személyekből, egyetemi tanárokból és az egykori *Neue Post*ban működő újságírók közül került ki az a pár kisebbségi személyiség, aki aktívan is bekapcsolódott a szervezet tevékenységébe, miután az megkapta a zöld utat a Miniszterelnökségtől.¹⁵ Később a helyzet annyiban változott, hogy Bleyer a német értelmiség kinevelésének programját megvalósítva igyekezett minél több egyetemistát, majd egyetemi végzettségű embert bevonni az egyesület működtetésébe. Ennek eredményeként a harmincas évek elejére már nemesak bölcész fiatalok tevékenykedtek a szervezet vezetőségében vagy annak megbízásából, hanem néhány ügyvéd, orvos

¹³ Az MNNE választmányi tagságának túlnyomó többsége vidéki, falusi volt. Lásd lentebb.

¹⁴ Seewann, 2012. 186–188.; Orosz László: A „nemzeti kisebbségek megtartása életbevágó érdeke a jövőendő magyar államnak [...]” Bleyer Jakob kormányzati szerepvállalása (1919–1920) a hazai németiség nemzetiségi törekvéseinek kontextusában. In: Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Veritas Évkönyv 2021*. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2022. 173–189.

¹⁵ Schwind, Hedwig: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1960. 100.

és műszaki végzettségű is. Ezeknek a fiataloknak egy része már egyetemi évei alatt a budapesti német Suevia egyesület tagja volt, kollégiumi férőhelyet, sőt német ösztöndíjakat kapott Bleyer támogatásának köszönhetően.¹⁶ Közülük kerültek ki azok a fiatal aktivisták, akik a vidéki csoportokkal tartották a kapcsolatot, rendszeresen meglátogatták őket, előadásokat tartottak számukra. Bleyer a húszas évek végétől kezdve egyre jobban támaszkodott rájuk, miközben számára is nyilvánvaló volt, hogy a fiatalok radikálisabb nézeteket vallanak nála.¹⁷ Bleyer halála után rövid időn belül szembe kerültek a kormány által is támogatott, Gratz Gusztáv vezette „mérsékelt” irányzattal, s 1935-ben megalapították a Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) körét, amiből három évvel az MNNE-ből való távozásukat követően a Volksbund legszűkebb vezetősége is kinőtt.

Az MNNE-vel kapcsolatos stratégiát az első évtizedben Bleyer elképzelései, a Miniszterelnökség által megszabott és szigorúan ellenőrzött mozgástér, valamint Németország titkos anyagi támogatása határozták meg. Az aktivisták kiválasztása mellett annak a stratégiai kérdésnek az eldöntése is Bleyerre várt, hogy melyik társadalmi réteg legyen az egyesület célcsoportja, kiket próbáljanak meg elérni a szervezet lényegét közvetítő üzenetekkel, hogy aztán szerencsés esetben integrálhassák őket a helyi csoportok révén, megteremtve így az egyesület társadalmi bázisát. Természetesen nem okozott meglepetést, mivel ezzel kapcsolatos elképzelései már évekkorábban kikristályosodtak. Pártelnökként, sőt már valójában ezt megelőzően publicistaként is azt hirdette, hogy a magyarországi németek megszervezésekor mindenképp előtérbe kell hozni a falusi lakosságra, ezen belül is a vallásos parasztságra kell koncentrálni.¹⁸

Volt ebben a meggyőződésben természetesen egy jó adag, a korszakban másutt is oly népszerű „parasztromantika”, de Bleyer, aki maga is elsőgenerációs értelmiségi volt, tisztában volt azzal a tendenciával is, hogy a németesség asszimilációs veszteségeinek jó része a városokban élők elmagyarosodásából származott.¹⁹ (Emellett ráadásul a munkásokat veszélyeztette egy további – számára kezelhetetlennek tűnő – „kisértés”: a baloldali mozgalmak szervezőtevékenysége.) A városok természetes olvasztótégelynek számítottak, míg a falvak kevésbé voltak kitéve a migrációnak, s a helyben maradó, földműveléssel foglalkozó lakosság esetében az anyanyelvi oktatás megléte esetén jó eséllyel lehetett arra számítani, hogy

¹⁶ Tilkovszky Loránt: A budapesti SUEVIA vándorcsoportjainak jelentései a magyarországi németesség helyzetéről 1934 nyarán. In: Bösze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 2000. 90. A Suevia belső viszonyairól lásd a táság levelét: *Erklärung*, Budapest, 1932. július. PA AA RAV Budapest 33.; Sz. és D. n. *Másolat a 10173/1938. VII. res. B.M. sz. iktatmányból*. MNL OL K28-210-1938-C-16396.

¹⁷ Pritz Pál – Marchut Réka: Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőterben Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján. *Regio*, 2017/1. 27. (64. láb.)

¹⁸ Bleyer Jakab: A hazai Németesség. *Budapesti Szemle*, 1917/március. 436–438.

¹⁹ Windisch, É. V.: Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Acta Historica*, 1965/1–4. 19.

a német lakosság megőrzi több évszázados kulturális és nyelvi kötődéseit. Persze a Miniszterelnökség is szívesebben látta – ha már mindenképpen számolnia kellett egy német szerveződés feltehetően tartós jelenlétével –, hogy az aktivisták jórészt a tekintélytisztelő falvakban szervezkednek majd, mintha ugyanilyen intenzitással a városokban is jelen lennének. (Kivételt képezett ez alól, amikor az MNNE-t a választások előtt igyekeztek felhasználni a szociáldemokraták gyengítésére.²⁰) Bleyer és közvetlen munkatársai csak a húszas évek vége felé ismerték fel, hogy ha valóban át akarják fogni a magyarországi németiséget, akkor nem mondhatnak le a városok német lakosságáról sem. Különösen élesen vetődött fel ez a kérdés a német értelmiség kinevelése kapcsán, különösen a német gimnáziumok engedélyeztetésének követelésekor.²¹ Végül a Bleyer által felfedezett és szponzorált fiatalok vezetete Volksbund idején vált hivatalosan is programmá, hogy a magyarországi németek szervezete igényt tart az összes, országban élő német elérésének lehetőségére és persze támogatására.

Az MNNE megalapítása

Budapest számára viszonylag gyorsan egyértelművé vált, hogy Németország hozzáállása a kisebbségi kérdéshez a háborút követően gyökeresen megváltozott. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a ténnyel a magyar kormányok komolyan számot is vetettek volna, sőt, az elkövetkező két évtized során többször is megpróbálták a berlini külügyi vezetést meggyőzni arról, hogy a helyzet kezelésére a bismarcki alapállás jelenti az egyedül használható stratégiát, mely szerint a magyarországi németek ügyét alá kell rendelni a két állam (természetesen magyar értelmezés szerinti) szövetségi érdekeinek.²² Azt azonban Berlinnek sikerült elérnie, hogy a német kisebbség és a Birodalom kapcsolata rákerüljön a magyar Miniszterelnökség problémakatalógusára, és azon állandó tételként szerepeljen, ugyanis a kérdést ügyesen összekapcsolta a magyar társadalom által várt és támogatott területi revízió megvalósíthatóságának problematikájával.²³ Így tehát már nem az volt a kérdés, hogy legyen-e a magyarországi németeknek országos (érdek-

²⁰ Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonásai. *Történelmi Szemle*, 1993/3–4. 266.

²¹ Bethlen ebben a kérdésben nem volt hajlandó engedni. Tilkovszky Loránt: Bleyertől Baschig. In: Uő: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs: JPTE TK, 1997. 63.

²² Például Kánya Kálmán berlini követ is erről igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit. *Köpké külügyminisztériumi osztályvezető összefoglalója Kányával folytatott megbeszéléséről*, Berlin, 1926. október 23. PA AA R 74176.

²³ Lásd ehhez A Német Birodalmi Kormány állásfoglalása a Királyi Magyar Kormány memorandumához. Berlin, 1931. december 1. In: Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: *Magyar memorandum és német válasz. II. rész. Századok*, 2004/1. 193–195.

képviselői) szervezete, hanem csupán az, hogy az milyen mozgásteret kapjon, ki vezesse, és milyen jogosítványokkal rendelkezék.

Bethlen István mindenképpen szeretne volna elkerülni, hogy a németek pártot alakítsanak, egy országos hatókörű kulturális egyesület működését azonban – megszorításokkal – engedélyezhetőnek, sőt Németország elvárásai, valamint a határon túlra került magyar kisebbségek érdekei miatt engedélyezendőnek is tartott. Az MNNE alapszabálya azonban tartalmazta – s erre Bleyer figyelmét az évek során többször is felhívták –, hogy a szervezetnek kerülnie kell a direkt politizálást, s csak a kisebbséget érintő kulturális és oktatási kérdésekkel foglalkozhat.²⁴ Jelzi a magyar politikai elit ódzkodását a kisebbségek etnikai alapú politizálásától, hogy Bleyer zsarolásként fel is vetette a pártalapítás lehetőségét, amikor a kormányzat be nem tartott ígéretei miatt elfogyott körülötte a levegő.²⁵

Hiába tisztázódott gyorsan az a háttértárgyalásokon, hogy az országos német szerveződés jövőbeni kerete egy kulturális egyesület lesz, annak megalapítása, pontosabban működésének belügyminisztériumi engedélyeztetése egyáltalán nem volt gyors és problémamentes folyamat. Ennek nyilvánvalóan több oka is volt. Bethlen ugyan elkezdte kiépíteni a jövőbeni nemzetiségpolitika kereteit a 4800/1923. M. E. sz. törvényerejű rendeletével, melyben a trianoni békeszerződésben előírt kritériumoknak eleget téve szabályozta az egyesületalapítás és a kisebbségi oktatás kereteit és tartalmát,²⁶ mégis igyekezett lassítani Bleyer szervezetalakítási lendületét. A német követől ezért több ízben türelmet is kért, s biztosította őt arról, hogy csupán belpolitikai nehézségek állnak még útjában annak, hogy a szorgalmazott német egyesület megkezdhesse működését.²⁷

A miniszterelnöknek valóban számolnia kellett a politikai elit és a közigazgatás fenntartásaival, de az alakulás hátráltatásának más oka is volt. Erre az időre már egyértelművé vált, hogy a rendkívül agilis Bleyer veszi kezébe a magyarországi németek ügyét. Még 1921-ben német pénzen lapot indított, ami hamar népszerűvé vált, és ezen keresztül hozzalátott a vidéki lakosság megszervezésének előkészítő munkálataihoz.²⁸ A *Sonntagsblatt* – miközben nemritkán kritikus hangnemben tájé-

²⁴ Erre már 1925-ben is figyelmeztették Bleyert egy, a miniszterelnöknél tartott értekezleten. *A Bethlen István miniszterelnöknél tartott értekezlet jegyzőkönyve*. Budapest, 1925. március 7. MNL OL K28-193-1925-T-147.

²⁵ Bleyer 1931-ben már ki is dolgozta a megalakítani kívánt párt (Deutschungarische Volkspartei) programját. L. Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). *Századok*, 1977/2. 297–298.

²⁶ Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Pécs: Optimum, 1989. 507–512.

²⁷ *Welczek követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak az MNNE megalakulásáról*. Budapest, 1924. augusztus 14. PA AA R 74174.

²⁸ *Welczek követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak a Sonntagsblatt támogatása ügyében*. 1923. november 5. PA AA RAV Budapest 30. 1925-ben sikerült megvenni a Sárkány Nyomdát, így bebiztosították a lap működését. Mivel a lap magántulajdonban volt, nem lehetett kötelezni arra, hogy könyvelését bemutassa az állami hivataloknak. Ezt használták ki

koztatta olvasóit a magyarországi nemzetiségpolitikáról –, rendszeresen beszámolt a különböző, német településeken aktív helyi egyesületek (német tagságú olvasókörök, gazdakörök, dalkörök) rendezvényeiről, sőt, a Bleyerrel szimpatizáló, a német országos egyesület megalakításának ötletét támogató Katolikus Népszövetség tervezett és megrendezett összejöveteleiről is.²⁹ Bleyer kormánykörökben nem volt népszerű, s nyilvánvalóan Bethlen sem kedvelte különösebben a nehezen kezelhető, határozott elképzelésekkel rendelkező politikust, s attól tartott, hogy elszabadult hajóágyúként viselkedik majd, ha a német támogatást maga mögött tudva egy nagy taglétszámú, országos szervezetet tarthat a kezében. Ezért mindenképpen el kívánta érni, hogy az országos vezetőség működését meghatározó irányító posztokon olyan személyek is jelen legyenek (lehetőleg túlsúlyban), akiknek a lojalitásában maradéktalanul megbízik, s akik szükség esetén Bleyert kordában tarthatják, ambícióit visszanyesegethetik. Ennek letárgyalásához azonban idő kellett.

1923. június 15-én a Katolikus Népszövetség pesti székházában megalakult az MNNE.³⁰ A rendezvényen több mint hatvanan vettek részt, s megválasztották az egyesület vezetőségét. A Miniszterelnökséghez is eljuttatott lista több ponton is eltér az egy év múlva, augusztus 20-án tartott hivatalos alakulóülésen elfogadottól. Nyilvánvaló, hogy az első változat tükrözte híven Bleyer és a körötte lévők valódi szándékait, az utóbbi pedig a kormánnyal folytatott tárgyalások eredményeként állt össze.³¹ Az eredeti elképzelés szerint maga Bleyer lett volna az egyesület elnöke, helyettesei pedig Johannes Huber kanonok, Bleyer bizalmasa, Guido Gündisch, korábbi politikai ellenfele, ez idő tájt harcostársa, Anton Schwanauer zsámbéki földműves és Anton Potz minisztériumi titkár. A hivatalt egy ekkor még meg nem választott igazgató vezette volna, a főtitkári posztot Johann Faul-Farkas szerkesztővel és íróval töltötték volna be, akinek irányítása alatt állt volna egy titkár, ezen kívül megválasztották az egyesület pénztárosát, ellenőrét és a számvizsgáló bizottságot is. Ebben a változatban a választmánynak 43 (15 budapesti és 28 vidéki) tagja lett volna. A következő egy év tárgyalásainak eredményeként a vezetőség struktúrája és személyi állománya is átalakult – jórészt a Miniszterelnökség nyomására. A legfontosabb változás persze az volt, hogy Bleyer javaslatára – a még nagyobb bajt megelőzendő – Gratz Gusztáv volt külügyminisztert választották meg az egyesület elnökévé, így Bleyer elnökhelyettségé (igaz, ügyvezetővé) süllyedt

a németországi pénzek áramlásánál. L. *Bleyer levele Welzeck követnek*. Budapest, 1925. augusztus 9. PA AA RAV Budapest 31.

²⁹ Grósz András: *A Deutschtungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolataira (1920–1933)*. Doktori disszertáció – kézirat. Budapest: ELTE, 2014. 50.

³⁰ Schwind, 1960. 100.

³¹ *Jegyzőkönyv az MNNE alakuló közgyűléséről*. Budapest, 1923. július 15. PA AA R 74172 K110251–K110258. és *Die Wahl des stellvertretenden Vorsitzenden und des Beamtenkörpers. Sonntagsblatt*, 1924. augusztus 10. 4.

a listán.³² A helyettesek számát felemelték, olyanokat is bejuttatva közéjük, akik a kormány kérésére kerültek fel a listára. A hivatalt illetően annyi lényegi változás történt csupán, hogy Wild József parlamenti képviselőt választották meg igazgatónak, akit Bethlen is tárgyalóképes személynek tartott. Létrehoztak egy intézőbizottságot, amelybe felerészben a kormány delegálhatta a tagokat. Az eredetileg 43 főre tervezett, évente maximum kétszer ülésező választmány létszámát 81 főre emelték. (10 budapesti és 71 vidéki taggal. Utóbbiban 24 földműves és 19 egyházi személy is helyet kapott.) E két testület tagjai a rotáció értelmében időről időre leköszöntek, de újraválaszthatók maradtak. Az ügyvitelt tekintve kevésbé fontos tisztég volt ugyan a tiszteletbeli elnökség, mégis jelzésértékkel bírt, és nem kis részben önkorlátozásra felhívó szándék vezette, hogy három püspököt választottak meg erre a posztra – kifejezetten Bethlen szándékai szerint.³³

Az egyéves huzavona eredményeként kialakult kompromisszumot látva egyik fél sem lehetett maradéktalanul elégedett, de a kétségbeesésre sem volt okuk. A miniszterelnöknek sikerült elérnie, hogy ne Bleyer legyen az egyesület első embere, még ha tisztában volt is azzal, hogy a „mozgalom” fő hajtóereje ő lesz. Ennél azonban fontosabb volt az, hogy joggal remélhette, Gratz és Wild a három fős elnöki tanács tagjaként, valamint az intézőbizottságba bejuttatott bizalmi férfitjai jó esetben befolyásolhatják, szükség esetén pedig blokkolhatják Bleyer törekvéseit.³⁴ Azzal pedig, hogy ezeket a személyeket ő juttatta kulcspozícióba, természetesen fenntartotta magának a jogot arra is, hogy „szükség esetén” Bleyert mellőzve, adott esetben egyenesen Bleyer háta mögött tárgyalhasson az egyesület meghatározó pozícióban lévő személyeivel, információszerzés vagy nyomásgyakorlás céljával. Ezzel a lehetőséggel a későbbiekben többször is élt.

Bleyernek ugyan komoly engedményeket kellett tennie, de az akkori német nagykövethoz hasonlóan ő is úgy ítélte meg, hogy ügyes politikai vonalvezetéssel a helyzet menedzselhető lesz. A német iskolakérdést és az egyesületi működést szabályozó törvényi háttérrel (ekkoriban még) amúgy is biztatónak tartotta,³⁵ Gratzról és Wildről pedig (joggal) feltételezte: annak ellenére, hogy Bethlen delegáltjai, nem gerinctelenek, és tényleg hajlandók lesznek kiállni a kisebbség – általuk is vállalhatónak tartott, egyébként pedig törvényileg is garantált – jogaiért. Ráadásul így sikerült elkertülnie, hogy a főellenségnek tartott kormánybiztost, korábbi

³² Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018. 329–330.

³³ Grósz, 2014. 97.

³⁴ Spannenberger Norbert: A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 2020. 129.

³⁵ Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). *Századok*, 1973/3. 649.

munkatársát, Steuer Györgyöt ültessék a nyakába.³⁶ Mindent egybevetve pedig az irányításban, az intézőbizottságban és a választmányban sikerült megőrizni a bleyeri vonal erős jelenlétét, utóbbiban dominanciáját.³⁷ Ráadásul biztosítékként – s ez legalább annyira fontos érv volt – a kormányzati csapdák elkerülésére tovább építette azt a párhuzamos, Németország által finanszírozott, szigorúan titokban tartott valóságot, amit a *Sonntagsblatt* alapításával és működtetésével kezdett el, s amit a következő években a fiatalabb generáció felépítésével, irányításba való bevonásával és szervezőmunkába állításával folytatott.

A kialakított rendszernek – ki nem mondottan ugyan, de – fontos eleme volt Bleyer alsóházi tagsága is, ami az egyesületet közvetlenül is a politikai élethez kapcsolta. (Lényegében ez volt az egyik ára annak, hogy Bleyer lemondott a pártalapításról.) Amikor ugyanis fel-felzólalt a parlamentben a magyarországi nemzetiségpolitika kapcsán, mindenki az MNNE tényleges (Berlinhez bekötött) vezetőjét látta benne. Az 1926-os választáson a kormánypárt támogatásával indult (jelentős, a korteskörútra felhasznált titkos németországi támogatással),³⁸ s hasonlóképpen került be a parlamentbe 1931-ben is.³⁹ Ekkor már igyekezett emelni a tétet, s ha nehezen is, de sikerült elérnie, hogy magán kívül további két MNNE-funkcionárius (Johann Faul-Farkas, Franz Kussbach) is rákerüljön a kormánypárti listára, ezek azonban – részben a közigazgatás közreműködésének köszönhetően – alulmaradtak vetélytársaikkal szemben.⁴⁰ Gratz ugyan szintén képviselő volt a vizsgált időszakban, de Bleyer és (főleg) Berlin szemében ennek a ténynek nem volt meghatározó jelentősége, hiszen őt csupán katalizátorszerepe miatt tartották fontosnak, egy másodpercig sem tekintették a magyarországi németek aktivitása szempontjából meghatározó személyiségnek.⁴¹

Az egyesület irányításában a Miniszterelnökség és Bleyer eltérő törekvései és megtett vagy meg nem tett lépései miatt időnként le-lecsapó viharok ellenére Bleyer 1933-as haláláig nem is történt lényegi változás. A vezetőségben meglévő

³⁶ *Welczek követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak*. Budapest, 1924. január 10. PA AA R 74172.

³⁷ *Welczek követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak az MNNE megalakulásáról*. Budapest, 1924. augusztus 14. PA AA R 74174.

³⁸ *Schoen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak*. Budapest, 1926. november 14. PA AA RAV Budapest 128.

³⁹ *Schoen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak*. Budapest, 1931. május 18. PA AA R 74178.

⁴⁰ *Mackensen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak*. Budapest, 1935. május 8. PA AA RAV Budapest 34.

⁴¹ Bleyer halála után, 1934-ben az MNNE vezetéséből többen is elindultak a parlamenti választáson, immár nem kormánypárti, hanem kiscgazda színekben (Franz Basch, Franz Kussbach, Árpád Török és Josef Teppert), részben demonstrálva, hogy nem bíznak már a kormány ígéreteiben, részben számot vetve azzal a ténnyel, hogy a kormány bizalma is megingott az MNNE-vel kapcsolatban. Pintér László továbbra is a kormánypárt, Gratz pedig a Polgári Szabadságpárt jelöltje volt. Ők ketten bejutottak az alsóházba, a kiscgazdapárti jelöltek azonban nem.

„egyensúly” nem borult fel, az intézőbizottságban és a választmányban – a kormányzati akaratot is figyelembe véve – zavartalanul működött a rotáció elve, konzerválva az induláskor felálló, kompromisszumra épülő viszonyokat. Annyi azonban mégis történt, hogy a Bleyer által felépített fiatalabb generáció vezéregyéniségei közül többen 1928-tól kezdve maguk is fokozatosan bekerültek a választmányba,⁴² Gratz pedig megelégedve az idővel számára mindkét irányból tarthatatlanná váló lojalitáskonfliktust, 1932-ben lemondott elnöki tisztéről.⁴³ (Előbb Bleyer, majd annak halála után Gömbös kérésére nemhivatalosan megmaradt pozíciójában, s nem választottak helyette új elnököt.⁴⁴) A helyzet azonban Bleyer távozásával valóban élessé vált, mégpedig mindkét irányzat számára, mivel az új szituáció az addig jól-rosszul működő „status quo” megbillenésével fenyegetett, sőt, a miniszterelnök az egyesület feloszlását is kilátásba helyezte. Ezt valójában senki sem akarta, ezért megindultak az egyeztetések.

Bleyer halála után az egész vezetőség visszalépett, és az ideiglenes ügyvezetéssel Bleyer régi barátját és szövetségesét, Lorenz Landgrafot bízták meg.⁴⁵ (Eközben 1933 decemberében egy hétfős, fiatalokból álló választmány vette át a Bleyer által felállított, a *Sonntagsblatt* körül működő Népinémet Munkaközösségben /Volksdeutsche Arbeitsgemeinschaft/ együttműködő fiatalok vezetését.⁴⁶) Gratzot azonban 1934-ben Gömbös felkérte, hogy hivatalosan is térjen vissza az elnöki székbe, aminek ő a következő közgyűlésen eleget is tett. A szervezet működtetése szempontjából legalább ennyire fontos kérdés volt, hogy ki vegye át Bleyer helyét. Franz Kussbach Bleyer vejeként eredetileg jó megoldásnak tűnt, de őt a kormányzat valójában mindvégig túl radikálisnak tartotta, 1935-től pedig a fiatalokat összefogó Huss-Basch csoport számára vált túl kompromisszumkésszé, mi több, a bleyeri örökség áruelőjává.⁴⁷ Mindeközben Basch töltötte be a közgyűlés után a főtitkári tiszte, Pintér László kanonok (a Miniszterelnökség jelöltje) pedig a szervezet igazgatója lett. A közgyűlésen szokás szerint beválasztották a vezetőségbe a kormány delegáltjait, de a szabadon választható helyekre a választmány vidéki tagjainak szavazataival csaknem kivétel nélkül a radikálisabb fiatalok hívei jutottak be. Miután azonban a fiatalok és a Miniszterelnökség illetve Gratz nézeteltérései a következő év folyamán áthidalhatatlanná váltak a szervezet célkitűzései, vonalvezetése és ezzel összefüggésben a nemzetiszocialista Németországhoz fűződő viszonya kérdésében, egy rövid

⁴² 1928-ban például Franz Basch, Max Albert, Franz Kussbach, 1929-ben Aegidius Faulstich, Matthias Annabring, 1930-ban Heinrich Mühl.

⁴³ Paál, 2018. 358–359.

⁴⁴ Uo. 360.

⁴⁵ Bellér, Béla: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938*. Speyer: Suevia Pannonica, 2000.

⁴⁶ Johann-Faul-Farkas, Franz Kussbach, Franz Rothen, Anton König, Aegidius Faulstich, Heinrich Mühl, Franz Basch. A munkaközösségről I. *Schoen* követ jelentése a *Német Külügyminisztériumnak*. Budapest, 1931. november 13. PA AA RAV Budapest 32.

⁴⁷ Seewann, 2012. 267.

egyeztetési időszak után szakításra került sor, amelynek eredményeként Bascht és körét Gratz kizárta az egyesületből.⁴⁸

Az 1936-os közgyűlés után a radikálisabb irányvonalat képviselők majdnem teljesen kiszorultak a vezetőségből, csak mutatóban maradt közülük egy-két személy.⁴⁹ A távozókat az immár elnöki posztot betöltő Gratz igyekezett a választmány és a vezetőség „frissítésével”, valamint addig kevésbé ismert fiatalok csatornába állításával pótolni – a vidéki kapcsolati háló sérülései miatt valójában sikertelenül. A kizártak Népinémet Bajtársak néven – állandó megfigyelés mellett is – sikeresen szervekedtek tovább Németország erkölcsi és titkos anyagi támogatásával, majd a nagypolitikai eseményeknek köszönhetően 1938-ban megalakíthatták a Volksbundot. Berlin magyar kormányra gyakorolt nyomásának eredményeként sikerült azt is elérniük, hogy a szervezet 1940-ben a magyarországi németek kizárólagos érdekképviselői szervévé váljék, egykori anyaszervezetük, a velük évek óta harcban álló, ekkor már Gratz lemondása után Pintér által vezetett MNNE működését pedig beszüntették.

Az MNNE szervezeti adottságai és működésének fő jellemzői

A működés és működtetés szintjei

Az MNNE anyaegyesületből (felső szint) és helyi csoportokból (alsó szint) állt.⁵⁰ A budapesti központ önálló irodát tartott fenn, amely a különböző osztályok székhelye is volt egyben. Az egyesület néhány fős kulturális, oktatási, népgazdasági, ének-zene és népművészeti, valamint jogi osztályt tartott fenn, amelyek mindegyike az egyesületi élet adott részfeladatainak működtetéséért volt felelős. Az iroda szervezte a helyi csoportokban tartandó látogatásokat, a különböző rendezvényeket, valamint a csoportok könyvtárának felállítását is.⁵¹

Az egyesület minden olyan településen alapíthatott csoportot, ahol legalább 50 állandóan ott élő, 24 évnél idősebb lakos belépett a szervezetbe. Ekkor a központból az alakuló ülésre kiszállt legalább egy, nemritkán két személy (általában a főtitkár és/vagy a titkár, de olykor többen is), és vezényletük alatt a tagok megválasztották

⁴⁸ A „fiatalok” ha teheték volna, radikálisan átalakítják az egyesületet. (Erről persze nem beszélhettek nyilvánosan.) A Tolna vármegye főispánjához befutott egyik jelentés szerint már 1934-ben a szervezet jövőbeni decentralizálásán, a mezoszint kiépítésén (terület – Gebiet, kerület – Kreis), a fiatalok és a nők egyesületi életbe való, szervezeti struktúrában is lecsapódó bevonásán gondolkodtak. Ezeket az elképzeléseket később a Volksbund megalakulásával kivétel nélkül meg is valósították. *Tolna Vármegye Vitézi Székének jelentése a főispánnak*. Szekszárd, 1934. május 23. MNL OL K 149-1934-7-2060.

⁴⁹ Neubesetzung des Vorstandes. *Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. 4.

⁵⁰ *A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület Alapszabályai*. Budapest: Magyarországi Német Népművelődési Egyesület, 1925.

⁵¹ Schwind, 1960. 103.

a háromtagú intézőbizottságot (elnök, helyettes, titkár), és a pénztárost, ellenőrt, könyvtárost, valamint természetesen a póttagokat. Ezt követte az alakulásról készített jegyzőkönyv felterjesztése a vármegyéhez (a tagok névsorával, lakcímével, az egyesületi helyiség címének megadásával), ahol az alispán megvizsgálta a dokumentumot, s ha nem voltak formai (vagy tartalmi, esetleg politikai indítatású) fenntartásai, akkor engedélyezte a helyi csoport megalakulását, az pedig ettől kezdve működhetett, s a helyi hatóságok ellenőrzése mellett rendezvényeket is tarthatott.⁵²

A csoporttagoknak tagdíjat kellett fizetniük, amelynek nagy része a központba folyt be, kisebb része pedig helyben maradt, s ott arra fordították az összeget, amire akarták (terembérlés, könyvvásárlás stb.). Bár a tagdíjfizetés kötelező volt, Budapesten sokáig szemet hunytak afölött, hogy sokan elmulasztottak eleget tenni ennek a kötelezettségnek. 1936 után azonban – nem függetlenül az egyesületen belül dúló harcoktól – azok közül is sokan megtagadták a fizetést, akikkel szemben soha nem merült fel ilyen panasz. Ez azonban lehetőséget kínált a budapesti vezetőségnek arra, hogy a Népinémet Bajtársak körét támogató renitens csoportokat feloszlassa, s ezzel az eszközzel több esetben élt is.⁵³

A Népművelődési Egyesületben sem országos, sem pedig helyi szinten nem volt női, illetve ifjúsági tagozat. Ezt a hiányosságot a Volksbund számolta fel, nyilvánvalóan németországi mintákra támaszkodva (NSDAP felépítése). Az MNNE azonban ettől eltekintve kifejezetten épített mind a nőkre, mind pedig a fiatalokra. Vezetői szorgalmazták, hogy az összejöveteleken és a rendezvényeken minél többen vegyenek részt közülük.⁵⁴ Egyértelmű, hogy nemcsak a támogatottság demonstrálása miatt fogalmazódott meg ez az elvárás a csoportvezetők felé, hanem azért is, mert az egyesület hosszútávú céljai (mint az öntudatos német ifjúság ki-nevelése) ezt követelték meg.⁵⁵ Nem véletlen tehát, hogy a közigazgatás különböző szintű vezetői többször is felhívták a Miniszterelnökség figyelmét arra a tényre, hogy a rendezvényeken részvevők jelentős része nő vagy gyermek.⁵⁶

Az MNNE felépítéséből azonban a középszint hiányzott: nem voltak megyei vagy regionális egyesületei, amelyek az irányításuk alá tartozó helyi csoportok és

⁵² Általában a jegyző vagy az aljegyző vett részt a rendezvényeken. Olykor az is előfordult, hogy csendőrök is megjelentek az előadás előtt, és igazoltatták azokat, akik be akartak menni a helyiségbe.

⁵³ Rögtön először a közgyűlésen, ahol bejelentették, hogy aki nem egyenlíti ki a tartozását, azt kihúzzák a taglistáról.

⁵⁴ *Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye főispánjának*. Sásd, 1934. október 12. MNL OL K 149-1934-7-2060.

⁵⁵ Az 1930-as évek elejétől kezdve Bleyer és a Munkaközösség tudatosan kezdett építeni a fiatalokra, akik az idősebb generációknál nagyobb arányban voltak nyitottak az egyesület törekvéseire.

⁵⁶ L. pl. *Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye főispánjának*. Sásd, 1934. június 18. MNL BaML IV. 401. a. 165/1934.

a budapesti központ között közvetíthettek volna, lerövidítve ezzel az óriási távolságot, értelemszerűen megkönnyítve az információáramlást, a központ és a falvak közti kapcsolattartást. (A regionális szinteket csak a Volksbund építette ki.) Az is igaz azonban, hogy ha az alapszabályba belefoglalták volna a regionális szerveződések lehetőségét (feltéve persze, hogy erre a Miniszterelnökségtől engedélyt kaptak volna), több mint kérdéses, hogy azt fel tudták volna építeni és tudták volna működtetni. Ennek nem csupán anyagi okai voltak, hanem az égető káderhiány is leküzdhetetlen akadályt jelentett volna még ebben az időben. Jellemző, hogy ez a kérdés még a Volksbundnak is komoly kihívást jelentett a negyvenes években, pedig akkorra már az MNNE indulásához képest jóval több közép- és felsőfokú végzettségű embert értek el, illetve neveltek ki.

A két szint közötti távolság problémája az első pillanattól kezdve kiemelten kezelt kérdés volt a szervezet működtetésében. Az egyesület vezetősége igyekezett megoldást találni arra, hogy miként lehetne az ebből adódó nehézségeket legalábbis mérsékelni. A információáramlás biztosításában több szempontból is központi szerepet játszott a *Sonntagsblatt*. Egyrészt rendszeresen tájékoztatta olvasóit a várható (majd egy-két hétre rá a lezajlott), központ által szervezett helyi rendezvényekről, ezzel lényegében a szervezőmunkát is magára vállalva. Másrészt a szerkesztőség bevonta a munkába az MNNE szakértőit is, és rendszeresen válaszolt a vidékről küldött legkülönbözőbb témájú, nemritkán jogi segítséget kérő megkeresésekre. Emellett az is gyakran előfordult, hogy a szervezet vidéki tagjai ügyes-bajos dolgaikkal közvetlenül felkeresték az MNNE irodáját, vagy levelet írtak a vezetőségnek, amire választ is kaptak.⁵⁷ A fiatal aktivisták pedig őszi és tavaszi között rendszeresen látogatták a helyi csoportokat (évente legalább egyszer), előadásokat tartottak, s ilyenkor természetesen tájékoztatták is a tagságot az őket érintő aktuális helyzetről. De az országos vagy regionális rendezvényeken (svábbál, közgyűlés, zenekari verseny) is volt lehetőség a kapcsolattartásra és tájékozódásra. A Közgyűlést általában augusztusban, többnyire 20-ához kapcsolódóan tartották, míg a svábbált a báli szezonban, a Budai Vigadóban rendezték. A több ezer embert megmozgató összejövetelekre a ténylegesen működő helyi csoportok elküldték vezetőiket, illetve a bálra a fiatalok közül is pár embert, nemritkán népviseletben. Míg a Közgyűlés hivatalos – értsd: valójában politikai – rendezvény volt, amelyen a vezetőség tájékoztatta a tagságot a szervezet aktuális mutatóiról, ügyeiről és politikai helyzetéről, ami frissítette, illetve megerősítette tisztikarát, addig a bál elsősorban országos seregszemlének számított, ami demonstrálni hivatott a magyarországi népművelés sokszínűségét, kulturális kötődéseit, erejét. Mindkét esetben a hangsúly az összetartozástudat erősítésén volt.

⁵⁷ A bonyolultabb kérdéseket levélben, az egyszerűbb, egy-két szóval elintézhető ügyeket a *Sonntagsblatt* végén lévő rovatban válaszolták meg.

A rendszerben azonban volt egy láthatatlan, vagy legalábbis kifelé nem egyértelműen kitapintható valóság, amelyet Bleyer szervezett, s a legfontosabb elemeiről még magát Gratzot sem tájékoztatta. Ez a Németországból érkezett pénzek világa, illetve azok célirányos felhasználása volt. Valójában ezek nélkül a pénzek nélkül az egész rendszer nem lett volna működtethető. A magyar kormány kezdetben 12.000, majd 1929-től kezdve egy ideig alig több mint 8.000 pengővel támogatta az MNNE-t, miközben annak kiadásai – legalábbis hivatalosan – jóval meghaladták a 20.000 pengőt.⁵⁸ A különbözetről Bleyer azt állította, hogy a tagdíjból, rendezvények bevételeiből vagy a kiadványokból folyt be. Ez azonban csak részben volt igaz. A valóság az volt, hogy a Német Külügyminisztérium és a német kisebbségek támogatásában kulcsszerepet vivő, állami pénzeket is megmozgató németországi egyesület, a Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA – Egyesület a Külföldi Németéért) összességében évente jóval több, mint 100.000 pengőt fordított az egyesületre.⁵⁹ Ebből finanszírozták a *Sonntagsblattot*, a *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* című tudományos folyóiratot, az évente kiadott kalendáriumot, a német egyetemisták számára fenntartott kollégiumot egy szerény havi ösztöndíjjal, Bleyer fiatal munkatársainak fizetését, s (részben) a németországi ösztöndíjakat is. A pénz a német követségen és a német gazdasági iroda vezetőjén, Heinrich Köhleren keresztül jutott el Bleyerhez, aki bizalmasaival együtt a szükséges célokra fordította azt.⁶⁰

Bár a kormány biztos volt a német pénzügyi támogatás létében, de 1935-ig nem volt írásos bizonyíték a kezében. Ekkor azonban Kussbach és Gratz révén tudomást szerzett a pénzáramlásról, nehéz helyzetbe hozva ezzel a sarokba szorított Huss-Basch-csoportot és a Német Külügyminisztériumot is.⁶¹ Miután az egyesületen belüli szakadás megtörtént, Németországból nem érkezett többé pénz az MNNE és az időközben átalakult, a Gratz-féle vezetés kezébe került *Neues Sonntagsblatt*-hoz, csupán a Népinémet Bajtársakhoz.⁶² Ekkortól kezdve Gratz a szervezetet és a lapot teljes egészében az immár politikai szándékból radikáli-

⁵⁸ Jahresbericht über das Vereinsjahr 1928–1929. *Sonntagsblatt*, 1929. augusztus 25. 7.; Kostenvoranschlag und Arbeitsprogramm des U. D. V. für das Vereinsjahr 1936/37. *Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. 4.

⁵⁹ Tilkovszky, Loránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989. 140. A Miniszterelnökség 1937-ben úgy számolt, hogy Németország 150-200 ezer pengővel támogatta korábban az MNNE-t. *Kivonat Gratz Gusztáv Miniszterelnökségnek készített feljegyzéséből az MNNE korábbi támogatása tárgyában*. D. n. [1937] MNL OL K28-210-1937-C-15561.

⁶⁰ A pénzáramlásról részletesen lásd *Mackensen* követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak. Budapest, 1935. november 21. PA AA R 74178.

⁶¹ Tilkovszky, 1989. 136–144.

⁶² A német könyveket forgalmazó, de közben a könyvtárprogramban is meghatározó szerepet játszó Kultúra Kiadó, melyen keresztül több aktivista fizetése is érkezett Németországból, és egy internátus fenntartása felett is rendelkeztek. Ráadásul 1935 végétől a *Deutscher Volksbote* című lapot is kiadták, amely öthetenként jelent meg, így hivatalosan nem kellett

san megemelt állami támogatásból finanszírozta,⁶³ illetve megpróbálta rászorítani a még meglévő tagságot, hogy a tagdíjhátralékokat és a hetilap előfizetését rendszeresen fizesse be – mérsékelt sikerrel.

Fókuszban a helyi csoportok

Az etnikai mobilizáció sikerének előfeltétele természetesen az volt, hogy a budapesti központnak sikerüljön kiépítenie egy olyan, helyi csoportokból álló, a németek által lakott területeket lefedő hálózatot, amelyre támaszkodva az megkezdheti a hosszútávú építkezést. Ezt azonban nem lehetett elérni anélkül, hogy a központtól nemritkán többszáz kilométerre fekvő falvak lakossága személyesen is megismerje az MNNE reprezentánsait, és bizalmat szavazzon rajtuk keresztül a szervezetnek, azaz, ami ezzel az első évtizedben egyet jelentett, Jakob Bleyernek. A munkát a fiatal, terhelhető, a kényelmetlenségeket még könnyebben elviselő, magukat a hatóság packázásain egyszerűbben túltevő húszas/harmincas éveiket taposó értelmiségi aktivistákra, valamint a Bleyer bizalmát élvező főtítkárra (később a *Sonntagsblatt* főszerkesztőjére), Johann Faul-Farkasra bízta. Ebben – legalábbis az első néhány évben – biztosan nem volt véleménykülönbség Bleyer, Gratz és Wild között.

A helyiekkel való ismerkedés általában a taggyűjtő kiszállásokkal kezdődött, amikor is az aktivisták igyekeztek megismertetni a falvak lakosságát az egyesület céljaival, felkínálva a belépés lehetőségét. Voltak helyek, ahol azonnal sikerült összeszedni az 50 főt, de általában ez többszöri kiszállás után történt csak meg. Sok függött attól, hogy találtak-e helyben olyan személyeket, akik véleményvezérként rá tudták beszélni a lakosság egy részét a belépési nyilatkozat aláírására. Ez nem volt mindig egyszerű dolog, mivel az embereket nem csak arról kellett meggyőzni – nemritkán a helyi intelligencia és vezetők ellentétes irányú állásfoglalása mellett –, hogy kötelezzék el magukat egy addig ismeretlen szervezet mellett, de rá kellett bírni őket a tagdíjfizetésre is, ami nem is volt annyira egyszerű feladat, hisz a célközönség egy része kifejezetten szerény körülmények között élt.⁶⁴ Ha megvolt az 50 fő, akkor sem indulhatott meg azonnal az egyesületi élet, mivel a működés megkezdése a hatósági engedély megadásától függött. Arra pedig gyakran hosszú hónapokig várni kellett. Sok múlott a közigazgatás alapállásán is: az egyértelmű volt, hogy ha bármiféle formai hibát találtak a benyújtott dokumentumban, akkor nem jegyezték be a szervezetet, az viszont már az al- és főispán hozzáállásától függött, hogy azonnal felszólította-e hiánypótlásra vagy javításra az egyesületet, vagy fektette az ügyet, s csak többszöri megkeresés után volt hajlandó ismét foglalkozni

engedélyeztetni. L. erről *Pataky Tibor feljegyzése a csonkamagyarországi németégnél* észlelhető jelenségek tárgyában. Budapest, 1936. április 4. MNL OL K28-193-1936-C- 15501.

⁶³ Az 1937/38-as évre az MNNE az állami támogatásnak köszönhetően csaknem kétszer akkora (kb. 50.000 pengő) hivatalos költségvetéssel rendelkezett, mint a korábbi években.

⁶⁴ *A Siklósi járás főszołgábirája Baranya vármegye főispánjáná.*, Siklós, 1925. július 9. MNL BaML IV. 401. a. 81/1925.

a kérdéssel.⁶⁵ A legnagyobb problémát azonban nem is ez jelentette, hanem az, hogy a hatóság egyes régiókat, megyéket időlegesen – gyakran évekre – kivont a szervezés lehetősége alól. Ez történt Baranyában és Veszprém vármegyében, valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye egyes részein is.⁶⁶ A tilalom visszavonására pedig csak a Miniszterelnökség állásfoglalásának megváltozása s a megyei vezetésre gyakorolt nyomása után kerülhetett sor. Az idő pedig haladt, s ilyenkor az egyesület és a hatóságok közti – általában amúgy sem túl erős – bizalom tovább gyengült.

A helyi csoportok életéről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre. Belső dokumentum csak elvétve maradt fenn, mivel a csoportokon belül eleve meglehetősen kevés írott forrás keletkezett, s ego dokumentumból is alig ismerünk néhányat, ami ezzel a kérdéssel foglalkozik.⁶⁷ Mivel a budapesti központ iratanyaga is megsemmisült, így egyesületi oldalról általában csak a *Sonntagsblatt* cikkeiből, híradásaiból, s elvétve a német követség Berlinbe továbbított jelentéseiből értesülhetünk arról, hogy mi történt a vidéki sejtekben. Jóval több információ maradt fenn a kérdésről az egyházi és világi közigazgatás jelentéseiben, amelyek megfelelő forráskritika alkalmazásával jól használhatók a rekonstrukciókban.

Nyilvánvaló, s valójában minden egyes szervezetre vonatkoztatható tény, hogy a tagcsoportok aktivitása sohasem egyforma. Függ a vezetők elkötelezettségétől és tehetségétől, a csoportok nyitottságától, anyagi helyzetétől (rendelkeznek-e saját egyesületi helyiségekkel, tudnak-e könyveket, újságokat, esetleg hangszereket vásárolni stb.) és belső dinamikájától, valamint persze a külső körülményektől – jelen esetben főleg a közigazgatás, az egyházi emberek és a helyi intelligencia támogató vagy éppen akadályozó hozzáállásától.

A polgárosodottabb településeken korábban is működtek olvasóköri, dalköri vagy gazdaköri, így természetesen a lakosság aktívabb része számára voltak a közösségi összejöveteleknek keretei.⁶⁸ Az azonban már legtöbb helyen kérdésként merült fel, hogy az új egyesületi formát miként kell, illetve lehet tartalommal megtölteni. A problémát természetesen érzékelték Budapesten is, ezért a *Sonntagsblatt* a mintaadás szándékával 1930-ban megjelentetett egy rövid ismertetőt is arról, hogy egy jól működő csoport (Mucsfa) heti tevékenysége miként is néz(het)

⁶⁵ A közigazgatás vezetőinek alapállásáról l. Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940) In: Eiler – Tóth, 2020. 47–64.

⁶⁶ Bellér, 1973. 665., 668.

⁶⁷ A ritka kivételek közé tartozik Georg Fischer lipódi lakos önéletrajza, melyet Norbert Spannenberger használt fel a magyarországi németek politikai mobilizációját vizsgáló elemzésében. L. Spannenberger, 2020. 133–134.

⁶⁸ Az egyesületekről s azok állami ellenőrzéséről l. Vitári Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. *Diké*, A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2019/1. 119–123.

ki.⁶⁹ (Minden este 7-től felolvasást tartottak az újságokból. Az egyéb programok ezután következtek. Hétfőn számolást tanítottak, kedden megbeszélték egy adott könyv részleteit, szerdán a könyvtár könyveiből humoros előadásokat tartottak, csütörtökön az énekkar adott koncertet, szombaton felolvasást tartottak a könyvtár könyveiből, vasárnap este a helyi együttes koncertet adott.) A hétköznapok természetesen csak ritkán s csak kevés településen nézhettek így ki. Ez a fajta rendszeresség, főleg hosszútávon minden bizonnyal tarthatatlan volt, még Mucsfán is. Először is azért, mert a legtöbb helyi csoportnak az egyesületi helyiség megszerzése csak álom maradt.⁷⁰ Ahol azonban rendelkeztek is saját vagy bérelt, egész héten rendelkezésre álló központtal, ott sem tette lehetővé a mezőgazdasággal foglalkozó településeken az élet ritmusa a rendszeres, naponkénti összejárást. Tavasztól őszt végéig ugyanis a lakosság aktív része általában hajnaltól napnyugtáig a földeken dolgozott, s este már nem volt ereje részt venni a különböző programokon, legfeljebb néha-néha vagy rendkívüli eseményekkor. (Az persze könnyen előfordulhatott, hogy az idősebb generáció az évnek ebben a részében is gyakrabban használta ki a rendelkezésre álló lehetőséget.)

Jól tudták ezt a budapesti központban is, ezért a helyi egyesületek számára kiemelkedő jelentőségű kulturális előadásokat a késő őszt és kora tavasz közötti időszakban tartották meg az aktivisták. Ezek természetesen előre leszervezett összejövetelek voltak. A tervről értesíteni kellett a főszolgabírókat (egyes időszakokban és helyeken a főispánt is), s az előadónak a településre való megérkezését követően jelentkeznie kellett a jegyzőnél.⁷¹ Ez elvileg egyszerű ügymenetnek tűnt, de mégis gyakran csúszott szándékos vagy véletlen hiba a megvalósításba – mindkét fél részéről. Előfordult, hogy a hatóságok nem időben kapták meg az értesítést az MNNE szándékairól. Ilyenkor vagy elnézően szemet hunytak, vagy pedig nem engedélyezték az összejövetelt, s ebben az esetben egy más időpontot kellett kitzúzni annak megtartására. Előfordult az is, hogy időjárási vagy egészségügyi veszélyhelyzet miatt tiltottak le rendezvényeket (ma már nehéz eldönteni, hogy indokoltan vagy a helyzetet kihasználva). Másfelől viszont az MNNE vagy az aktivistái is követtek el olyan hibákat – főleg a kezdeti időszakban, illetve a Bleyer halálát követő években –, amelyek legtöbbször a hatóság retorzióját (a gyűlések eltiltását) vonták maguk után. Nem jelentették be időben a tervezett rendezvényeket, vagy nem jelentkeztek be a település vezetőinél. Külön kategóriát jelentett azonban az a helyzet, amikor a közigazgatás tudatosan szabotálta el egy-egy településen vagy

⁶⁹ Bildung und Brüderlichkeit. Aus dem Leben zweier vorbildlicher Ortsgruppen des U. D. V. *Sonntagsblatt*, 1930. május 25. 10. Idézi Schwind, 1960. 104.

⁷⁰ Sok csoport az összejöveteleit az étterem vagy a kocsmán külön helyiségekben tartotta.

⁷¹ A baranyai szervezkedést 1927-ben a főispán még ennél is jobban korlátozta volna: szerinte a helyi szervezeteket a budapesti központ nélkül, a már meglévő egyéb helyi egyesületekre építve kellett volna megalakítani, még hozzá úgy, hogy a helyi hatóságnak kellett volna kezdeményezően fellépnie. Ez nem valósult meg. L. Bellér, 1973. 668.

régióban az előadások megtartását.⁷² Ezekben az esetekben azon volt a hangsúly, hogy a központ és a helyi szervezet közötti információáramlást megtörjék, vagy legalábbis akadályozzák, esetleg a német csoportok komfortérzetét csökkentse, figyelmükbe idézve, hogy zavartalan működésük csak addig lehetséges, amíg azt az állam érdekeit képviselő közigazgatás engedélyezi. Az ilyen – „nevelő célzatú” – fellépésre rengeteg példa volt az MNNE fennállása alatt.

Az anyaegyesület küldöttei kulturális és gazdasági tárgyú előadások tartására voltak jogosultak. Politikával nem foglalkozhattak a rendezvényeken, erre szigorúan ügyeltek a hivatalból kirendelt jegyzők vagy helyetteseik, akik nemritkán már az egyesület belső ügyeiről való tájékoztatást is politizálásként értelmezték.⁷³ Olykor helyben is figyelmeztették erre az előadót, de a főszolgabírónak küldött jelentésükben egészen biztosan beszámoltak a „kihágásról”. Amennyiben valaki több településen sem tartotta tiszteletben a „játékszabályokat”, biztos lehetett abban, hogy erről a legmagasabb szintre is eljut az információ, aminek komoly következményei is lehettek: legsúlyosabb esetben az, hogy az aktivisták egy időre nem kereshették fel az adott vidék csoportjait, a „vétkes” azonban biztosan nem.⁷⁴

Az előadók hétvégenként, általában szombaton érkeztek (nemritkán párban) arra a településre, amelynek tagsága előtt beszéltek. Sokszor azonban két fellépésük is volt, s ebben az esetben még aznap vagy másnap délelőtt átmentek a szomszéd faluba. Olyan is előfordult azonban, hogy vasárnap egy harmadik előadás megtartását is felvették a programba, ha a szomszédos települések nem feküdtek messze egymástól. Hacsak lehetett vonattal, esetleg autóbusszal érkeztek, de ha a falunak nem volt saját állomása, akkor a szomszédos települések valamelyikére, ahonnan a felkeresni kívánt csoport egyik tagja vitte át őket lovaskocsival, esetleg motorbiciklivel. Az is előfordult, hogy a közelben fekvő falvakat gyalogosan közelítették meg az őket várók kíséretében. Az MNNE törekedett arra, hogy egy-egy adott régióba lehetőleg mindig ugyanazokat a személyeket küldje, akikhez így a csoportoknak kialakult a személyes kötődése. Ezt csak tovább mélyítette, hogy az aktivisták az esetek többségében az egyesület valamelyik tagjánál, általában a vezető pozícióban lévő személyek egyikénél töltötték az éjszakát, s ilyenkor alkalmuk nyílt a közvetlen, ellenőrzéstől mentes beszélgetésekre is. Egyáltalán nem véletlen, hogy a vidéki csoportok erősen kötődtek az őket évente egyszer-kétszer felkereső személyekhez, s amikor a harmincas évek közepén ezek jelentős része kikerült az MNNE-ből, lojalitáskonfliktusként élték meg a helyzetet, hisz számukra az egyesületet ezek a fiatal, intelligens emberek testesítették meg, akik évről

⁷² Marchut, 2020. 60.

⁷³ Uo. 61.

⁷⁴ Az 1930-as években sűrűn előfordult az is, hogy a rendezvényeken való részvételt szigorúan a helyi tagságra korlátozták. Mivel azonban egy családból általában csak a családfenntartó férfi iratkozott be a szervezetbe, így sikerrel zárták ki a nőket és a fiatalokat az összejövetelekről. L. Vitári, 2019. 128.

évre visszatértek hozzájuk, s értük nemritkán a hatóságok általi egzeciroztatást is vállalták.⁷⁵ A helyettük beállított új, fiatal küldötteket általában már nem fogadták olyan lelkesen, mint a kizártakat, annál is inkább, mert ezek is szervezkedni kezdtek a háttérben, újságokat, nyomtatványokat küldtek nekik, s titokban időnként fel is keresték őket.⁷⁶

Az aktivisták kulturális, mezőgazdasági és ritkábban egészségügyi előadásokat tartottak a hallgatóságnak. Az MNNE hivatalában kiválasztották a témákat az adott szezonnra (ősztől tavaszig), s mivel az aktivisták egy helyre általában csak egyszer, maximum kétszer jutottak el egy évben, fejenként nem kellett egyszerre túl sok szöveggel készülniük. Megjelenésük már önmagában is eseményszámba ment a falvakban. Miután megtartották előadásaikat, mód nyílt arra is, hogy a hallgatóság anyanyelvén kérdéseket tegyen fel nekik, és elbeszélgessenek velük. A kapcsolódásnál még fontosabb volt azonban, hogy a beszédekben, beszélgetésekben igyekeztek az egyesület legfontosabb üzeneteit célba juttatni: a közös származás, az összetartozás tudata, az anyanyelv megőrzésének fontossága, a német oktatás jelentősége rendre előkerült az alkalmakkor. A közigazgatás megfigyelői szerint túlságosan is sokszor, és túlságosan hangsúlyosan.⁷⁷ Miután az aktivisták távoztak a faluból, a helyi vezetésre maradt a közösség szervezése. Az MNNE úgy próbált meg segítséget nyújtani a hétköznaphoz, hogy például daloskönyvet adott ki, amit olcsón megvásárolhatott mindenki, kedvezményes áron könyvtárhoz juttatta a helyi egyesületeket, segített megszerezni színdarabok, népszínművek szövegkönyveit. A helyi rendezvényekről a *Sonntagsblatt* rendszeresen beszámolt, hisz a lap idővel egy komoly levelezőhálózatot épített ki.⁷⁸

Az MNNE vezetősége tisztában volt azzal, hogy szükség lenne a regionális rendezvényekre, továbbképzésekre, tanfolyamokra is, hogy az egymástól nemritkán elszigetelt közösségek megismerhessenek más német településeket. Évente egyszer ezért zenekari versenyt rendeztek, amikor több – egymástól azért nem túlzottan messze fekvő – település zenekarai mérték össze a tudásukat. A rendezvényeket előre meghirdették a *Sonntagsblatt*-ban is, így nemritkán 50-60 km-es távolságból is útra keltek az érdeklődők, általában több ezren.⁷⁹ Emellett időnként vezetői tanfolyamokat is tartottak, általában szintén járási szinten, ahol az egyesületi étellel, hivatalos köteleességekkel és jogosítványokkal kapcsolatos ismeretekkel látták el

⁷⁵ A vidéki csoportoknál is lecsapódó belső feszültségről összefoglalóan lásd Pataky, 1936. április 4.

⁷⁶ Bellér, 2000. 86.

⁷⁷ A jegyzők és a főszołgabírók jelentéseinek egy jelentős része egyértelműen politizálásnak tartotta az aktivisták előadásait, és helytelenítette azokat.

⁷⁸ A legaktívabb személyek leveleit a lap rendre közölte, mint olyan tájékoztatókat, amelyek a többi csoport számára is példát mutathatnak. Ezek általában az „MNNE hírei” rovatban kaptak helyet.

⁷⁹ Mágocsón például 1934-ben 8-10.000 ember jött össze. Erstes schwäbisches Volksfest in Mágocs. *Sonntagsblatt*, 1934. június 17. 2-6.

a megjelenteket. De tartottak népdal- és mezőgazdasági tanfolyamokat is. Ezeknek a gyakorisága természetesen meg sem közelítette a Volksbund későbbi aktivitását: az MNNE-nek ugyanis sem a káderállománya, sem a rendelkezésre álló pénze nem volt összevethető a Volksbundéval. Ráadásul, míg az előbbinek folyamatosan számolnia kellett a közigazgatás akadékoskodásaival, tiltásaival, a Volksbund ebben a kérdésben majdhogynem szabad kezet kapott.

A számok tükrében

Az MNNE-nek 220 településen voltak tagjai, és összesen 192 helyen alapított csoportot.⁸⁰ Ezek közül időnként egy-egy feloszlott a kitartó érdeklődés hiánya miatt, de a Bleyer halálát követő elbizonytalanodás, majd az aktivisták kiszorítása mélyrepülésbe taszította az egész egyesületet: 1936 végére a belső statisztikák szerint már csak 117 csoportja maradt.⁸¹ Ráadásul többségük nem is értett egyet a vezetésben történt változással, s valójában kivárt: tagdíjat nem fizetett, nem vette át az ajándékba küldött kalendáriumokat, s volt, hogy az új titkárokat sem fogadta.⁸² Természetesen a taglétszámon is meglátszott a változás. Miközben 1931-ben még 27.500 tagja volt a szervezetnek, 1936-ra ez a szám ötödére olvadt.⁸³ A hivatalos statisztika szerint ezt a lélekszámot sikerült stabilizálni, sőt, 1938-ra már 12.000-re növelni, de ennek az állításnak a valóságtartalmát a kizártak megkérdőjelezték.⁸⁴

Az egyesület belső anyagainak megsemmisülése miatt az MNNE aktivitásának számszerű rekonstrukciójánál elsősorban a *Sonntagsblatt* beszámolóira kell támaszkodnunk. A Közgyűlés elé tárt – természetesen nem ellenőrizhető – beszámolók szerint a budapesti központ évente 1-3.000 levelet kapott, ami óriási szám, s ebben még nem voltak benne a személyes konzultációk. Utóbbiakat a húszas évek második felében hivatalosan 3-5.000-re tették.⁸⁵ Ezek a számok még bizonytalanabbnak tekinthetők, de nyilvánvalóan tartalmazták az aktivisták vidéki látogatásai során folytatott megbeszéléseket is. A vidéki kiszállások száma sem határozható

⁸⁰ Überblick über die verflossenen zwei Vereinsjahre. *Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. 2.

⁸¹ Bericht des Generalsekretärs über das Vereinsjahr 1936/37. *Sonntagsblatt*, 1937. június 20. 3.

⁸² Az MNNE vezetősége eljuttatta a Belügyminisztériumhoz azoknak a nevét, akik az egyesület nevében előadást tarthatnak a helyi csoportoknak. (Faul-Farkas János főtitkár, Annabring Mátyás, Bäuml Vilmos, König Antal szerkesztő, valamint Léber Lajos, Herzog József, Feule György egyesületi titkárok, Stumpf György ügyvéd és Riegler Rezső tanár.) L. *A Kalocsai járás főszofigabirája a települések vezetőinek és a csendőrség parancsnokságának*. Kalocsa, 1937. november 20. MNL BML IV. 903. a. 153/1937.

⁸³ Eröffnung der Generalversammlung. *Sonntagsblatt*, 1932. augusztus 28. 2.; Bericht des Generalsekretärs über das Vereinsjahr 1936/37. *Sonntagsblatt*, 1937. június 20. 3. A Kongresszust megelőzte a tagsági igazolványok cseréje. Ezek után a tagság létszáma 5.646 főre csökkent. *Jelentés a belügyminiszternek az MNNE 1936-os Kongresszusáról*. Budapest, 1936. augusztus 26. MNL OL K 28-208-136-C-15667.

⁸⁴ Die Vollversammlung beginnt. *Sonntagsblatt*, 1939. április 30. 2.

⁸⁵ 1928-ban például 3000 levélről és 5000 szóbeli konzultációról számoltak be. Jahresbericht über das Vereinsjahr 1927–28. *Sonntagsblatt*, 1928. augusztus 26. 7.

meg pontosan, de ebben az esetben a hetilap jobb fogódzót nyújt, mivel minden héten beszámolt a következő héten tartandó (s gyakran az elmúlt héten megtartott, vagy elmaradt) előadásokról.

A rendezvények több mint 90-95 százalékát október és április között tartották, igazodva a mezőgazdaság éves ritmusához. Ezen belül is különösen sokat bonyolítottak le decemberben, januárban és februárban. 1927 és 1933 között, tehát abban az időszakban, amikor az egyesület tevékenységének keretei már stabilizálódtak, s még nem érezte hatását a szervezet vezetésében később kirobbant válság, évente 180 és 270 közötti eseményről számolt be a *Sonntagsblatt*, amelyek közül viszonylag kevés olyan akadt, amelyen a központ munkatársai ne lettek volna jelen, pontosabban, amelyeket ne a központ szervezett volna.⁸⁶ (Utóbbiak nagy része március 15-ei rendezvény vagy műkedvelő színelőadás volt.) A jó szónoki képességű Franz Basch például 1927-től kezdve tartott előadásokat vidéken. Az első évben még csak 25-öt, a rákövetkezőben már 61-et, 1933-ban pedig 52-t. A mezőgazdasági előadásokat tartó Max Albert 1926-ban 13 kiszállással kezdett, 1927-ben már 64 előadást tartott, 1928-ban 55-öt, 1933-ban pedig 42-t. Johann Faul-Farkas ugyan ezekben az években 44-et, 42-t, 41-et és 40-et.⁸⁷ Természetesen rajtuk kívül más aktivisták is járták a falvakat (a számuk változó, de mindvégig meglehetősen alacsony maradt), azonban ők voltak azok, akik az MNNE fennállása alatt leggyakrabban keresték fel a helyi csoportokat.

Az 1935 után bekövetkezett törést az is jól mutatja, hogy 1937-re és 1938-ra a hetilapból rekonstruálható események száma hozzávetőleg 150-re, illetve 130-ra esett vissza.⁸⁸ Ennek oka feltehetően nem az új aktivisták alkalmatlanságában keresendő, hanem inkább abban a tényben, hogy radikálisan visszaesett a tagcsoportok száma, s a magukat fel nem oszlatók között is akadtak olyanok, amelyek nem voltak hajlandók szóba állni a központ küldöttjeivel. Ráadásul sokáig a közigazgatás sem vett tudomást arról a tényről, hogy a kormányzat beállt az egyesület új vezetősége mögé, s egy kalap alá vette a Huss-Basch csoport egyesületből távozó tagjait az új aktivistákkal, megnehezítve ezzel a szervezet helyi csoportjainak áthangolását a „mérsékelt” irányvonalra.⁸⁹

⁸⁶ Az éves beszámolókon valamivel magasabb számokról beszéltek, mint amennyi a lap beszámolóiból rekonstruálható. Az 1927/28-as évben például 290 előadást említettek meg. Jahresbericht über das Vereinsjahr 1927–28. *Sonntagsblatt*, 1928. augusztus 26. 7.

⁸⁷ A kiszállásokról és rendezvényekről lásd a következő, településszintű adatbázis: Eiler Ferenc (összeáll.): A magyarországi német szervezetek helyi és regionális aktivitása 1924 és 1945 között. <https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott> (Letöltés ideje: 2023. március 25.)

⁸⁸ Georg Feule például a *Sonntagsblatt* beszámolója szerint 1937-ben 28, 1938-ban 36, 1939-ben 26 helyre szállt ki előadást tartani. Josef Herzog 1937-ben 25-re, 1938-ban 38-ra, 1939-ben 25-re.

⁸⁹ *A Kalocsai járás főszolgabírája a települések vezetőinek és a csendőrség parancsnokságának*, Kalocsa, 1937. november 20. MNL BML IV. 903. a. 153/1937.

Az önművelés támogatása, az anyanyelv megőrzése, a közösségépítés és a helyi egyesületek belső életének mozgásban tartása volt a célja az MNNE könyvtár-programjának, amelyet németországi támogatásból finanszírozott.⁹⁰ Az anyaegyesület összesen 139 helyi csoportot juttatott német könyvtárhoz, de volt néhány vándorkönyvtára is.⁹¹ Ezek általában kb. 150 könyvből álltak, s a német irodalom klasszikusaiból válogatták össze őket. Később, a harmincas évek második felében a magukat feloszlató helyi csoportok könyvtárait a budapesti központ igyekezett visszaszerezni – minimális sikerrel. (Többségüket később átvette a Volksbund.) Emellett az MNNE minden évben megjelentetett egy kalendáriumot is, amelyet a tagok automatikusan megkaptak, ha befizették az éves tagdíjat. A húszas évek közepén még 20.000 példányt nyomtak belőle, de ez a szám gyorsan visszaesett 16.000-re, 1936-ban pedig már 10.000-re.⁹² A radikális csökkenés is egyértelmű jele volt a tagság lemorzsolódásának, a Huss-Basch-csoport irányába való – nem is oly lassú – átrendeződésnek.

Mérleg

Az MNNE ugyan alapszabálya szerint kulturális egyesület volt, de soha, egyetlen másodpercre sem gondolta komolyan senki (sem az állam, sem az egyesület tényleges vezetői), hogy valójában ne egy – egyesületi keretek közé zárt – politikai formáció volna.⁹³ Szinte a semmiből kezdte meg az építkezést 1923/24-ben, s komoly erőfeszítések árán sikerült elérnie, hogy a legtöbb németek által (is) lakott településen helyi csoportjai alakuljanak. Ezek a csoportok jól-rosszul, de működtek, s a szükséges külső impulzust a *Sonntagsblatt*-tól, az aktivisták látogatásaiból, valamint a regionális és országos rendezvényekből kapták. Azonban sem az alapszabályba foglalt szervezeti keretek, sem pedig a magyar kormány kisebbséggel kapcsolatos alapállása nem hatott a szervezeti integráció elmélyülésének irányába, ezért egy adott ponton, a karizmatikus vezető halálával a látens feszültségek napvilágra kerültek, súlyos válságba taszítva ezzel az egyesületet, mindkét oldalról megkérdőjelezve létének jogosultságát is. Furcsamód azonban a válság maga, a nemcsak a vezetésben, hanem a tagságban is érzékelhető megosztottság volt a bizonyítéka annak, hogy az egyesület valóban elindult a közösségteremtés irányába, hisz a kirobant ellentétek már nem hagyták közömbösen sem magát a tagságot, sem pedig a német falvak lakosságát. Az MNNE megtette az első, meghatározó

⁹⁰ A könyvtárprogram kezdeteiről lásd *Bleyer levele Welczeck* követnek, Budapest, 1925. február 11. PA AA RAV Budapest 31.

⁹¹ Jahresbericht von Dr. Franz Basch. *Sonntagsblatt*, 1934. augusztus 26. 5

⁹² Der Jahresbericht. *Sonntagsblatt*, 1927. augusztus 28. 5.; Bericht des Generalsekretärs über das Vereinsjahr 1936/37. *Sonntagsblatt*, 1937. június 20. 3.

⁹³ Spannenberger, 2020. 128–130.

lépést az önálló entitás megteremtése felé, a Népinémet Bajtársak „váltóállítása” után pedig a Volksbund egy új (világ)politikai helyzetben folytatta a megkezdett munkát: egyfelől kiterjesztve és elmélyítve az integrációt, másfelől azonban kizárólagosságra való törekvésével tovább is mélyítve a magyarországi németészen belüli törésvonalat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület Alapszabályai.* Budapest: Magyarországi Német Népművelődési Egyesület, 1925.
- Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929). *Századok*, 1973/3. 644–686.
- Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930–1931). *Századok*, 1977/2. 270–319.
- Bellér, Béla: *Vom Volksbildungsverein zum Volksbund. Geschichte der Deutschen in Ungarn 1933–1938.* Speyer: Suevia Pannonica, 2000.
- Bericht des Generalsekretärs über das Vereinsjahr 1936/37. *Sonntagsblatt*, 1937. június 20. 3.
- Bildung und Brüderlichkeit. Aus dem Leben zweier vorbildlicher Ortsgruppen des U. D. V. *Sonntagsblatt*, 1930. május 25. 10.
- Bleyer Jakab: A hazai Németiség. *Budapesti Szemle*, 1917/március. 428–441.
- Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 112–123.
- Der Jahresbericht. *Sonntagsblatt*, 1927. augusztus 28. 5.
- Die Vollversammlung beginnt. *Sonntagsblatt*, 1939. április 30. 2.
- Die Wahl des stellvertretenden Vorsitzenden und des Beamtenkörpers. *Sonntagsblatt*, 1924. augusztus 10. 4.
- Eiler Ferenc (összeáll.): *A magyarországi német szervezetek helyi és regionális aktivitása 1924 és 1945 között.* <https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/nemet-aktivitas-1924-es-1945-kozott> (Letöltés ideje: 2023. március 25.)
- Eiler Ferenc: A magyarországi német szervezetek történelempolitikai törekvései és a német kisebbségi sajtó (1921–1944). In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés. Emlékezet, identitás, politika.* Budapest: Pesti Kalligram, 2018. 87–117.
- Eröffnung der Generalversammlung. *Sonntagsblatt*, 1932. augusztus 28. 2.
- Erstes schwäbisches Volksfest in Mágoos. *Sonntagsblatt*, 1934. június 17. 2–6.

- Fata, Marta: Minderheitenkonzeption und –politik Jakob Bleyers. In: Hambuch, Wendelin (Hg.): *Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933)* Budapest: St. Gerhards-Werk Ungarn, 1994. 13–28.
- Grósz András: *A Deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori disszertáció – kézirat. Budapest: ELTE, 2014.
- Jahresbericht über das Vereinsjahr 1927–28. *Sonntagsblatt*, 1928. augusztus 26. 7.
- Jahresbericht über das Vereinsjahr 1928–1929. *Sonntagsblatt*, 1929. augusztus 25. 7.
- Jahresbericht von Dr. Franz Basch. *Sonntagsblatt*, 1934. augusztus 26. 5.
- Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés – a romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio*, 2000/3. 219–241.
- Kostenvoranschlag und Arbeitsprogramm des U. D. V. für das Vereinsjahr 1936/37. *Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. 4.
- Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940) In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 2020. 47–64.
- Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Pécs: Optimum, 1989.
- Neubesetzung des Vorstandes. *Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. 4.
- Orosz László: A „nemzeti kisebbségek megtartása életbevágó érdeke a jövődö magyar államnak [...]” Bleyer Jakab kormányzati szerepvállalása (1919–1920) a hazai németiség nemzetiségi törekvéseinek kontextusában. In: Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarzwölder Ádám (szerk.): *Veritas Évkönyv 2021*. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2022. 173–189.
- Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018.
- Pritz Pál – Marchut Réka: Kisebbségpolitikák – nemzetközi erőtérben Bleyer Jakab/Jakob Bleyer példáján. *Regio*, 2017/1. 5–40.
- Schödl, Günter: Ungarns deutsche Bewegung und mitteleuropäische Politik am Vorabend des ersten Weltkriegs. In: Schödl, Günter (Hg.): *Formen und Grenzen des Nationalen*. Erlangen: 1990. Institut für Gesellschaft und Wissenschaft (IGW) an der Universität Erlangen-Nürnberg, 327–355.
- Schwind, Hedwig: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1960.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 2: 1860 bis 2006*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2012.
- Spannenberger Norbert: A magyarországi németek politikai mobilizációja (1920–1945). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 2020. 126–142.

- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonásai. *Történelmi Szemle*, 1993/3–4. 259–278.
- Tilkovszky Loránt: Bleyertől Baschig. In: Uó: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Pécs: JPTE TK, 1997. 56–72.
- Tilkovszky Loránt: A budapesti SUEVIA vándorcsoportjainak jelentései a magyarországi németiség helyzetéről 1934 nyarán. In: Bósze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 2000. 89–107.
- Tilkovszky, Loránt: *Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda: Magyar memorandum és német válasz. II. rész. *Századok*, 2004/1. 159–206.
- Überblick über die verflrossenen zwei Vereinsjahre. *Sonntagsblatt*, 1936. augusztus 23. 2.
- V. Windisch Éva: A magyarországi német nemzetiségi mozgalom előtörténete (1867–1900). II. rész. *Századok*, 1964/5-6. 1104–1128.
- Vitári Zsolt: Minderheitenrecht in Ungarn in der Zwischenkriegszeit und dessen Anwendung im Alltag am Beispiel der Ungarndeutschen. *Diké, A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata*, 2019/1. 118–144.
- Windisch, É. V.: Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Acta Historica*, 1965/1–4. 3–55.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

- A Bethlen István miniszterelnöknél tartott értekezlet jegyzőkönyve*. Budapest, 1925. március 7. MNL OL K 28-193-1925-T-147.
- A Budakörnyéki járás főszolgabírája a főispánnak*. Budapest, 1940. február 1. MNL OL K 28-194-1940-H-15446.
- A Kalocsai járás főszolgabírája a települések vezetőinek és a csendőrség parancsnokságának*. Kalocsa, 1937. november 20. MNL BML IV. 903. a. 153/1937.
- A Siklói járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának*. Siklós, 1925. július 9. MNL BaML IV. 401. a. 81/1925.
- Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek*. Pécs, 1939. november 15. MNL OL K 149-1939-8-5725.
- Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye főispánjának*. Sásd, 1934. június 18. MNL BaML IV. 401. a. 165/1934.

- Blaskovich Iván főszolgabíró Baranya vármegye főispánjának.* Sásd, 1934. október 12. MNL OL K 149-1934-7-2060.
- Bleyer levele Welczeck követnek.* Budapest, 1925. február 11. PA AA RAV Budapest 31.
- Bleyer levele Welczeck követnek.* Budapest, 1925. augusztus 9. PA AA RAV Budapest 31.
- Erklärung,* Budapest, 1932. július. PA AA RAV Budapest 33.
- Jegyzőkönyv az MNNE alakuló közgyűléséről.* Budapest, 1923. július 15. PA AA R 74172 K110251–K110258.
- Jelentés a belügyminiszternek az MNNE 1936-os Kongresszusáról.* Budapest, 1936. augusztus 26. MNL OL K 28-208-136-C-15667.
- Kivonat Gratz Gusztáv Miniszterelnökségnek készített feljegyzéséből az MNNE korábbi támogatása tárgyában.* D. n. [1937] MNL OL K 28-210-1937-C-15561.
- Köpke, külügyminisztériumi osztályvezető összefoglalója Kányával folytatott megbeszéléséről.* Berlin, 1926. október 23. PA AA R 74176.
- Mackensen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak.* Budapest, 1935. május 8. PA AA RAV Budapest 34.
- Mackensen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak.* Budapest, 1935. november 21. PA AA R 74178.
- Pataky Tibor feljegyzése a csonkamagyarországi németsegnél észlelhető jelenségek tárgyában.* Budapest, 1936. április 4. MNL OL K 28-193-1936-C-15501.
- Schoen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak.* Budapest, 1931. november 13. PA AA RAV Budapest 32.
- Schoen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak.* Budapest, 1926. november 14. PA AA RAV Budapest 128.
- Schoen követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak.* Budapest, 1931. május 18. PA AA R 74178.
- Sz. és D. n. Másolat a 10173/1938. VII. res. B.M. sz. iktatmányból.* MNL OL K 28-210-1938-C-16396.
- Tolna Vármegye Vitézi Székének jelentése a főispánnak.* Szekszárd, 1934. május 23. MNL OL K 149-1934-7-2060.
- Welczeck követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak a Sonntagsblatt támogatása ügyében.* 1923. november 5. PA AA RAV Budapest 30.
- Welczeck követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak.* Budapest, 1924. január 10. PA AA R 74172.
- Welczeck követ jelentése a Német Külügyminisztériumnak az MNNE megalakulásáról.* Budapest, 1924. augusztus 14. PA AA R 74174.

MARCHUT RÉKA*

A szatmári svábok és a katolikus egyház viszonya a második bécsi döntést követően (1940–1942)

„A hazai nemzetiségi kérdés történetének alapos és tárgyilagos ismerete, valamint egy céltudatos és helyes irányú nemzetiségi politika érdekében szükség van arra, hogy e kérdés történeti kifejlődése a legkisebb részletekig feldolgoztassék” – fogalmazta meg Szabó István kassai püspök, szatmári apostoli kormányzó egyik 1941. évi körlevelében,¹ mellyel nemcsak jelentéstételre szólította fel az egyházközségek plébánosait és rendelte el a községek nemzetiségi múltjának feldolgozását, hanem egyben segítette is a jövő történészeinek kutatómunkáját. Ennek is köszönhetően jelen tanulmányban a szatmári svábok és a katolikus egyház második bécsi döntést követő viszonyát mutatom be egészen 1942 derekáig. Ez esetben a záró időpont nem cezúrát jelent ebben a kapcsolatban, hanem egyháztörténeti szempontból lényeges a változás, hiszen a Vatikán és Románia között 1927-ben megkötött konkordátum következtében a szatmári egyházmegye egyesült a nagyváradi egyházmegyével,² és majd csak 1942-ben vált újra ketté, ami egyben azt jelentette, hogy püspök került a szatmári egyházmegye élére Scheffler János személyében, akinek a németekhez való viszonyulása külön tanulmányt igényel a jövőben.

A Szatmár területén élő német kisebbség – a továbbiakban sváboknak fogom őket nevezni, mivel körükben ennek a megnevezésnek nincsen pejoratív tartalma, hanem az öndefiníciójuk része – gyakorlatilag diaszpórakisebbség a 18. századi betelepülése óta, nem csupán a kibocsátó régió távolléte, hanem más, az ország területén tömbökben élő német kisebbségi csoportoktól való földrajzi távolsága miatt is. Szórványjellegén kívül Trianon óta további meghatározó helyzete a határmentiség többszöri határmódosítással, ami jelentősen befolyásolta és nehezítette

* A szerző történész, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.hu

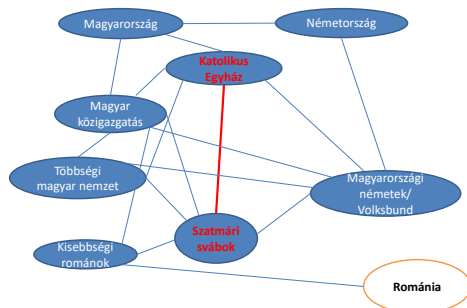
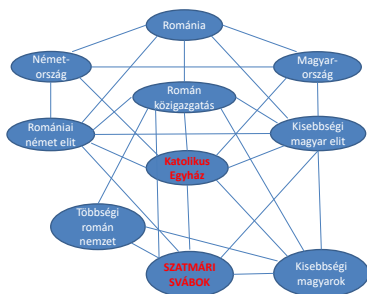
¹ Szatmári Püspöki Levéltár (továbbiakban: SzPL) Körlevelek, *Circulares Administraturae Apostolicae Szatmáriensis, 1941/7. 1941. augusztus 11.*

² Erről bővebben l. Marchut Réka: *A magyar–román diplomáciai kapcsolatok keretei és kulcskérdései az 1920-as években.* In: *Uő: Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931). Dokumentumok.* Budapest–Pécs: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Kronosz Kiadó, 2022. 70–81.

a befogadó országhoz és a többségi nemzethez való viszonyulását. Identitásának lényeges eleme a többször változó impériumok alatt a stabilitásukat jelentő római katolikus egyház volt. Ezért fontos annak a vizsgálata, hogy az etnicitás és a vallásosság e kisebbség esetében milyen viszonyban volt egymással, milyen körülmények befolyásolták ezt a kapcsolatot.

Ahhoz, hogy ezt a viszonyt megérthessük, óhatatlanul szükséges az antropológiai szemlélet, ami az eseménytörténeten túl az emberi kapcsolódásokat, a csoport-identitások változásait is rekonstruálni próbálja, mindezt természetesen történeti módszerekkel, tehát az eddigi szakirodalomra támaszkodva és elsősorban levéltári forrásokkal és korabeli sajtóanyaggal dolgozva.

Ennek a kapcsolatnak a vizsgálata során azonban kevésbé tudjuk alkalmazni Rogers Brubaker triadikus modelljét³ (ebben a nemzeti kisebbség a szatmári svábok, a nemzetiesítő állam ekkor Magyarország, az anyaország pedig Németország), de a Michał Adam Palacz és Bastiaan Willems által megfogalmazott négy dimenziós modell-lel⁴ (Brubaker triadikus modellje kiegészítve az együtt élő más kisebbségekkel, jelen esetben a románokkal) sem leírható az etnicitás és vallás kapcsolata. Egry Gábor relacionális hálózata⁵ tudja megadni azt a keretet, amelyben egy bonyolult viszonyrendszerben értelmezhető a szatmári svábok és a katolikus egyház viszonya (1. és 2. ábra).

1. ábra. Kapcsolati háló 1918–1940 2. ábra. Kapcsolati háló 1940–1944 között

³ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Ford.: Erdősi Péter. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.

⁴ Palacz, Michał Adam – Willems, Bastiaan: *Unwilling Nomads: A Four-Dimensional model of Diaspora*. In: Uő (ed.): *A Transnational History of Forced Migrants in Europe. Unwilling Nomads in the Age of the Two World Wars*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney: Bloomsbery Academic, 2022. 1–12.

⁵ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944 között*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015. 18.

Az ábrákból is jól látható, hogy nem egy klasszikus kisebbségi léthelyzetben lévő csoportot vizsgálunk, ahol két ország kapcsolata határozza meg az adott kisebbség identitását, hanem speciális esetről van szó, ahol három ország kapcsolatának a dinamikája befolyásolta jelentősen az identitást. Természetesen időben változó, hogy melyik ország milyen mértékben tudott rá hatást gyakorolni. Szintén kirajzolódik az is ezekből az ábrákból, hogy bár két aktor kapcsolatára szeretnénk rálátni, de ezt csak úgy tehetjük meg, ha a teljes háló lesz a horizontunk.

Az eddigi szakirodalom alapján⁶ abból a preconcepcióból indultunk ki, hogy a katolikus egyház kisebb vagy nagyobb mértékben asszimiláló hatással volt a német kisebbségre. Abban egyetértenek az eddigi történeti munkák szerzői, hogy a katolikus egyháznak magyarosító törekvései voltak, de annak mértékéről és miértjéről igen eltérőek az álláspontok. A szatmári svábok és a katolikus egyház viszonyát illetően Baumgartner Bernadette-nek vannak alapos kutatásai és azon nyugvó megállapításai, melyek jelentősen árnyalják azt az egyoldalú képet, hogy a katolikus egyház erőszakosan asszimilálta volna a svábságot.⁷ Munkájában 1940-ig tárgyalja a kérdést. Tanulmányomban ezt a fonalat viszem tovább 1942-ig abban a reményben, hogy majdan a kutatás kiterjedhet a korszakzáró 1945-ös évig.

Előzmények

A svábok Szatmár vidékén a 18. században gróf Károlyi Sándor birtokain telepedtek le két fontosabb település köré: egyrészt a Nagykároly környéki falvakban, ahol a város közelsége, az infrastruktúra fejlettsége befolyásolta az asszimilációs folyamatot, másrészt pedig ettől keletebbre a Bükk-hegység lábánál, az Erdőd körüli falvakban, ahol az elzártság miatt az identitásmegőrzés is erősebb volt.⁸

⁶ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. Századok*, 1995/6. 1251–1274.; Uő: *Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség (1919–1945). Történelmi Szemle*, 1997/1. 51–67.; Adriányi Gabriel: *Kirchliches und kulturelles Leben der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit*. Heidelberg: Suevia Pannonica, 2004.; Spannenberger, Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance”*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.; Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.; Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2014.

⁷ Baumgartner, 2012.

⁸ Vönház István: *Colonizarea germană în comitatul Satu Mare. A Szatmár vármegyei német telepítés*. Baia Mare, 2019.

Azért érdemes együtt látni a szatmári és a magyarországi adatokat, mert így egyértelművé válik, hogy mennyire ellentétes folyamatok zajlottak, nemcsak akkor, amikor a szatmári svábok már nem voltak a magyarországi németiség része a román uralom alatt, hanem már a dualizmus idejében is. Egy tanulmányban, melynek sem szerzőjét, sem keletkezési idejét nem ismerjük, a következőt olvashatjuk: „Idővel a svábok elmagyarosodtak. De miért? Azért, mert: A sváb telepes magyarul volt kénytelen beszélni az uradalmi tisztekkel, hivatalos személyekkel, sőt magával a földesúrral is. Gr. Károlyi Sándor ugyanis nem tudott németül. Az állami adminisztráció magyar volt. A legény 7–8 évig volt katona és ott magyarul beszéltek. A három középiskola (1 Károlyban, 2 Szatmáron) magyar volt. Az egyház ezeket is nehezen tudta fenntartani, így nem tudott külön német iskolákat felállítani.”¹² Kutatásokra lenne szükség, hogy ennek az igen korai asszimilációnak az okát megértjük. Azt viszont tudjuk, hogy 1896-ban a megye 420 iskolájából már csak egy volt német tannyelvű, 1906-ban pedig már egyáltalán nem volt német iskola,¹³ tehát a nemzetiségek által erősen fájalt „Lex Apponyi” a szatmári svábokat már tulajdonképpen nem érintette.¹⁴ Az 1910-es évektől a szentmiséken a prédikáció nyelve is magyar lett, de még megmaradt a német ima. Osztom Baumgartner Bernadette véleményét, aki szerint az itteni svábok identitásváltozásában a sikeres társadalmi és gazdasági integráció is szerepet játszott. És ugyancsak egyetértek Tempfli Imre megállapításával, mely szerint „a részben önkéntes asszimilációhoz [...] a magyar állam és a katolikus egyház is hozzájárult”.¹⁵

Ez a folyamat változott meg az 1918-ban bekövetkező impériumváltással. A német kisebbség nem jelentett veszélyt Románia területi integritására, annál inkább a magyarok, így a román állam a német identitást akarta erősíteni, hogy leválassa a már részben vagy teljesen asszimilálódott németiséget és zsidóságot a magyarságról. A nemzeti tudat erősítését hagyományosan az oktatás és a vallásgyakorlás terén lehetett megtenni. A román állam megtehetette, hogy a német származású gyerekeket német vagy román iskolákba kötelezze, annak árán is, hogy magyar iskolákat állítottak át német és román oktatási nyelvre, de az egyházra, annak autonómiája révén, nem tudott nyomást gyakorolni. Franz Winterhoffen, a szatmári Gauamt svájci származású vezetője a német külügyminisztériumnak küldött jelentésében megállapította, hogy a szatmári magyar érzelmű püspökség és papok immár az

¹² SzPL Kaplony, Kálmánd doboz, *Svábok: Károlyi Sándor templomot épít Kaplonyban*. A cikknek a címe azonban nem fedí a valóságot, mivel Károlyi Sándor nem építette, hanem újjáépítette a Rákóczi-szabadságharcban megrongálódott templomot.

¹³ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság, 1908. 431.

¹⁴ Minderről bővebben: Marchut Réka – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek II.: A modern nacionalizmus kialakulásától a rendszerváltozásig (1790–1993)*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2022.

¹⁵ Tempfli Imre: *A Szatmári Egyházmegye története 1918 és 1923 között*. In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak*. Szeged: METEM, 2022. 145.

állam támogatása nélkül kénytelenek folytatni a harcot a magyarosításért.¹⁶ Így ez nem kevés feszültséget szült az egyes emberek önmeghatározásában, a kisebbségi csoporton belül, állam és egyház viszonyában, de a magyar–román–német diplomáciai kapcsolatokban is.¹⁷ Az első világháború után az Európa-szerte hódító *völkisch* gondolat jegyében a német és a román kormányok támogatásával, a bánági svábok vezetésével megindult a szatmári svábok kívülről irányított megszervezése, politikai mobilizációja a visszanémetesítésük céljából. A németek nagyon jól tudták, hogy nem lenne szerencsés az erdélyi szászok köréből küldeni vezetőket Szatmárba, mert azok evangélikusok, és a katolikus szatmári svábok nem fogadnák el őket, ezért próbálták a katolikus bánági svábok segítségével élesztgetni a szatmáriak körében a német öntudatot.

Az 1926-ban megalakult szatmári Német-sváb Népközösség (Deutsch-schwäbische Volksgeimeinschaft) a német nyelvű oktatást és igehirdetést tűzte ki céljául, tette mindezt erősen egyház- és papellenes éllel.¹⁸ A szatmári püspökség is veszélyt látott a meginduló német mozgalomban. A feszültség olyannyira éles volt, hogy 1928-ban a nagykárolyi Gauamt memorandumot intézett XI. Pius pápához, amelyben a vélt vagy valós sérelmeiket fogalmazták meg a szatmári papsággal szemben, a közvéleményt pedig indulatos hangvételű röpiratokban és újságcikkekkel tájékoztatták a szatmári helyzetről.¹⁹

Amikor 1928-ban Boromisza Tibor püspök meghalt, mind a románok, mind a németek elérkezettnek látták az időt, hogy olyan püspök kerüljön az immár a nagyváradival egyesített egyházmegye élére, aki az ő érdekeik szerint jár el. Fiedler István lett a püspök, aki a németek nagy reménysége volt, és akit a román kormány is támogatott. Vele egyidejűleg pedig a temesvári egyházmegye élére ugyancsak a németek számára reményt keltő Pacha Ágoston került. Fiedlerben azonban nagyon hamar mind a németek, mind a románok csalódtak, és elmagyarosítással vádolták.²⁰ A román sajtóban arról cikkeztek, hogy a szatmári svábok „elnemzetlenítésének” fő tényezője a római katolikus egyház.²¹

1939 őszén a román rendőrség tömeges letartóztatásokat hajtott végre Erdélyben és a határ mentén azzal az ürüggyel, hogy titkos szervezkedések folynak

¹⁶ Franz Winterhoffen 1926. november 19-i jelentését hivatkozva Baumgartner, 2012. 109–110.

¹⁷ Baumgartner, 2012. 76–80.; Marchut Réka: A magyar–román viszony és a német külügyminisztérium az 1920-as években. *Századok*, 2019/4. 769–802.; Uő.: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években. *Kisebbségkutatás*, 2018/4. 137–168.

¹⁸ Tilkovszky Loránt: *A szatmári németség a két világháború között*. In: Gehl, Hans – Ciubotă, Viorel (szerk.): *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraïneană din secolul al XVIII-lea până în prezent*. Satu Mare – Tübingen: Editura Muzeului Sătmărean, 1999. 227.

¹⁹ Baumgartner, 2012. 186.

²⁰ Ilyés Csaba: *A szatmári egyházmegye története*. In: Uő. (szerk.): *A Szatmári Egyházmegye jubileumi szemlélmusa*. Szatmárnémeti: Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006. 56.

²¹ Baumgartner, 2012. 190–197.

a román állam megdöntésére.²² Fiedler püspököt is három napig fogva tartották, de nem tudtak rábizonyítani semmit, azonban megzsarolták, hogy ha nem mond le, akkor a papjait továbbra is fogva tartják. Végül Fiedler lemondott, és helyére Márton Áront nevezte ki a pápa apostoli kormányzóvá.²³ Áron püspök azonban helynököt nevezett ki maga helyett: a szatmári részre Szabó Istvánt, a nagyvárdira pedig Schiffert Bélát. Az új püspök személyének keresésénél hosszú huzavona kezdődött el Románia és a Vatikán között, míg végül Napholcz Pál²⁴ jezsuita atyában egyeztek meg. Beiktatását szeptember 8-ára tűzték ki, addigra viszont már lényegesen megváltozott a helyzet a második bécsi döntés következtében, ezért Napholcz lemondott.²⁵

A második bécsi döntés és a bécsi népcsoportegyezmény

Már 1939-től mérlegelték a Német Birodalomban azt, hogyan lehetne megvédeni a szatmári svábokat a visszacsatolást követő magyar asszimilációs támadástól. Így a második bécsi döntéssel egyidejűleg megkötött népcsoportegyezmény egy külön passzust is tartalmazott: „A Magyarországgal ismét egyesített, előzőleg romániai területeken élő és a német népcsoporthoz tartozó személyekre nézve a következő különös megállapodás létesült: A m. kir. kormány az ezeken a területeken letelepült népi németek kérelmére biztosítani fogja azt a lehetőséget, hogy a német birodalomba költözködhessenek. Azoknak a népi németeknek, akik ezzel a joggal élni akarnak, kérelmüket a megállapodás napjával számított két évi határidőn belül kell

²² Erről bőséges forrásanyagot lehet találni a Román Nemzeti Levéltárban a Propaganda Minisztérium iratanyagai között. Számos fénykép is van a dokumentumok között, melyekkel bizonyítani akarták a bűncselekmény elkövetését. Jól látható, hogy igen sok papot és szerzetest érintett ez a letartóztatási akció. Volt olyan eset, amikor egy kupacnyi magyar kokárda jelentette a bizonyítékot, más esetben egy halom téglá, amelyből állítólag olyan anyagot nyernek ki, amelyből robbanóanyag készíthető. A szervezkedés vádjának valamennyi valóságalapja volt, de nem úgy, ahogy azt a román hatóságok beállították. L. Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. In: *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III*. Aurora könyvek. München, 1975. 81–89.

²³ Baumgartner, 2012. 200. A letartóztatás körülményeiről és az egész ügyről igen terjedelmes levelet olvashatunk Pakocs Károly szatmári kanonoktól, aki Magyarországra menekült, és Serédi Jusztinián hercegprímástól kért segítséget. L. Pakocs Károly szatmári kanonok levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1939. november 7. Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL) D/c 1590/1940 Szatmári papok elhelyezése

²⁴ Napholczról azt tartották, hogy a napi politikától távol tartja magát, és csak lelki dolgokkal foglalkozik. Német származású és német nevű, de magyar neveltetésű és felfogású ember, aki a „szatmári, általában igen jó szellemű svábokat megfelelően” tudná vezetni. L. Ismeretlen szerző feljegyzése 1940 őszéről. EPL 4266/1941 Erdélyi ügyek rendezése.

²⁵ Ilyés, 2006. 58.

előterjeszteniök.²⁶ Közvetlenül a döntés után a szatmári svábok körében megjelent az áttelepülési felhívás, azonban az nem lett népszerűsége.²⁷ Tiltakozó üléseket tartottak, s 1940 októberében az áttelepítési propagandát leállították.

A népcsoport vezetősége azt kérte Berlintonól, hogy tagozódhassanak be a magyarországi Volksbundba. Ennek bejelentése 1940. szeptember 21-én a budapesti Német Házban meg is történt. Két területet hoztak létre: a Szatmár vidéki és a felvidéki területet (Bihar, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Máramaros, Bereg és Ung vármegyék), illetve az észak-erdélyi területet (Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyék).²⁸ Franz Basch, a magyarországi Volksbund vezetője a bánáti Nikolaus Hans Hockl nevezte meg területi vezetőnek.²⁹ Hockl szeptember 30-án így szólt a sváb „néptársaihoz”: „A szatmári területnek Magyarországhoz való csatolása által a német mozgalom új feladatok elé lett állítva. Az egész népi munkának alkalmazkodni kell az új viszonyokhoz és új utakra kell lépnie. A cél a régi marad: az egész szatmári németységnek a német öntudathoz való visszavezetése. A mi példás lojalitásunk és államhűségünk mellett még az eddiginél is szorosabbra akarjuk fűzni a barátság kötelékét, és férfias vallomást akarunk tenni népünkhez és a Führerhez.”³⁰ Hockl természetesen lojalitásról és államhűségről beszélt – ha ezt nem tette volna meg, akkor az újságot valószínűleg azonnal beszüntették volna –, azaz a Führerhez való ragaszkodás mellé ezt oda kellett tennie; és azért is kellett így fogalmaznia, hogy sugallja a svábok felé: a Führer és az államhoz való lojalitás egymással összeférnek. Hockl nagyon rövid ideig volt a szatmári terület vezetője, már októberben átadta a pozíciót az ugyancsak bánáti származású Josef Schönbornnak.³¹

Szeptember 27-én Franz Basch és Stefan Barth,³² a szatmári német iskolaügy vezetője, elmentek tárgyalni Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a német iskolák ügyében. Azt az ígéretet kapták, hogy amennyiben 20 tanköteles gyerek szülei azt kérik, akkor a tanítási nyelv német lesz. A tanítók kinevezésénél a Volksbund ajánlását fogják figyelembe venni. A nagykárolyi gimnáziumot meg-

²⁶ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 65. sz. irat

²⁷ Tilkovszky Loránd: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1978. 100.

²⁸ Wir gehören zum Volksbund. *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. október 20. 1.

²⁹ Hockl, Nikolaus Hans: 14 éve harc a németységért. *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. október. 6. 1.

³⁰ *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. szeptember 30. Hockl cikkeire a Bukarestben megjelenő *Universul* is felfigyelt, ugyanis Hockl a *Bukarester Postban* is publikált. Azt emelte ki a román újság, hogy Hockl szóhasználatá, mondatai mennyire ugyanazok, mint amit a *Banater Deutsche Zeitung* cikkeiben lehet olvasni. *Az Universul* 1940. október 31-i cikkét lásd: AMAE Fond 71. Germania, 63. kötet 183.

³¹ Wir gehören zum Volksbund. *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. október 20. 1.

³² Ezt megelőzően Stephan Barth egy terjedelmes cikkben számolt be a magyarországi német közönségnek a szatmári németek helyzetéről. L. Barth, Stephan: Vom Sathmarer Deutschtum. *Deutscher Volksbote*, 1940. szeptember 22. 6–7.

hagyják, a tanítás november 1. előtt nem fog elkezdődni.³³ A községi hatóságok azonban szembementek ezekkel az ígéretekkel. „Meg vagyunk győződve, hogy ezek csak egyes lelkipásztorok és túlbuzgó egyének túlkapásai, és mi nem fogjuk megengedni, hogy ezek az egyének elvegyék az anyanyelvünkön való tanítás jogát.” – olvashattuk a *Schwabenpost*-ban.³⁴ Adolf Hitler Sztójay Döme berlini magyar követnek azt a „jó tanácsot” adta, hogy „bánjanak jól a németekkel [...] józan nemzetiségi politikával Magyarország olyan mágnest teremthet magának, ami nagyon tekintélyesen erősíteni fogja politikáját”. Sztójay erre azt felelte, hogy a magyarországi népi németek panaszai alaptalanok: „Az lehet, hogy az iskolakérdésben kicsit rossz a magyarok lelkiismerete, [...] de Magyarország ebben a kérdésben ma már tisztábban lát.”³⁵

A helyi közigazgatás élére azonban magyarok vagy magyar érzelmű németek kerültek, akik nem nézték jó szemmel a Volksbund tevékenységét. A szatmári svábok közül kikerült német öntudatú hivatalnokokat elbocsátották vagy nem német községbe helyezték át. A szatmári német népiskolák számát 18-ra csökkentették (viszont engedélyezték Vállaj községben is ilyen létesítését), az óvodákat magyar nyelvűvé tették, s a német kultúrotthonok működését betiltották.³⁶ Basch szót emelt ez ellen. A magyar kormány erre azzal reagált, hogy a románok alatt teremtett abnormális állapotok nem tarthatók fenn. A helyi hatóságokat azonban mérsékelte intették, ami nem sokat ért, mert eljárásukat nem ellenőrizték.³⁷ A Volksbund nem késlekedett a reagálással. Egy nagykarolyi svábbal alkalmával – ahol a kitűzött drapérián az szerepelt, hogy „Du bist nichts, dein Volk ist alles!”³⁸ – Schlitt Ádám országos vezetőségi tag elmondta, hogy Szatmár és környékének visszacsatolása Adolf Hitlernek köszönhető, és „akik a németeket büdös svábozzák, [azoknak] azt üzeni, hogy ők nem felejtenek, és ha majd vége lesz a nagy világégésnek és osztozkodásra kerül sor, ők is tudni fogják, hogy kinek mily mértékkel fizessenek”³⁹

³³ *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. szeptember 30. A Volksbund ekkor egy terjedelmes memorandumot is átadott Hómannak, melyben hosszasan sorolták a szatmári sváb oktatás nehézségeit. L. MNL OL K 507 Tanügyigazgatás iratai 73. cs. 53081/1940 Hivatkozta: Szlucska János: *Pünkösdi királyság. Az észak-erdélyi oktatásügy története 1940–1944*. Budapest: Gondolat, 2009. 169–170.

³⁴ Uo.

³⁵ Walther Hewel német külügyminisztériumi főtanácsos feljegyzése Hitlernek Sztójay követtel folytatott beszélgetéséről, 1940. szeptember 10. In: Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1968. 351. sz. irat

³⁶ Tilkovszky Loránd: A szatmári németiség a két világháború között. In: Gehl, Hans (szerk.): *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent*. Satu Mare–Tübingen, 1999. 242.

³⁷ Uo.

³⁸ Magyarul: „Te egy senki vagy, a nép a minden!”

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 149 Belügyminisztérium rezervált iratai 100. d. 5. t. 6793/1941

A katolikus egyház első reakciói a bécsi népcsoportegyezményre

Angelo Rotta pápai nuncius meglehetősen éleslátással állapította meg, hogy „[e]zt a döntés[t] Magyarország, úgymond, megfizette Németországnak. A német–magyar kulturális egyezmény, amelyet éppen Bécsben is írtak alá, nem keveset nyom a latban: a német származású magyar állampolgárok most harcias nekibuzdulást mutatnak, ami korábban egyáltalán nem jellemezte őket. [...] hallatni akarják a hangjukat egyházi téren is”.⁴⁰ A nuncius kifejezetten szerencsésnek tartotta, hogy a szászok fő csoportja nem került vissza Magyarországhoz, mert evangélikusként csak a protestantizmust erősítették volna. Nem tértek vissza a temesvári egyházmegye sváb katolikusai sem, de „van már elég német Magyarországon ahhoz, hogy ne legyen kívánatos a számuk növekedése”.⁴¹ A nuncius tehát katolikus és magyar szemszögből is értékelte a megkötött egyezményt és a következményeket.

Scheffler János, későbbi szatmári püspök, 1940 őszén a kolozsvári egyetem egyházjogi tanszékének vezetője mérleget vont, hogy katolikus szemszögből milyen feladatok elé néz az egyház: „Erdély északi részének visszacsatolásával kb. másfélmillió katolikus tér vissza Szent István országához, közel félmillió latin szertartású, majdnem egy millió román szertartású görög katolikus, 30–40 000 rutén és örmény szertartású katolikus. Ezek számára az impériumváltozás a közel 22 év alatt kialakult romániai életformák és keretek megszűnését és mélyreható változásokat jelent egyházkormányzati, jogi, iskolai és vagyoni tekintetben, de egyszersmind örvendetes új kapcsolatokat, új feladatokat és lehetőségeket is a magyarországi katolikusok közös építómunkájában.”⁴²

Pintér László kanonok, az akkor még létező Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnöke, aki már a nyár folyamán is sürgette a magyar katolikus egyházfőt, hogy a német kérdéssel valamit kezdeni kellene,⁴³ elsőként fogalmazta meg aggodalmait a népcsoportegyezménnyel kapcsolatban, azzal együtt, hogy ő is tudta: a kormány kényszerhelyzetben írta alá az egyezményt.⁴⁴ Lényeges

⁴⁰ Angelo Rotta nuncius 4115/40 [219] sz. jelentése Luigi Maglione bíboros államtitkárhoz, Budapest, 1940. október. 5. In: Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Dai Rapporti del nunzio Angelo Rotta. Angelo Rotta nuncius politikai jelentéseiből 1938–1945*. Nunciusi jelentések 3/2. Budapest: METEM, 2022. 31. sz. irat

⁴¹ Angelo Rotta nuncius 3975/40 [N. Pr. 210] sz. jelentése Luigi Maglione bíboros államtitkárhoz, Budapest, 1940. augusztus 31. In: Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Rapporti dei nunzi Angelo Rotta (Ungheria) e Andrea Cassulo (Romania) dopo il primo e secondo lodo di Vienna, 1939–1941 – Angelo Rotta magyarországi és Andrea Cassulo romániai nuncius jelentései az első és második bécsi döntést követően, 1939–1941*. Nunciusi jelentések 3/3. Budapest: METEM, 2023. 10. sz. irat

⁴² Scheffler János: *A visszatért Erdély katolikus problémái. Magyar Kultúra*, 1940/19. 99.

⁴³ Pintér László kanonok levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1940. július 9. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye

⁴⁴ Pintér László kanonok levele Drahos János érseki helytartónak, Budapest, 1940. szeptember 6. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye

kérdésnek azt tartotta, hogy mi legyen a Volksbunddal nem szimpatizáló magyarországi németekkel: tagozódjanak-e be az egyesületbe, és ott fejtsenek ki ellenállást, vagy tartsák meg különállásukat. „Ezek olyan súlyos kérdések, ill. olyan súlyos elhatározás elé állítanak, hogy nem merem a felelősséget kizárólag magamra vállalni. Viszont ha itt elhibáznók a dolgot, beláthatatlan következmények állhatnak elő”⁴⁵ – fogalmazott Pintér. Erre válaszul szeptember 11-én Serédi Jusztinián hercegprímás levelében arra szólította fel Pintért, hogy a vezetése alatt álló egyület igyekezzen átszervezni a magyarországi német katolikusok együletévé. Ha ez nem lehetséges, akkor csatlakozzanak a Volksbundhoz, de csak abban az esetben, ha azok a hazai németek, akik a Volksbundba már beléptek, belépnek a kormánytól elfogadott katolikus szárnyba is.⁴⁶

Baschék szemében ez volt a vörös posztó és ennek nyomán fogalmazta meg a Volksbund a követeléseit 1940. szeptember 28-án.⁴⁷ Az előterjesztés, mely *A magyar katolikus németek egyházi követelményei* címet viseli, öt részből áll, s hárman írták: Franz Riedl, a Volksbund országos vezetőségének tagja; Musial, a Reichsdeutsch Seelsorgeamt vezetője és Anton Tafferner, Basch titkára.⁴⁸ A követelések a következőkre terjedtek ki: Azokon a településeken, ahol a németek többségben vagy kisebbségben vannak, a német nyelvet használják a templomokban, lelkipásztorkodásban, szentmiséken, iskolákban, hitoktatásban; valamint „fajával együtt érző és faji öntudattal bíró német származású papokat” alkalmazzanak, akik vehessenek részt németországi tanfolyamokon. A papnevelésben fordítsanak gondot a német lelkipásztorok képzésére; ezért azokban az egyházmegyékben, ahol jelentős számú német hívő lakik, létesítsenek német tagozatot a szemináriumokban;⁴⁹ és engedélyezzék a német birodalmi fakultásokon való tanulást egy évre. A német származású teológusok és papok lehessenek munkatársai a Volksbundnak és szervezeteinek. A német községek egyházi iskoláit szervezzék át az állami előírásoknak megfelelően, ezekben az iskolákban „német és népével együttérző tanító alkalmaztassék”, ennek hiányában olyan tanító, aki tud németül; és a tanítók is vehessenek részt németországi tanfolyamokon. Alapítsanak német nyelvű óvodát,

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MNL OL ME K28 70. cs. C. 20087/1940. Közli Tilkovszky, 1978. 104.

⁴⁷ Budapest, 1940. szeptember 28. Székesfehérvári Püspöki Levéltár (továbbiakban: SzfvPL) No. 7338. A teljes szöveget közli Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budaörs – Budapest: Budaörsi Passió Egyesület – Magyar Történelmi Társulat 2014. 339–343. Egy nappal később ezek a követelések a sajtóban is megjelentek terjedelmes vezércikkben: Vor der Bischofskonferenz. *Deutscher Volksbote*, 1940. szeptember 29. 1–2.

⁴⁸ SzfvPL No. 7338.

⁴⁹ A pécsi és a budapesti szemináriumokon német tagozatot javasoltak. Musial elképzelései azonban ennél jóval merészebbek voltak: önálló német szemináriumot követelt Budapesten és német tagozatot az esztergomi, győri, váci, szatmári, kalocsai, székesfehérvári, veszprémi, szombathelyi és pécsi szemináriumokban.

polgári- és középiskolát, valamint tanítóképzőt,⁵⁰ és létesüljön népi német lelkipásztori hivatal. Ennek feladata lenne, hogy a magyar püspöki karral és a német népcsoport vezetőségével együtt munkálkodva ápolja a jó viszonyt az egyház és a népcsoport vezetősége között, védje a magyarországi katolikus németek érdekeit, s dolgozzon egyházi, valamint iskolai ügyekben a népi jogok biztosításán. A felállítandó hivatal vezetőségét a magyar püspöki kar által a német népcsoport egyházi ügyeinek képviselőjével megbízott püspök és Basch Ferenc közti előzetes egyetértés alapján válasszák és nevezzék ki. Tagjai lehessenek mindazon papok, akik a népszámláláskor németnek vallották magukat. A Volksbundnak legyen joga a katolikus tagjainak óhajára a nem megfelelő papok alkalmazása ellen tiltakozni és az áthelyezésekre befolyást gyakorolni.

A követelésekből azt láthatjuk, hogy rendkívül kiterjedt jogokat kívántak biztosítani a németek számára a katolikus egyházon belül, és garantálni akarták a beleszólási, felügyeleti jogaikat is. Az egyházon keresztül szerettek volna nyomást gyakorolni a hazai németekre, mert ha a katolikus egyház mindezen jogokat megadta volna, akkor a németek széles tömegeit tudták volna az oldalukra állítani. Az egyház ezeknek a követeléseknek nem engedett. A két világháború közötti időszakban többször pángermanizmussal vádolt nagykovácsi plébános, Greszl Ferenc is aggodalmait fejezte ki a tervszel kapcsolatban.⁵¹ Ugyancsak óvott Varga József ágfalvai plébános is: „Most, hogy a bécsi döntéssel Kelet-Magyarország és Erdély egy része visszatért, mely minden igaz magyar lelkében az öröm és hála érzelmeit kelti, ugyanez a bécsi döntés a német kisebbségi szerződéssel bizonyos csalódást is keltett. Ez a csalódás és bizonytalanság érzete főleg a német községekben működő papok körében érezhető. Ránk szabadították – úgymond az egyik pestkörnyéki plébános – Basch hitetlen gárdáját. Mi lesz most velünk? Ezt kérdezi számos, a német községekben működő plébános.”⁵² A máriakémei kerületi esperesi hivatal pedig világos útmutatást kért a püspöki kartól, hogy a német ajkú lakossággal rendelkező községek papjai hogyan viszonyuljanak a Volksbundhoz.⁵³

Pintér László kanonok 1940 szeptemberében magához hívatta Greszl Ferencet másik két paptársával, Folláth Ádámmal⁵⁴ és Hufnagel Ferencel⁵⁵ együtt.⁵⁶ A meg-

⁵⁰ 1939-ben nyitotta meg kapuit Budán az első német tanítóképző intézet.

⁵¹ SzfvPL – No.7338 – 1940. szeptember 30.

⁵² Varga József ágfalvai plébános levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Ágfalva, 1940. szeptember 18. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye

⁵³ A máriakémei kerületi esperesi hivatal a Püspöki Karnak, Himesháza, 1940. szeptember 24. Uo.

⁵⁴ Folláth Ádám 1933-tól Zsámbék plébánosa. Mózessy Gergely (szerk.): *Inter arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004. 325.

⁵⁵ Hufnagel Ferenc 1917–1946 között Solymár plébánosa. L. Mózessy, 2004. 330

⁵⁶ SzfvPL – No.7338 – 1940. szeptember – Pintér László levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek

beszélésen a fő kérdés az volt, hogy a német származású papok miként viselkedjenek a megváltozott helyzetben. Pro és kontra akadtak érvek, hogy vallják-e magukat németnek, illetve, hogy belépjenek-e a Volksbundba. Egységes álláspontot nem sikerült kialakítaniuk.⁵⁷ Pintér László mindezekről bizalmas jelentést küldött a hercegprímásnak is.⁵⁸ A fentiek mellett ebben még kifejtette, hogy aggályosnak tartja az MNNE tervezett felosztását; amíg a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete (KALOT) nem kap új csoportok alakítására engedélyt, addig a Volksbund azt megkapja. A papság a pángermanizmus vádjától való félelmében még a *Katholisches Kirchenblatt* mellett sem mer kiállni, „még kevésbé a magyar sorssal közösséget valló németiséget támogatni.”⁵⁹

Ezek a kérdések súlyosabbak voltak annál, mintsem hogy ezeket ilyen szinten eldönteni lehessen. Az 1940. október 16-i püspökkari tanácskozáson foglalkoztak velük. Serédi Jusztinián hercegprímás a megoldást abban látta, hogy amíg csak lehet, a hazai németeket meg kell tartani a katolikus egyesületekben, de ha ez már nem járható út, akkor viszont az egyéni pasztorálásra kell hangsúlyt fektetni. Szükségesnek látta egyházi német tanítóképző felállítását; valamint a KALOT és a Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége (KALÁSZ) mozgalmakban, esetleg az Actio Catholicában is német tagozat beiktatását. A *Katholisches Kirchenblatt* kéthetenkénti megjelenését támogatta. Azt bizton állíthatjuk, hogy a magyar püspöki kar ekkor még nem ismerte a fent említett követeléseket ebben a formában. Amit ismert, az az osnabrücki püspök (Hermann Wilhelm Berning) vezetése alatt álló *Katholische Auslandstelle* kívánalmai voltak. Ezek a követelések azonban egybecsengtek a fentiekkel, tehát minden bizonnyal kapcsolatban álltak egymással a vezetők. A püspöki kar határozatának vezérfonalát a kormány kisebbségi téren adott iránymutatásai adták. Ez alapján a püspöki kar kimondta, hogy a papság a Volksbundba nem léphet be, és nem agitálhat érdekében; elutasította a papnevelésbe történő beavatkozást; megegyezett, hogy súlyt kell helyezni az egyházközi egyesületek szervezésére (Credo, Herz Jesu Bund); a *Kirchenblattot*, valamint egy politikamentes katolikus hetilapot támogat a kar. Végül arról határoztak, hogy a hercegprímás tárgyalásokat kezd Teleki Pál miniszterelnökkel egy német nyelvű tanítóképző tagozat felállításáról.

⁵⁷ Uo. 1940. október 3.

⁵⁸ Pintér László kanonok levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1940. október 2. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye Közli Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyvéből 1919–1944.* Budapest: Gondolat, 1984. 274.

⁵⁹ Uo.

„Sváb ügyek” a szatmári egyházmegyében

A második bécsi döntés lényegileg jelentett mást a szatmári sváboknak, mint a trianoni ország területén élő németeknek. A szatmáriaknak régi/új viszonyítási pontjuk lett a magyar állam, és ezzel együtt az etnikai identitás kérdése számukra sokkal inkább lojalitáskérdés is volt, mint csonkaországi nemzetársaiknak. Az idősebb generáció és az akkor legaktívabb középgeneráció még a dualista Monarchiában cseperedett fel, míg a fiatalabbak a román uralom idején. Más-más hatás érte őket a legérzékenyebb életszakaszukban, tehát érthetően a magyar államhoz és a magyarsághoz való viszonyuk is erősen különbözött. Mindebből adódóan a szatmári svábok és az egyházmegye kapcsolatában más jellegű problémák adódtak, mint a trianoni Magyarország területén élő németeknél, azzal együtt, hogy a problémás területek ugyanazok voltak: az iskolakérdés, a nyelvhasználat a hitélet során, a szolgáló papság magatartása. Az alábbiakban számba vesszük, hogy ezeken a területeken milyen feszültségek jelentkeztek.

a) Iskolakérdés

Mivel az iskolák a nemzetiesítő állam egyik kulcspillérét adják, ezért magától értetődő, hogy megfelelő befolyást, kontrollt szeretnének felette gyakorolni. Az 1727-ben megalapított nagykárolyi piarista gimnázium, mely először kisgimnázium, majd 1806-tól nagygimnázium volt, az I. világháborút követő impériumváltással a román állam kezébe került. A magyar nyelvű oktatás 1923-ig folyt, utána a gimnáziumban román és német tagozat működött. A második bécsi döntés után a piaristák visszakapták a gimnáziumot,⁶⁰ és az 1940/41-es tanévet magyar és német tagozatokkal kezdték meg. Ugyanekkor a német alsógimnázium a 11. tanévet kezdte.⁶¹

Az 1941/42-es tanévben gyökeres változás történt a piarista iskola életében: igazgatóváltás volt, Schweighoffer János piarista atya helyére Kerkai József szintén piarista atya került, illetve megszűnt a német tagozat. Az osztálynévsorok összevetéséből az derül ki, hogy az előző évben német tagozatra járt tanulók közül csupán ketten mentek át magyar tagozatra, a többiek a német polgári iskolában folytatták a tanulmányaikat. A német öntudattal rendelkező családoknak nem lehetett alternatíva az új arculatú gimnázium: minden katedrán magyar lobogó volt, a tantermekben magyar címer és „magyar tárgyú” képek lógtak, magyar nótákat tanultak a diákok, a tánctanfolyamon csak magyar táncokat tanulhattak, és mind a tanároknak, mind a tanulóknak magyaros viseletben kellett járniuk az iskolába.

⁶⁰ Az 1940/41-es tanévben jogilag még magyar kir. állami iskola volt, a következő tanévtől került a piaristák fenntartása alá. Az átmenet évében az egykori magyar egyházi iskolák visszatérhettek a magyar oktatási nyelvre, de többségükben megmaradtak állami iskoláknak. L. Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben 1940*. Csíkszereda: Pro-Print, 2016. 119.

⁶¹ Eröffnung der Sathmarer deutschen Mittelschule. *Deutscher Volksbote*, 1940. november 10. 4.

Az átalakult piarista gimnázium feladatát pedig ekként fogalmazta meg az igazgatója: „A Nagykároly vidéki falvak magyar szellemének ébresztése és nevelése. Ezen a vidéken, ahol a nemzetiségi kérdés új problémákat vet föl, a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium cserkészcsapatára nagy feladat hárul, amely a jelenlegi cserkészmunkára ráüti bélyegét. Ez a feladat, amelyre lelkes fiaink vállalkoztak az, hogy a nagykárolyi magyarsággal megismertesse és megszerettesse a magyar szellemiséget. A vidék falvainak lakosságát pedig, amely igen nagy propagandának van kitéve, meggyőzze arról, hogy a most felnövő ifjúság együttérez minden rendű és rangú magyarral, aki hűséget érez ehhez a földhöz és szíve magyarul dobban, bár ajka idegen szóval ejti is ki a haza nevét.”⁶² Ez tulajdonképpen annak a hungarustudatnak a kifejeződése, ami a dualizmus korára volt jellemző, és ami már akkor sem elégítette ki a nemzetiségek igényeit.

Nemcsak a gimnáziumot érintette az uralomváltás, hanem talán még inkább a német elemi iskolákat, hiszen többségükben magyar lett a tanítási nyelv, és az egyes településeken ez igen komoly feszültségekhez vezetett.⁶³ A nagykárolyi Volksbund alakuló ülésén csak a csendőrség tudta megakadályozni a verekedést. Éjszaka azonban ismeretlen tettesek Kádár József német tanító lakásának ablakait betörték, és több német hangadó kútjába állítólag olajat öntöttek.⁶⁴ A csanálói német tanító házának ablakait szintén betörték.⁶⁵

A szatmári német iskolák helyzetét a román külügyminisztérium is figyelemmel kísérte⁶⁶ és megállapította, hogy inzultusok történtek a németekkel szemben, és amit a román kormány két évtized alatt felépített, az most egyszerűen leomlott. Az iskolák ügye tisztázatlan, és a papság ösztönzésére mindenhol a magyar oktatás bevezetését kéri.⁶⁷ A német külügyminisztériumba is eljutott ennek a híre. Otto von Erdmannsdorf német követ szeptember 29-én felhívta Vörnle János követségi titkár figyelmét, hogy a katonai parancsnokság emberei hassanak oda, a szatmá-

⁶² *A Nagykárolyi Kegyestanítórendi Római Katolikus Gimnázium Évkönyve az 1941–42-es tanévről*. Nagykároly: Magyar Kegyestanítórend 1942. 39–40.

⁶³ Szlucska azt írja a könyvében, hogy a második bécsi döntéssel eljött a szülők szabad iskola-választásának ideje. Szlucska, 2009. 168. Ezt a szabadságot azonban nem vehetjük teljes körűnek, sőt inkább korlátozottnak, hiszen az iskola oktatási nyelvének megszavazásakor a községbe a katonai parancsnokság emberei a Magyar Párt és a Volksbund emberei is kiszálltak, és már pusztá jelenlétükkel is nyomást gyakorolhattak.

⁶⁴ MNL OL K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai 117. cs. 194. t. 15344/1941.

⁶⁵ Feljegyzés a német népcsoportegyezményről, 1940. október 21. AMAE Fond 71. Germania 63. kötet 183.

⁶⁶ A román külügy számára azért is volt fontos a magyarországi németek helyzete, mert a magyarországi románok számára hasonló jogokat akart követelni, illetve így összevethetővé vált a magyarországi és romániai németek helyzete. L. Dan Geblescu, a budapesti román követség I. számú titkárának a feljegyzése: „*A magyarországi német kisebbség szerveződése*”, 1941. március 31. AMAE Fond 71 Germania 63. d. 214–220.

⁶⁷ A német mozgalom születése. AMAE Fond 71. Germania 63. kötet 181–182.

ri papok tartózkodjanak attól, különösen a szószéken, hogy a német gyerekeket magyar iskolára beszéljék rá.⁶⁸ Ennél azonban sokkal összetettebb volt a kép.

1940. december 19-én megjelent egy püspöki körlevél, mely a következőről intézkedett: „A nem magyar tanítási nyelvű iskolában minden feliratot, bélyegzőt, pecsétet magyar és az illető kisebbségi nyelven kell készíteni. A magyar felirat alatt egyenlő nagyságú betűkkel legyen a kisebbségi nyelvű felirat.”⁶⁹ Tehát igazán körültekintően akartak e téren eljárni.

A kálmándi plébános, Lőrinc János rögtön a bécsi döntés után szeptember 8-ára összehívatta az egyháztanácsot, ahol a tagok megegyeztek abban, hogy mivel a gyerekek anyanyelve a magyar, ezért a tanítás is magyarul lesz. A felterjesztett jegyzőkönyvben az állt, hogy a román „rabság” alatt, 5 évvel ezelőtt kényszerítettek a gyerekeket, hogy németül tanuljanak az iskolában.⁷⁰ Viszont két hét sem telt el, amikor az egyik egyháztanácsos kérte, hogy a gyerekek heti 2-3 órában németet is tanulhassanak. Erre a tanács elhatározta, hogy harmadik osztálytól heti két órában lesz német oktatás.⁷¹

Gyakorlatilag ugyanezt jelentette a nagymajtényi plébános is, Diczig Béla, a gilváci egyháztanácsi ülés határozatával kapcsolatban. Ott is 1935-ben vezették be a német nyelvű oktatást a szülők akarata ellenére. Az egyháztanács a magyar tannyelv visszaállításáról határozott, hárman viszont kérték azt, hogy heti két órában délután német nyelv oktatása is folyjon.⁷²

Több esetben is gondot jelentett a tanítónők viselkedése, ami nyilván abból a feszültségből táplálkozott, ami általánosan jellemezte a szatmári sváb községeket. 1941 novemberében Pakocs Károly apostoli kormányzó kérte Gáspár Gyula tankerületi főigazgatót, hogy a mezőpetri német tannyelvű iskola tanítónőjét, Hepp Annát helyezze át egy másik településre, mert „nevelői munkakörét túllépve féktelen izgatást fejt ki” a magyar érzésű és nyelvű sváb hívek ellen, és ezzel hozzájárul ahhoz, hogy a „német tájékozódású és a magyarsághoz hűeknek maradt lakosok” között állandó feszültség van.⁷³

Krasznasándorfalun a német tanítónő magatartása erőteljes megütközést váltott ki a falu körülbelül felét kitevő magyar érzelmű sváb lakosokból. A német érzelmű svábok kifüggesztettek az iskola falára egy táblát „Deutsch röm. kath. Volksschule” felirattal. A plébános ezt levetette, és az iskolára a magyar zászlót tűzette ki.

⁶⁸ Szlucska, 2009. 169.

⁶⁹ SzPL Körlevelek, *Circulares Administraturae Apostolicae Szatmáriensis*, 5. d. 1940. december 19.

⁷⁰ Vö. a már fentebb említett Anghelescu-féle törvénnyel.

⁷¹ A kálmándi egyháztanács jegyzőkönyve, 1940. szeptember 8. és 24. SzPL „Sváb ügyek” 3. d. 180/1940.

⁷² A gilváci egyháztanácsi ülés jegyzőkönyve, 1940. szeptember 28. SzPL „Sváb ügyek” 3. d. 1336/1940.

⁷³ Pakocs Károly apostoli kormányzó helynök levele Gáspár Gyula tankerületi főigazgatónak, Szatárnémeti, 1941. november 30. SzPL 486. d. 3371/1941

A plébános alig ért vissza, amikor egy gyerekkel visszaküldették a zászlót, visszatették a feliratot, és horogkeresztes zászlót tettek ki. A bevonuló magyar katonaságot a német tanítónő sváb ruhába öltöztetett gyerekekkel és német zászlóval fogadta, míg a plébános egy díszkaput állíttatott magyar zászlóval. A tanítónő arra buzdította a gyerekeket, ha a pap magyarul fog prédikálni a templomban, akkor tüntetőleg jöjjenek ki onnan. Szeptember 21-én kivonult a településre az erdődi katonai parancsnokság, és az említett tanítónőt elbocsátotta „viselt múltjára való tekintettel s főképpen azért, mert nem magyar állampolgár, lévén temesvári lakos és itt csak másfél évet lakott”.⁷⁴ Helyére egy szakaszi tanítót nevezett ki a parancsnokság, és az iskola tannyelvét 50% magyar és 50% németben állapították meg. Mindezért a falu németjei a plébánost okolták, holott neki vajmi kevés köze volt az egészhez. Az egyháztanács tüntetőleg lemondott.

A magyar kormányzat számára fontos volt, hogy a szatmári sváb falvakban nyugalom legyen, ezért 1941 januárjában a vármegyei tanfelügyelő azt a feladatot kapta, hogy állapítsa meg, milyen nyelvű oktatást kérnek az egyes községekben.⁷⁵ A helyszíni vizsgálatot háromtagú bizottság végezte: a már említett Stefan Barth, a nagykárolyi gimnázium német tagozatának vezetője, Kozányi Zsigmond vármegyei főjegyző és Szűcs János tanfelügyelő. Megállapították, hogy a feszültség nem a magyar és a sváb lakosság között van, hanem a magyar érzelmű és a sváb érzelmű svábok között.⁷⁶ Ez nagyon fontos megállapítás, mert úgy vélem, hogy az egész szatmári sváb problematikának ez a kulcsa, és ebben egyedi ez a kisebbségi csoport. A szatmári svábok között tulajdonképpen testvérharc zajlott.⁷⁷ Ez megvolt a trianoni Magyarország határain belül élő németeknél is, de ott kevésbé volt indulatos és agresszív.⁷⁸

Nyugalom továbbra sem volt. A Volksbund Szatmár vidéki tagozata 1941 áprilisában panaszt nyújtott be az illetékes tanfelügyelő útján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM), amelyben az egyházmegye területén lévő egyes elemi népiskolák tanítási nyelvét sérelmezte. A következő településeken panaszolták be az iskolákat: Nagyszokond, Krasznasándorfalu, Alsóhomoród és Szinifalu. Ezek a települések mind Erdőd környékén találhatók, ahol az elzártság miatt az

⁷⁴ Független Márton krasznasándorfalui lelkész levele az Egyházmegyei Főhatóságnak, 1940. szeptember 23. SzPL „Sváb ügyek” 3. d.

⁷⁵ MNL OL K 507 VKM Tanügyigazgatóság iratai 73. cs. 53081/1941

⁷⁶ MNL OL K 690 Szalai Béla miniszteri osztálytanácsos iratai 1. cs. 3. t. Erdélyi pedagógusok személyi ügyei

⁷⁷ Hasonló megállapításra jutott Sárándi Tamás is. Sárándi, 2016. 157.

⁷⁸ Spannenger Norbert ezt úgy fogalmazta meg, hogy 1940-et követően a legelkeseredettebb harc a „magyarkodók” és a „népi németek” között Szatmárban volt. L. Spannenger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 236. A szóhasználatával nem értek egyet, mert ezzel azt fejeznénk ki, hogy a magyar érzelmű svábok „magyarkodók” lennének, ami nem igaz. Úgy vélem, hogy a magyar érzelmű sváb a német identitásnak egyik lehetséges változata.

asszimiláció nem olyan jelentős, mint a Nagykároly környéki falvakban. Ezekben a településeken az iskolák töbnyelvűként működtek. A panasz tárgya a VKM előtt sem volt világos. Az ügy kivizsgálását és tájékoztatást kért Szabó István helynök-től,⁷⁹ aki jelentéstételre szólította fel az említett községek plébánosait. A jegyzőkönyvek beérkezése után, június 4-én a helynök jelentést írt Hóman Bálint miniszternek, amelyben leírta, hogy a községekben semmiféle panasz vagy kifogás nem merült fel, és a jelen helyzetet óhajtják továbbra is fenntartani. Mind a négy iskola mind a nyolc tanítója kivétel nélkül német származású, és közülük hatan a román uralom alatt is a német propaganda szolgálatában álltak, tehát nem tételezhető fel, hogy a német érdekek ellenében tevékenykednének.⁸⁰

Azonos időben itt nyílt meg az ország egyik legjelentősebb Volksbund polgári iskolája is Nagykárolyban 230 diákkal.⁸¹ Míg 1940 novemberében 13 iskolában indult meg a német tanítás, addig az 1941/42-es tanévben már 33 ilyen iskola volt.⁸² Ahhoz, hogy ezt a számot értelmezni tudjuk, meg kell említenünk, hogy Baumgartner Bernadette többször hivatkozott könyve szerint Szatmárban 27 német település volt.⁸³ A Volksbund 1941 októberében hatalmas sikerről számolt be, hogy Szatmárban 66 helyi csoportot tudtak megalakítani.⁸⁴ Egyértelmű, hogy nem pontosak a Volksbund által közölt adatok. A 66 csoport semmiképp nem elfogadható, és így megkérdőjeleződik a 33 iskola is. A szervezetnek Berlin felé és a saját tagsága felé is azt kellett bizonyítania, hogy minden a legnagyobb rendben van, és nagyszerű eredményeket tudtak elérni, de épp a Volksbundnak a VKM-hez írt panaszja is azt bizonyítja, hogy ez nem volt így. Annyi viszont megállapítható, hogy az 1941/42-es tanévre jelentősen nőtt a német iskolák száma. Ez önmagában nem cáfolja azt, hogy a papság a magyar nyelvű oktatást szorgalmazta, de a kérdést mindenképpen árnyalja.

b) A hitélet és annak nyelve

A hitélet gyakorlása az a terület, amelyre – jó esetben – az államnak nincsen közvetlen befolyása. Ebben fejeződik ki a leginkább az egyén és az egyház viszonya. Fentebb említettük, hogy a századfordulóra gyakorlatilag a prédikáció nyelve mindenhol magyar volt, csak a német nyelvű imák maradtak meg. Ez változott meg 1935-ben.

⁷⁹ A Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Szabó István püspöki helynöknek, 1941. április 22. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1041/1941

⁸⁰ Szabó István püspöki helynök levele Hóman Bálintnak, 1941. június 4. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1041/1941

⁸¹ Schuleröffnung in Großkarol. *Deutscher Volksbote*, 1941. október 3. 4.

⁸² *Sathmarer Deutsche Zeitung*, 1941. október 17.

⁸³ A 27 település közül 24 tartozott Trianon után Romániához. Baumgartner, 2012. 83.

⁸⁴ *Das Jahr der organisatorischen Erfassung des Deutschtums im Sathmarer Gebiet – 66 Ortsgruppen der VDU wurden gegründet*, *Deutscher Volksbote*, 1942. január 8. 4.

Az uralomváltást követően kizárólagos magyar misézést kért a mezőteremi hívek egy csoportja, „mert ha 30 éven át megértették magyarul, akkor most is meg fogják, ha akarják”.⁸⁵ A mezőfényi példát hozták érvül, ahol „már teljesen elhagyták a német dolgokat”, és a faluban békesség van. Szabó István helynök nem engedett teljes mértékben ezeknek a kéréseknek. Úgy rendelkezett, hogy vasárnap és ünnepnapokon egy nagymisést tartsanak magyar nyelven, és egy csendes misét is, melyen az evangélium és a prédikáció német nyelvű legyen, ugyanúgy az ének is, de legalább egy magyar ének is hangozzék el. A teremi híveknek a kántorral is problémájuk volt, hogy az csak német nyelven énekel, de a plébános védelmébe vette a kántort, mondván, hogy újabban magyar énekeket is énekel, és a püspöki helynök elfogadta a plébános álláspontját.⁸⁶ Tehát a magyar érzelmű svábokat intette az egyházmegye mérsékletre.

Mezőpetriben azonban ennél nehezebb volt az ügy. A hívek egy része már 1940 szeptemberében levélben kérte az Egyházmegyei Főhatóságot, hogy a német nyelvű misézést teljesen szüntesse be. „Évtizedeken keresztül nem volt templomunkban német szentbeszéd, csak a nagykárolyi sváb központ által félrevezetett és sokféle ígérettel hitegetett gyenge felfogású egyének nyomása s a sváb érdekelt vezéreknél a külföld előtt sikereket felmutatni akaró erőszakoskodása alatt rendelte el a Kegyelmes Püspök úr 1935-ben a német szentbeszédet, a hívek legnagyobb részének meglepetésére. Ki kell jelentenünk azt a tényt, hogy a hívek – egy-kettő kivételével – a német szentbeszédet egyáltalán nem értik.”⁸⁷ Fiedler püspök akkor azzal nyugtatta a híveket, hogy ez meg fog változni, ha majd egyszer újra magyar világ lesz. „A magyar kormányzat visszatért, Istennek legyen hála, és kérjük most az állandó magyar szentbeszéd visszaállítását, amelynek betiltását a román kormány minden hatalmi eszközzel azért erőszakolta ránk, hogy a határmentén egy magyar se legyen, tudva azt, hogy mi is magyarok vagyunk, nemcsak a román állam által elismert református magyarok” – írták a hívek.⁸⁸ Ezzel utaltak arra is, hogy a román népszámláláson őket nem magyarnak könyvelték el, mert nem voltak reformátusok, és német nevük volt. A vikárius a levélre szóbeli eligazítást adott, aminek tartalmát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy Petriben nem csillapodtak a kedélyek. 1940 októberében a német érzelmű svábok kértek német szentbeszédet. Az érdekessége a dolognak az volt, hogy a beadványt olyanok is aláírták, akik korábban a magyar nyelvű oktatást és szentbeszédet kérték. Kuliffay Mihály esperes ezt a jelenséget nagyon jól megmagyarázta: „Hát hiszen tudjuk, hogy a német propaganda hogyan szokta az aláírásokat gyűjteni! Valóban vannak, kik két

⁸⁵ A mezőteremi plébános (Kuliffay Mihály) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 9. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1558/1940

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Mezőpetri hívek levele az egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. szeptember 24. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1308/1940.

⁸⁸ Uo.

egymásnak ellentmondó dologra is aláírják a nevüket, mert lelkiismeretlenek, mások pedig azért, hogy megszabaduljanak a zaklatásoktól – hiszen folyton a nyakukra járnak –, viszont vannak, akik erkölcsileg vagy anyagilag függenek másoktól és azért jobb meggyőződésük ellenére aláírják az eléjük tett ívet.”⁸⁹ A helynök elrendelte, hogy minden hónap második vasárnapján a mise német nyelvű legyen, a délutáni misék pedig magyar nyelvűek. Tulajdonképpen elfogadta Zádor József mezőpetri plébános javaslatát, aki azt jelentette, hogy igazából nem is a helyiek kéri a német nyelvű prédikációt, hanem a Gauamt emberei. „Mi a katolikus hit fia vagyunk, ezért a mi katolikus feljebbvalóink ne mostohagyarekként, hanem igazi fiakként tekintsenek ránk” – írták a német vezetők.⁹⁰ Tehát itt is igyekezett az egyházmegye vezetése kompromisszumos megoldást találni. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy béke is lett a faluban.

Olyannyira nem, hogy Mezőpetri 1940 novemberében országos figyelmet is kapott, sőt, a román külügy⁹¹ és sajtó⁹² is érdemben foglalkozott vele. A mezőpetri templom védőszentjének ünnepe november 19-én van, Szent Erzsébet napján. A templomszentelést (Kirchenweih) a helyiek kirbáznak nevezik, mely minden falu életében jelentős ünnep mostanság is, és a szentmisét általában mulatság követi. Így történt ez 1940-ben is, de akkor olyannyira megosztott volt a falu lakossága, hogy a sváb érzelmű svábok a német házban, míg a magyar érzelmű svábok a magyar házban ünnepeltek. Viszont egy ponton a „magyarok” átmertek a sváb ház udvarára, és ott magyar énekek éneklésével provokálták a „svábokat”. Ebből összeszólalkozás, verekedés lett, és az egyik „magyar”, Stefan Trunk leszúrta az egyik „svábot”, Stefan Mannherzet, aki néhány napra rá behalt sérülésébe. Ő lett a magyarországi németek első mártírja. A Budapesti Német Házon két napig fekete lobogó lengett,⁹³ a temetésre az egész Volksbund vezérkar kiszállt. Franz Basch mellett jelen volt Max Albert általános titkár és Mathias Vogl főtitkár is. A halottas kocsit Josef Schönborn és a környező települések vezetői is kísérték. Schönborn a szatmári németek nevében beszédet mondott: „Abban a harcban, amelyben meghaltál a nemzetiszocialista ideológia miatt, követni fogunk a győzelemig.” Majd Franz Basch is búcsúzott a mártírtól az egész magyarországi németiség nevében.⁹⁴

⁸⁹ A nagykárolyi esperesi hivatal (Kuliffay Mihály) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 24. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1562/1940, 1423/1940

⁹⁰ Zádor József mezőpetri plébános levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. november 28. SzPL Sváb ügyek 1930–1942

⁹¹ A budapesti román követség jelentése. 1940. december 23. AMAE Fond 71 Germania 63. d. 368–369.

⁹² Primul martir al mișcării germane din Ungaria. Cum a fost ucis tânărul Stefan Mannherz de către o bandă de unguri din comuna Petri, regiunea Sătmar. *Universul*, 1940. december 15.

⁹³ MNL OL ME K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai 117. cs. 194. t. 15344/1941. Az esetről az MNL OL más fondjaiban is olvashatunk. Ez alapján mezőteremiek gyilkolták meg a petri Mannherzet. L. Sárándi, 2016. 157.

⁹⁴ *Universul*, 1940. december 15.

A magyar hatóságok közleményt adtak ki, hogy a gyilkosságnak nem volt politikai motivációja.⁹⁵ A Szatmári Püspöki Levéltár iratai között nyomát sem találtam az esetnek (a halotti anyakönyv kivételével), sőt, a mezőpetri plébános, Zádor József november 28-án azt írta Szabó István helynöknek, hogy „a faluban csendes és nyugodt minden”.⁹⁶ Ez a lényegesen azonban mit sem változtatott: Stefan Mannherz a magyarországi németek mártírja maradt, Baschék minden alkalommal, amikor kiszálltak Szatmárba, felkeresték a sírját is, melyre azt írták: „Gestorben für sein Volk”.⁹⁷ Mártírjuk azonban bő 80 év távlatából elfeledett lett, a helyiek kollektív emlékezete nem őrzi, egy-két idős embernek van róla néhány emlékfoszlánya.

A hitélet gyakorlásának egyik fontos eleme az egyháztanács működése is, hiszen a tanácsnak döntési jogköre van. 1940 októberében a csanálói hívek egy csoportja az Egyházmegyei Főhatósághoz fordult, hogy az oszlassa fel a jelenlegi tanácsot, mert a tagok megválasztásánál, 1939 májusában ők nem voltak otthon, ezért nem fogadják el a fennálló tanács összetételét, mert szerintük sok német került bele.⁹⁸ A plébános megerősítette, hogy az aláírók tényleg nem voltak otthon a tanács megválasztásakor. A megválasztott tanács 6 tagja német érzelmű, „de csak 2-3 az, aki egyáltalán nem meggyőzhető az igazságról”.⁹⁹ Ezt mutatja az is, hogy aznap (8-án) járásparancsnoksági kiszállás volt a faluban a katonaság részéről, és szavazást tartottak az iskola tanítási nyelvéről. A szülők csak négy gyermek részére kértek teljes német nyelvű tanítást, 34-en szerettek volna néhány német órát hetenként, és 242 gyereknek a magyar nyelvű képzést választották. A plébános ezt úgy értékelte, hogy ez a „legfényesebb bizonyítéka” annak, hogy a német érzelműek nem befolyásolják a magyar érzelműeket az iskolaügyben.¹⁰⁰ Az egyháztanács megválasztásakor szabálytalanság nem történt, de a magyar érzelműek ügyetlenek voltak, így került be néhány más érzelmű is a tanácsba. Azonban ha a közeljövőben esedékes kántorválasztás során sváb kántort választanának, az „igen-igen kellemtelen volna és sok bajnak a forrása lenne”.¹⁰¹ Ennél az esetről azt látjuk, hogy a plébános megpróbálta mérsékleltre inteni a magyar érzelmektől túlfűtött híveket. És a helynök ezt elfogadta. Ezek a helyzetek egyébként a Nagykároly környéki falvakban alakultak ki, ahol az asszimiláció már igencsak előrehaladott volt.

⁹⁵ *Cazul de la Petri.* [ua.] *Universul*, 1940. december 22.

⁹⁶ Zádor József mezőpetri plébános levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. november 28. SzPL Sváb ügyek 1930–1942

⁹⁷ „Meghalt a népéért.” L. Große Volkskundgebung im Gebiete Sathmar. *Deutscher Volksbote*, 1941. május 30. 4.

⁹⁸ Czier Károly és társai levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. szeptember 25. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 259/1940

⁹⁹ Tillinger Ferenc csanálói plébános levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 8. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 259/1940

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

c) A papság magatartása

Végül utolsó kulcstémaként meg kell említenünk azokat a településeken belüli feszültségeket, melyeket a helyi papság hívek által kifogásolt viselkedése idézett elő.

A krasznabélteki plébános, Weisz József bepanaszolta a káplánját, Flesch Nándort, az Egyházmegyei Főhatóságnál, és azonnali áthelyezését kérte. A botrányt kiváltó szeptember 15-i prédikációjában a káplán azt mondta a híveknek, hogy „ti sváb híveim legyetek továbbra is jó és hűséges svábok, azt meg ne tagadjátok a mostani magyar impériumban sem, ragaszkodjatok sváb iskoláitokhoz, mert ahhoz jogotok van, ne hagyjátok el sváb nyelveteket, azt mással fel ne cseréljétek”.¹⁰² Az esperesplébános érezte, hogy a káplán túllépte hatáskörét. Szabó István helynöknek nem állt módjában Flescht elhelyezni, ezért csak figyelmeztette őt, hogy prédikációiban a nemzetiségi kérdést ne feszegetse. A plébános azonban ezt nem hagyta annyiban, további levelekben kérte a káplán faluból való eltávolítását, mert „az ő további működése itten káros, romboló és végzetes”.¹⁰³ A káplánt később (1941) az egyházmegye elhelyezte, helyébe Fuhrmann Vendel került, aki azonban augusztus 20-án inkább beteget jelentett, mintsem magyar szentről beszéljen, ezért őt is elhelyezték. Helyére Bakó Zoltán magyar lelkészt nevezték ki. 150 magyar érzelmű sváb azonban még vele sem érte be, kérték a Főhatóságot, hogy szüntesse be a német nyelvű imákat a templomban. Ez ellen Weisz plébános és az egyházmegye is felemelte szavát, és nem engedélyezte a kérés teljesítését.¹⁰⁴

Petriben viszont nem egyházon belül került felszínre a káplán, Brendli István kifogásolt magatartása, hanem a nagykárolyi járási katonai parancsnok panaszolta őt be az egyházmegye vezetőségénél csendőri jelentésekre hivatkozva. Szabó István helynök ebben az esetben engedett, és Szaniszlóra helyezte át a káplánt.¹⁰⁵ Ez az egy ilyen eset azonban kevés ahhoz, hogy megállapítsuk, Szabó azért végezte-e el az áthelyezést, mert a katonai parancsnoktól jött a kérés, a krasznabélteki eset pedig amolyan „házon belüli” volt. Itt most csak azt tudjuk bemutatni, hogy ilyen és olyan válaszreakció is volt, de kevés információval rendelkezünk ahhoz, hogy ebből messzemenő következtetéseket tudjunk levonni.

Pakocs Károly apostoli kormányzó 1941. december 1-jén levelet küldött Zádor József mezőpetri plébánosnak, hogy segédlelkésze, Kiláber Mihály, a magyar érzelmű helyi ifjúsággal egyesületi vonalon egyáltalán nem foglalkozik, az iskolában

¹⁰² A krasznabélteki plébános (Weisz József) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. szeptember 17. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1483/1940

¹⁰³ A krasznabélteki plébános (Weisz József) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 21. Uo.

¹⁰⁴ A krasznabélteki (Weisz József) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1942. február 6. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 943/1942

¹⁰⁵ A Nagykárolyi Járási Katonai Parancsnok levele a püspöki hivatalnak, 1940. október 20. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1486/1940

a magyar nyelvű hitoktatást hanyagul végzi, és erősen beleveti magát a német mozgalomba. A levélben az is állt, hogy november 19-én, kirbáj napján a káplán, Czumbil János és Pfeiffer Mátyás¹⁰⁶ három ismeretlen pappal bementek a német kultúrházba, hogy ott német propagandát folytassanak. Pakocs kérte a plébánost, hogy erősítse meg vagy cáfolja a levél tartalmát.¹⁰⁷

A plébános december 12-én válaszolt a levélre. Hangsúlyozta, hogy a káplán elleni vádak az emberi alattomoság, áskálódás és intrika műve. „Álnok hadjáratnak” mondta azt, ami a faluban zajlik. Az egyházi hatóság tudta a káplánról még kinevezése előtt, hogy sváb érzelmű, és hogy arról le nem mond. A plébános figyelmeztette a káplánt, hogy tapintatosan, elővigyázatosan viselkedjen, és ne éreztesse senkivel az ő sváb voltát, hanem a magyarral és a svábbal egyformán foglalkozzon. Az egyik vád ellene az volt, hogy a legényegyletet nem vezette. A plébános erre azt válaszolta, hogy azért nem vezeti, mert amikor elment a legényegylet alkalmaira, a legények nem mentek be, mondván, hogy nekik sváb káplán nem kell. Azóta nem jár el ezekre. A plébános azt is cáfolta, hogy a káplán hanyagul végezné a hitoktatást, és azt is, hogy belevetné magát a német mozgalomba. A magyarok eleve előítélettel fogadták, mert tudták róla, hogy sváb érzelmű. Egy magyar érzelmű káplánt pedig a svábok nem fogadnának el.¹⁰⁸

Pakocs Károlyt nem győzte meg a plébános jelentése, annak hangvételtét egyesesen ingerültnek nevezte. Erre másutt példát nem találtunk. Erélyes válaszlevelében felszólította Zádort, ha a jövőben nem tapasztalna javulást a káplánnál, akkor tegyen „lelkiismeretes jelentést” róla, hogy „az egyházmegyei főhatóság megtehesse gyógyító intézkedését a káplán úr és a hívek lelke javára”.¹⁰⁹

Pakocs Pintér Lászlónak is elpanaszolta, hogy van néhány fiatal pap, akiket a temesvári szeminárium és teológia, a *Banatia* propagandapénzen nevelt, és ők próbálkoznak ellentétet szítani a hívek között magyarellenességükkel, „de ezek bele fognak fáradni működésükbe, mert lassan nemcsak az egyházi főhatóságnak, hanem önmaguknak is problémájává válnak. Szegények valósággal futóbolondok az idegességtől. Szeretettel, mint betegeket kezelem őket és igyekszem nevelni őket, ha lehet”.¹¹⁰ Pintér viszont megírta Pakocsnak, hogy a *Katholisches Kirchenblatt*

¹⁰⁶ Őt később Pakocs Károly elhelyezte Nagytamáról, mert ellene a magyar államfő gyalázása, magyar államellenes izgatás és hitlerista propaganda miatt polgári eljárást indított a főispán. Az ügyészség elé állítását akadályozta meg Pakocs azzal, hogy áthelyezte egy magyar településre. L. Pakocs Károly levele Pintér Lászlónak, 1942. február 26. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 943/1942

¹⁰⁷ Pakocs Károly levele a mezőpetri plébánosnak, 1941. december 1. SzPL 486. d. 3371/1941

¹⁰⁸ Zádor József levele Pakocs Károlynak, 1941. december 12. SzPL 486. d. 3623/1941

¹⁰⁹ Pakocs Károly levele Zádor Józsefnek, 1941. december 20. Uo.

¹¹⁰ Pakocs Károly levele Pintér Lászlónak, 1941. november 18. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 2878/1941

rendszeresen kap panaszleveleket egyes Szatmár megyei német papoktól,¹¹¹ akik azt sérelmezik, hogy német falvakba németül nem tudó lelkészeket neveznek ki.¹¹² Pakocs ezen nagyon felháborodott. Írta, hogy bármennyire is bizalmas a dolog, szeretné tudni, hogy kik azok a sváb papok, akik az Egyházmegyei Főhatóságot meg akarják hurcolni a nagy nyilvánosság előtt, amikor szégyenükben inkább el kellene rejtőzködniük s bűnbánatot tartaniuk. Szeretné a jelentésük másolatát megkapni.¹¹³ Pintér válaszlevelében ezt a kérést figyelmen kívül hagyta, csak keserűen állapította meg: „Hiába, 20 esztendő nyoma meglátszik. Baj az is, hogy a külpolitikai helyzetre való tekintettel még afelett is szemet hunynak nálunk, ami nyilván árt, nemcsak az országnak, hanem előbb-utóbb a népnek is.”¹¹⁴

Az említett esetek alapján azt tudjuk mondani, hogy míg Szabó István helynök inkább a kompromisszumos megoldásokra törekedett, és igyekezett mérsékelni mind a túlfűtött német, mind a túlfűtött magyar törekvéseket, addig Pakocs Károly helynök sokkal keményebb kézzel akart gátat szabni a népi német aspirációknak. Pakocs személyiségének és tevékenységének értelmezésében még a vele foglalkozó kutatók sem értenek egyet – lásd a Tempfli Imre és Bura László közötti nézeteltérést –,¹¹⁵ ezért magam csak óvatos megállapítást teszek. Köztudott, hogy Pakocs Károly szatmári püspök szeretett volna lenni. Az általunk tárgyalt időszakban épp ez a kérdés volt a legaktuálisabb. Nagyon jó kapcsolatokat ápolt az akkor már néhai miniszterelnök, Teleki Pál családjával, és egészen Teleki haláláig bízott benne, hogy majd segít neki.¹¹⁶ Serédi Jusztinián hercegprímásnál azonban nem volt Pakocsnak különösebb presztízse,¹¹⁷ ráadásul egy ismeretlen levélíró figyelmeztette is Serédit, hogy ne gondolkozzon Pakocs püspöki címében, mert úgy hírlik, hogy zsidó származású, mert nem a törvényes apja a természetes apa. Tehát Pakocsnak világos célja volt az, hogy püspök legyen, és tudta, hogy ehhez az kell, negatív hírek ne szivárognak ki a szatmári egyházmegye életéből, mert azt sem a hercegprímás, sem a kormány nem fogja jó szemmel nézni. Úgy gondolom, hogy ezek a körülmények befolyásolták a helynököt a sváb ügyek kezelésében is.

¹¹¹ Serédi Jusztinián hercegprímásnak írt leveléből azt is megtudjuk, hogy ezek a levelek eddig papírkosárba kerültek, de egy mégis „becsúszott” a *Katholisches Kirchenblatt* oldalára (*Sathmar*, 1942. január 25. 29.), amiből egyházi botrány lett. L. EPL 7963/1942 *Katholisches Kirchenblatt* elleni panasz

¹¹² Pintér László levele Pakocs Károlynak, 1942. február 16. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 943/1942

¹¹³ Pakocs Károly levele Pintér Lászlónak, 1942. február 26. Uo.

¹¹⁴ Pintér László levele Pakocs Károlynak, 1942. március 7. Uo.

¹¹⁵ Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora (1892–1966)*. Budapest: METEM 2002.; Bura László: Írói életút és korrajz. *Korunk*, 2003/7. 121–128.

¹¹⁶ EPL 4266/1941 Erdélyi ügyek rendezése

¹¹⁷ Ez világosan látszik kettejük levélváltásából 1939 végén, 1940 elején, amikor Pakocs Magyarországra menekült. L. EPL D/C kat. 1590/1940 Szatmári papok elhelyezése

Összegzés

A bevezetőben megfogalmazott preconcepció, mely szerint a katolikus egyház kisebb vagy nagyobb mértékben asszimiláló hatással volt a német kisebbségre, a szatmári svábok és a katolikus egyház viszonyára nem alkalmazható. Indokaim a következők: nem két különálló szereplőről van szó, hanem sok esetben átfedések vannak azáltal, hogy a papság nagy része is ennek a kisebbségi csoportnak a tagja és része. Törésvonal nem a svábság és a papság között volt, hanem a magyar érzelmű svábok és a német érzelmű svábok között, függetlenül attól, hogy laikusok vagy klerikusok. Nem lehet megítélni, hogy mi számít német követelésnek. Ha csak a népi német igényeket vesszük alapul, akkor kizárjuk a németiségből a magyar érzelmű svábokat, akiknek szintén megvan a sváb tudata és ezzel együtt kötődnek a magyarsághoz, és az fontos nekik. Ha ezt tennénk, nem mondanánk mást, mint hogy a Volksbund-követelések voltak a német követelések, amit pedig nem ők fogalmaztak meg, az nem az. Ilyet nyilvánvalóan nem tehetünk.

Úgy vélem, újra kell fogalmazni a koncepciót: az impériumváltás következtében a katolikus egyház elsődleges célja nem az asszimiláció volt a német kisebbséggel szemben, hanem az újrafarmálódó kapcsolati hálózatban annak a mozgástérnek a megtalálása, melyben az állami és egyházi érdekek összeegyeztethetőek. Ennek a része volt a népi német törekvések elleni fellépés, és ugyanakkor a néhol túlfűtött magyar kezdeményezések lecsendesítése.

Amint azt már fentebb megállapítottuk: a szatmári esetben nem magyar és német között voltak a konfliktusok, hanem magyar érzelmű sváb és német érzelmű sváb között. Ez testvérharc volt, és erre a helyzetre kellett az egyháznak válaszolnia. Innen nézve látjuk meg Pintér László kanonok aggodalmait is, kísérletét, hogy az egyház kínáljon reális alternatívát a nem népi német németeknek. Ez országos szinten nem történt meg, Szatmárban pedig végig ennek a kérdésnek a megoldatlanságával küzdöttek.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (Román Külügyminisztérium Levéltára, AMAE) Fond 71. Germania

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Serédi Jusztinián hercegprímás levelei
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 149
Belügyminisztérium rezervált iratai

MNL OL K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai
MNL OL K 507 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Tanügyigazgatóság iratai
Szatmári Püspöki Levéltár (továbbiakban: SzPL) Kőrlevelek, *Circulares Administraturae Apostolicae Szatmariensis*

SzPL Kaplony, Kálmánd doboz
SzPL „Sváb ügyek”
Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzfvPL) Egyházközségi iratok

KORABELI SAJTÓANYAG

Deutscher Volksbote
Katholisches Kirchenblatt
Magyar Kultúra
Sathmarer Deutsche Zeitung
Sathmarer Schwabenpost
Universul

EGYÉB FORRÁSOK

- Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság, 1908.
- Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyvéből 1919–1944*. Budapest: Gondolat, 1984.
- Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth Kiadó 1968.
- Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Budapest: KSH, 1996.
- Mózyessy Gergely (szerk.): *Inter arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004.
- A Nagykárolyi Kegyestanítórendi Római Katolikus Gimnázium Évkönyve az 1941–42-es tanévről*. Nagykároly: Magyar Kegyestanítórend, 1942.
- Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Dai Rapporti del nunzio Angelo Rotta. Angelo Rotta nunciatus politikai jelentéseiből 1938–1945*. Nunciatus jelentések 3/2. Budapest: METEM, 2022.
- Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Rapporti dei nunzii Angelo Rotta (Ungheria) e Andrea Cassulo (Romania) dopo il primo e secondo lodo di Vienna, 1939–1941 – Angelo Rotta magyarországi és Andrea Cassulo romániai nunciatus jelentései az első és második bécsi döntést követően, 1939–1941*. Nunciatus jelentések 3/3. Budapest: METEM, 2023.

Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–2002*. II. kötet. Csíkszereda: Pro Print, 1999.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adriányi Gabriel: *Kirchliches und kulturelles Leben der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit*. Heidelberg: Suevia Pannonica, 2004.
- Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Ford.: Erdősi Péter. Budapest: L'Harmattan Kiadó 2006.
- Bura László: Írói életút és korrajz. *Korunk*, 2003/7. 121–128.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944 között*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.
- Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola 2014.
- Ilyés Csaba: *A szatmári egyházmegye története*. In: Uő. (szerk.): *A Szatmári Egyházmegye jubileumi sematizmusa*. Szatmárnémeti: Szatmári Római Katolikus Püspökség 2006. 17–81.
- Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budaörs – Budapest: Budaörsi Passió Egyesület – Magyar Történelmi Társulat 2014.
- Marchut Réka: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években. *Kisebbségkutatás*, 2018/4. 137–168.
- Marchut Réka: A magyar–román viszony és a német külügyminisztérium az 1920-as években. *Századok*, 2019/4. 769–802.
- Marchut Réka: *A magyar–román diplomáciai kapcsolatok keretei és kulcskérdései az 1920-as években*. In: Uő: *Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931)*. Dokumentumok. Budapest–Pécs: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Kronosz Kiadó 2022. 23–107.
- Marchut Réka – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek II.: A modern nacionalizmus kialakulásától a rendszerváltozásig (1790–1993)*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2022.
- Palacz, Michał Adam – Willems, Bastiaan: *Unwilling Nomads: A Four-Dimensional model of Diaspora*. In: Uő (ed.): *A Transnational History of Forced Migrants in Europe. Unwilling Nomads in the Age of the Two World Wars*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney: Bloomsbery Academic 2022. 1–12.

- Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. In: *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III.* Aurora könyvek. München, 1975. 81–89.
- Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben 1940.* Csíkszereda: Pro-Print, 2016.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Spannenberger, Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.
- Szlucska János: *Pünkösdi királyság. Az észak-erdélyi oktatásügy története 1940–1944.* Budapest: Gondolat, 2009.
- Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora (1892–1966).* Budapest: METEM, 2002.
- Tempfli Imre: *A Szatmári Egyházmegye története 1918 és 1923 között.* In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak.* Szeged: METEM, 2022. 107–153.
- Tilkovszky Loránd: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest: Kossuth Kiadó, 1978.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. Századok, 1995/6.* 1251–1274.
- Tilkovszky Loránt: *Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség (1919–1945).* *Történelmi Szemle, 1997/1.* 51–67.
- Tilkovszky Loránt: *A szatmári németiség a két világháború között.* In: Gehl, Hans – Ciubotă, Viorel (szerk.): *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent.* Satu Mare – Tübingen: Editura Muzeului Sătmărean 1999.
- Vonház István: *Colonizarea germană în comitatul Satu Mare. A Szatmár vármegei német telepítés.* Baia Mare, 2019.

MÁRKUS BEÁTA*

A német-német kapcsolatok egy sajátos példája: magyarországi németek a Waffen-SS-ben

A magyarországi német kisebbség történetének számos, az 1990-es évek rendszer-változása előtt kevéssé feltárt fejezete került az elmúlt években, évtizedekben a tudományos kutatások homlokterébe. A nagyobb ívű, szintetizáló munkák¹ mellett a 20. század számos, a kisebbség életét alapvetően meghatározó eseménysorról – így a két világháború közötti politikai mobilizálódásról,² a II. világháború utáni kollektív alapú retorziókról és ezek következményeiről³ – készültek összefoglaló

* A szerző történész, a PTE BTK Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék adjunktusa. E-mail: markus.beata@pte.hu

¹ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1–2. Marburg: Herder, 2012. (magyar nyelvű megjelenés: Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1–2*. Budapest: Argumentum, 2015.); Portmann, Michael – Seewann, Gerhard: *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa*. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa, 2018.; Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum, 2020.

² Spannberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn, 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München: Oldenbourg Verlag, 2005. (magyar nyelvű megjelenés: Spannberger Norbert: *A magyarországi Volksbund: Berlin és Budapest között: 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.); Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság: dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs: Kronosz, 2015.

³ Tóth Ágnes: *Telepitések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993. (német nyelvű megjelenés: Tóth Ágnes: *Migration in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg Verlag, 1999.); Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008. (német nyelvű megjelenés: Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012.); Gajdos Frank Katalin: *Megfigyelve: az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2016.; Sparwasser, Sebastian: *Identität im Spannungsfeld von Zwangsmigration und Heimkehr. Ungarndeutsche Vertriebene und die Remigration*. Wien: New Academic Press, 2017.; Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”: a német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról, 1944/1945. Pécs: Kronosz, 2020.

munkák éppúgy, mint egy-egy kisebb régiót mélyfúrászerűen, lokálisan elemző monográfiák és tanulmányok.⁴

Hiányosságok azonban napjainkban is akadnak, és ez az elemzés egy ilyen hiátust vesz nagyító alá. A német Waffen-SS-ben háborús szolgálatot teljesítő „népi német” férfiak története a rendelkezésre álló szakirodalomban legfeljebb csak nagy vonalakban, egy-egy aspektust kiemelve jelent meg.⁵ Tanulmányom is ebbe a sorba illeszkedik, és arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja, különös tekintettel az 1944 előtti önkéntes alapú akciók során milyen szerepe volt a hitleri Németországgal egyre intenzívebbé váló kapcsolatoknak a toborzások során. Továbbá, hogy a német alakulatokban teljesített szolgálatnak volt-e kihatása a magyarországi német kisebbség háború utáni múltértelmezésére. Az ezzel kapcsolatos forrásanyag töredékessége miatt a téma feldolgozhatósága ugyan kérdéses, néhány új összefüggés miatt azonban fontosnak tartom e kérdésfelvetés beemelését a hazai történeti kutatásba.

Waffen-SS sorozások Magyarországon

A magyarországi Waffen-SS sorozások története három fázisra tagolható a német és magyar állam között létrejött egyezmények mentén. Az ország területén már 1940–1941-ben is zajlottak illegális toborzó akciók, amelyek keretében német fiatalokat szállítottak ki titokban az országból. Ezt részben németországi agitátorok közreműködésével, önkéntes alapon szervezték meg, az érintettek utólagos

⁴ Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010.; Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta, 1920–1989*. Budapest: Argumentum, 2011.; Gonda Gábor: *Kitaszítva: kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948*. Pécs: Kronosz, 2014.; Marchut Réka: *Töréspontok: a Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.; Somlai Péter: *A Volksbund Budakeszín – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen. Modern Magyarország, 2014/3. 195–224.*; Molnár Annamária: *A malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban. Pro Minoritate, 2016 nyár. 56–64.*

⁵ A témában elsőként megjelent monográfia szerzője a toborzásokat makroszinten vizsgálta, a megjelenés időszakának politikai elvárásai által megszabott keretek közt, l. Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974. (német nyelvű megjelenés: Tilkovszky Lóránt: *Die Werbeaktionen der Waffen-SS in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.). Az eseményeket hadtörténeti szempontból elemzi: Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: Hadtörténelmi Levéltár, 2001. Spannenberger Norbert munkáiban elsősorban a Volksbund szervezet szerepét elemezte a sorozások végrehajtása során makroszinten, l. Spannenberger, 2005.; Casagrande, Thomas – Schvarc, Michal – Spannenberger, Norbert – Trasca, Otmár: *The „Volksdeutsche”: A Case Study from South-Eastern Europe*. In: Böhler, Jochen – Gerwarth, Robert (eds.): *The Waffen-SS. A European History*. 209–251.

panaszaiból azonban az derül ki, hogy sok esetben megtévesztés útján, sportrendezvények, németországi munkavállalás ígéretével hívtak kiskorúakat Németországba, ahol kényszerrel sorozták be őket a Waffen-SS-be.⁶ Mindez diplomáciai feszültséget okozott a két állam között, hasonlóan Romániához, ahol 1940 júniusában egy nagyobb illegális toborzó akció – az ún. 1000-ember-akció – szintén lelepleződött a hatóságok előtt.⁷

A német fél tárgyalásokat kezdeményezett szövetségeseivel a kérdés rendezésére, ami elől Románia vezetői 1943-ig elzárkóztak. Magyarországon azonban a hosszas tárgyalások megegyezéshez vezettek. Ennek eredményeképp a két államot képviselő Bárdossy László miniszterelnök és Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter 1942. február 24-én életbelépett egyezménye lehetővé tette 20.000 fő 18 és 30 év közötti „népi német” toborzását a Waffen-SS számára Magyarország területén, önkéntes alapon.⁸

Az egyezmény tartalmazott ugyan vonzó feltételeket, főként az otthon maradt hozzátartozók anyagi támogatásával kapcsolatban, egyes elemei azonban erősen hátráltatták a toborozó akciók sikerét. A legtöbb vitát kiváltó eleme kétségtelenül az volt, hogy az egyezmény értelmében az önkéntesek elvesztették magyar állampolgárságukat. Helyette megkapták ugyan a németet, de azt is vállalniuk kellett, hogy a német győzelem után családjukkal Németországba települnek.⁹ A sorozásokat a sajtó bevonása nélkül kellett végrehajtani. Ez a német fél számára azt jelentette, hogy az akciók népszerűsítését kizárólag személyes meggyőzéssel, az országot járó agitátorok által, illetve a Volksbund egyesülettől várhatták. Ezek a tényezők nem kedveztek a kívánt önkéntes létszámok elérésének, az 1942-es első sorozások eredményei pedig ténylegesen elmaradtak a németek előzetes várakozásaitól. Az első toborzások eredményeként mintegy 25.000 fő jelentkezett 1942 tavaszán, közülük kb. 18.000-et találtak alkalmasnak és vettek be a Waffen-SS-be.¹⁰

A német hadsereg magas veszteségei miatt 1943-ban ismét toborzási akciót kezdeményeztek Magyarországon, amit egy május 22-én aláírt újabb kétoldalú megállapodás szabályozott. Ez az önkéntesek felső korhatárát 35 évre emelte, a magyar állampolgárság elvesztésének kérdését azonban érintetlenül hagyta, és

⁶ Wildmann, Georg: *Donauschwäbische Geschichte. Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944*. München: Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung, 2010. 179.

⁷ Milata, Paul: *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2008. 67–69.

⁸ Spannenberger, 2005. 291.

⁹ Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968. 649–651.

¹⁰ Spannenberger, 2005. 292.

a német fél továbbra is vállalta a hozzátartozók anyagi támogatását.¹¹ Az ismert statisztikák szerint ekkor újabb mintegy 18.000 fő jelentkezett a német alakulatokba.¹²

Magyarország német megszállása a Waffen-SS toborzások szempontjából is komoly változást jelentett. Ettől kezdve a magyar politikai vezetés mozgástere minimálisra csökkent, hogy a kérdésbe érdemben beavatkozzon. Április 14-én újabb német-magyar egyezményt írtak alá, melynek értelmében kiterjesztették a felső korhatárt 60 évig. A sorozások ettől fogva kötelezően, kényszerrel folytak tovább. Azokat a férfiakat is áthelyezték a Waffen-SS-be, akik korábban a magyar honvédségben teljesítettek szolgálatot. Amennyiben „származásuk és életmódjuk” alapján népi németnek számítottak – amiről helyben felállított bizottságok döntöttek, s amelyben a helyi közigazgatás képviselői mellett a Volksbund vezetők is helyet kaptak –, úgy akár akaratuk ellenére is átadták őket a Waffen-SS-nek. A kényszer-sorozások végrehajtása során számos visszaélés és túlkapás történt, az összeírtak jelentős része igyekezett még a szigorú büntetések kilátásba helyezése ellenére is kibújni a jelentkezési kötelezettsége alól. Ennek ellenére 1944 szeptemberéig további 55.000 fő került a Waffen-SS-be.¹³

Vizsgálódásom szempontjából a bemutatott három toborzási hullám közül első-sorban a második, legálisan és önkéntes alapon végrehajtott akció releváns, noha fontos megjegyezni, hogy az önkéntes jelentkezés még az 1944-es akciók során sem tűnt el teljesen.

A német-német kapcsolatok: propaganda és realitás

A délkelet-közép-európai „népi németek”, köztük a Magyarországról származók tömeges megjelenése a Waffen-SS-ben nem csak a toborzások megszervezése kapcsán, de ideológiai és világnézeti szempontból is komoly kihívások elé állította a németországi felet. A nemzetiszocialista ideológiának ugyan szerves eleme volt a „népközösség” gondolata, illetve a Németországon kívül élő német kisebbségek feletti patronálás, adott esetben akár azok Németországba telepítésének szándéka is. A magyarországi sorozásokkal azonban a „népi németek” ezrei jelentek meg a magát német elitként definiáló politikai-katonai formációban. Ez pedig többnyire rávilágított arra a realitásra, hogy a „birodalmi” és a „népi” németek közötti

¹¹ Bundesarchiv – Militärarchiv. RW5 314 Reichswehr. Amt Ausland/Abwehr. Abteilung Amtsgruppe Ausland. Gruppe VI/Ausland VI (Kriegsvölkerrechtsfragen). 30.

¹² Michaelis, Rolf: *Die Volksdeutschen in Wehrmacht – Waffen-SS – Ordnungspolizei*. Berlin: Michaelis Verlag, 2011. 51.

¹³ Spannenberger, 2005. 381.

különbségek sokkalta markánsabbak, mint ahogy azt a német propaganda mindaddig állította.¹⁴

A propaganda és a realitás közötti szakadék mindkét oldalon csalódásokhoz vezetett. Az első, illegális toborzások résztvevőinek jelentős része eleve megtevés útján került a Waffen-SS-be, és vagy már a Hitlerre való felekedést is megtagadták, vagy a későbbiekben próbáltak szabadulni a német alakulat soraiból, ami a fent említett politikai-diplomáciai konfliktusokhoz vezetett.¹⁵ Ez volt tehát a kiindulópontja az 1942-ben és 1943-ban önkéntes alapon szervezett toborzó akcióknak, amelyekhez a német katonai szolgálatról addig kialakult képet a magyarországi közösségben radikálisan meg kellett változtatni. Bár az a tény, hogy a magyarországi önkéntes SS-akciók létszámeredményei elmaradtak az SS-vezetőség elvárásaitól, számos más körülményre is visszavezethető, ennek minden bizonnyal fontos tényezője volt az, hogy a német propaganda minden próbálkozása ellenére a közösség jelentős részét nem sikerült meggyőzni arról, hogy az önkéntes jelentkezés útján egyenrangú partnerként fogják őket fogadni Németországban.

Ugyanakkor a Waffen-SS németországi tagjai és tisztjei is szembesültek vele, hogy a propagandában hangoztatott eszmény a „népközösségről” és „össznémetesgről” illúzió volt, a „népi németek” valójában erősen heterogén csoportot képeztek, akik nyelvhasználatukban, szokásaikban, vallásukban, politikai meggyőződésükben és világnézeti felkészültségben erőteljesen eltértek a „birodalmi németektől”. Mindezek a különbözőségek a Waffen-SS soraiban, a fronton különösen kicsúcsosodtak.¹⁶ Theodor Eicke, a 3. „Totenkopf” SS-páncélosadosztály parancsnoka leújtó véleményt fogalmazott meg a népi németek háborús teljesítményéről:

„Fizikai állapot: A birodalmi utánpótlás kifejezetten jó fizikai állapotban van. A népi német utánpótlás többnyire alultáplált és a testi megerőltetést kevésbé bírja, ezért hajlamos a betegségekre. Lelkiállapot: Birodalmi jó. A népi németek közt sokan vannak, akik szellemileg alsóbbrendűnek nevezhetőek. Sokan közülük nem tudnak németül írni és olvasni. Nem beszélik a vezényleti nyelvet, kibúvókat keresnek azzal, hogy „Nem érteni”.”¹⁷

Eicke emellett gyávaságra, az öncsonkításra való hajlamra is panaszkodott, továbbá, hogy ez a csoport rendszeresen elalszik az őrsgben. Ezt a megállapítást

¹⁴ Zaugg, Franziska: *Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa. Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee*. Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021. 35.

¹⁵ Fűzes Miklós – Wild Katalin: *Babarc. A település története a római kortól a XX. század végéig*. Babarc: Babarci Német Önkormányzat, 2008. 161.

¹⁶ Michaelis, 2011. 20.

¹⁷ Közli: Casagrande, Thomas: *Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, 2003. 184. (A tanulmányban szereplő idézetek magyar változatai a szerző fordításai.)

támasztják alá az olyan intézkedések, hogy a Waffen-SS-en belül intézkedéseket kellett hozni a „népi németekkel” szembeni diszkrimináció megfékezésére. A „birodalmi német” tisztek jelentős része pedig büntetésként élte meg, ha olyan alakulatba helyezték át, amelyben előbbi csoport nagy létszámban képviseltette magát.¹⁸

Ezeket a visszasságokat azonban a német propaganda igyekezett a hátszág és a harcoló alakulatok tagjai előtt eltitkolni, és egy egészen más, pozitív képet közvetíteni a „népi németekről”. Így például a német területek ifjúságának szánt kiadványokban a délkelet-európai németiség leírása meglehetősen idealisztikus: a magas létszámuk mellett kiemelt teljesítményként jelenik meg, hogy évszázados kisebbségi helyzetük ellenére eredményesen őrizték meg német nyelvüket, hagyományaikát, kultúrájukat.¹⁹ Hasonló tartalmak jelentek meg azokban a kiadványokban is, amelyek kifejezetten a német harcoló alakulatok tagjainak szóltak – ezek célja az informálás mellett nyilvánvalóan az érzékenyítés és a „népi németek” különbözőségeinek a jobb elfogadtatása volt.²⁰ Így például a *Germanische Leithefte* – amelyet az SS-főhivatal alá tartozó, és a toborzásokat koordináló Germanische Leitstelle adott ki Németország mellett a megszállt Norvégiában, Dániában, Hollandiában és Belgiumban is – 1942-ben cikket közölt bőséges képi illusztrációval a délkelet-európai németiségről.²¹ Ez a tematika a háború éveiben rendszeressé vált az SS lapjában, a *Das Schwarze Korps*ban is, amely a „birodalmi német” lakosság számára közvetített pozitív képeket a „népi németek” településterületeiről és életmódjáról.²² Az ilyen írásokban kiemelték a németiség kultúrahordozó szerepét, utaltak a kisebbségi lét kihívásaira és az elszenvedett asszimilációs nyomásra (azaz felmentették a német kisebbségeket az esetleges nyelvvesztésért).²³ Szintén jellemző, hogy a délkelet-európai német kisebbségek hagyományos, vidéki, paraszti kultúráját és gazdasági erejét emelték ki pozitívumként, amellyel megőrizték a németiség egykori értékeit – mindez szembeállítható volt a Németország határain belül urbánus környezetben élő lakosság „elfordulásával” a németiség hagyományos életformájától.

A propaganda mellett a Waffen-SS tisztek számára képzéseket és érzékenyítő kurzusokat szerveztek a seregen belüli súrlódások megfékezésére, és annak hangsúlyozására, hogy az egyéni ellentéteket félretéve segítsék elő a „népi németek”

¹⁸ Zaugg, 2021. 37.

¹⁹ Kaufmann, Günter: *Das kommende Deutschland. Die Erziehung der Jugend im Reich Adolf Hitlers*. 3. Auflage. Berlin: Junker und Dünhaupt Verlag, 1943. 210.

²⁰ Kuppel, Daniel: „Das Echo unserer Taten“. *Die Praxis der weltanschaulichen Erziehung in der SS*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 180–181.

²¹ Szerző nélkül: Die politische Aufgabe des Deutschtums in Südosten. *Germanische Leithefte* 1942/3–4. 171–172. A kiadványban az írások egy része a szerző megjelölése nélkül jelent meg.

²² Kovačević, Philip: *Der Balkan aus der Sicht der SS. Rezeption und Konstruktion des Balkanraumes in der SS-Zeitschrift „Das Schwarze Korps“*. München: AVM, 2009. 18–19, 83–93.

²³ Kovačević, 2009. 92.

gyorsabb integrálását az alakulatokban.²⁴ Ugyanezt a célt szolgálták a „népi németek” számára szervezett világnézeti és nyelvkurzusok is.

A fő hangsúly azonban ugyanezen probléma másik oldalának kezelése volt: a „népi németek” meggyőzése a Waffen-SS előnyeiről, illetve a német katonai szolgálat partneri, közösségi német vállalkozásként történő ábrázolása. Ehhez kapcsolódtak olyan körülmények, amelyeket eleve kiaknázhattak a toborzó akciók során. Fontos szerepet játszottak az anyagi érvek, különösen a német kisebbség szegényebb rétegekből származó tagjai esetén: a jobb fizetés és a hátramaradt családtagok anyagi támogatásának ígérete. Az a tény már a korabeli forrásokban is megjelent, hogy a magyarországi önkéntesek jelentős részét az anyagi előnyök vonzották. Így például Mucsi község plébánosa a mintegy 40 fő önkéntes jelentkezését azzal indokolta, hogy „a jelentkezők 60%-a nem meggyőződésből, hanem szegénységből, a jó fizetés fejében ölti magára a német katonai egyenruhát.”²⁵ A háború utáni felelősségre vonás során pedig ez vált a legjellemzőbb kifogássá, amelyet a megvádolt volt német katonák enyhítő körülményként felhoztak.²⁶

Az önkéntesek toborzásáról fennmaradt számadatok alapján a sorozások eredményességében regionálisan nagy eltérések mutatkoztak. Ezt nyilván befolyásolta, hogy helyi szinten a németek szervezetei milyen aktivitást tudtak kifejteni. Az 1942-es első sorozásoknál például az első két hétben jelentkezett 15.329 fő közül 10.585 személy a Magyarországhoz visszacsatolt Bácskából származott.²⁷ Ez vélhetőleg a korábban Jugoszláviához tartozó területeken működő, Sepp Janko vezette Schwäbisch-Deutschen Kulturbund szervezet eredményes működésével függött össze, a településenkénti adatok azonban arra is rámutatnak, hogy az

²⁴ Kuppel, 2019. 184.

²⁵ Pécsi Egyházmegyei Levéltár (a továbbiakban PEL) III. Plébániai Levéltár. 087. Mucsi. Historia Domus. 107.

²⁶ A baranyai Borjádón Koch Jakab például azzal indokolta, hogy 1942-ben önként jelentkezett, hogy „... mert szegény napszámos ember voltam és így gondoltam, hogy a megélhetésem és a családomnak a megélhetését jobban tudom biztosítani.” Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL BaML) XXV. 8. A pécsi népbírság iratai 175/1947.1945. Augusztus 6-án hasonló vallomást tett a mosonszolnoki Pummer Mihály, aki szintén 1942-ben jelentkezett önként az SS-be, mivel „... ott jól fizettek és öreg, beteg apámat kellett segíelyeznem.” Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson Sopron Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL GYMSML) XXV. 2. A győri népbírság iratai 228/1945. Ugyanígy nyilatkozott Klemencsics József is a győri népbírságon 1945. július 28-án, aki 1944 őszén jelentkezett önként: „Szegény szülőktől származom, akik már régebben elhaltak, keresetemből csak nehezen tudtam magamat fenntartani, s ezért arra az elhatározásra jutottam, hogy elmegyek német katonának, mert ott legalább háromszor annyi fizetésem lesz, mintha magyar katonának jelentkezem.” MNL GYMSML XXV. 2. 251/1945.

²⁷ Beer, Josef: *Donauschwäbische Zeitgeschichte aus erster Hand*. München: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1987. 182.; Kovács – Számvéber 2001.; Spannenberger, 2005. 292.

önkéntesek száma a trianoni határokon belül maradt településeken is magas volt.²⁸ Azaz a korábban akár határokon átívelő személyi kapcsolatok a toborzások sikerére is kihatottak, ennek pedig vélhetőleg a határok 1941-es módosítása előtt is voltak már előzményei.

Ugyanez a jelenség figyelhető meg az ország nyugati határa mentén, különösen a Sopron környéki németység körében. Az első, 1942-es Waffen-SS akció az ismert számadatok alapján meglehetősen népszerű volt a németek által lakott régióban.²⁹ Ennek okai komplexek voltak, hozzájárult a németység magas számaránya és a soproni népszavazás eredménye miatti csalódottság is. A térség az 1938-as osztrák Anschluss után a Német Birodalommal közvetlenül határossá vált, ez a tényező pedig lehetőséget teremtett a világnézeti és ideológiai transzferre akár határokon átívelően is. Az itt élő németek kapcsolatait a határ nyugati, burgenlandi részén élőkkel nyilvánvalóan nem szakította meg az új határ meghúzása, hiszen a térségben élők közül már a megelőző években is meglehetősen sokan vállaltak munkát Ausztriában. A határ mentén élő német kisebbség így különösen ki volt téve a nyugatról érkező kulturális és politikai befolyásolásnak,³⁰ amely magyarázatul szolgálhat arra, miért volt ebben a térségben különösen magas azok száma, akik 1942 februárján már önként csatlakoztak a Waffen-SS-hez. Ezt a körülményt a német propaganda is felmérte, és igyekezett a nyugati régió településeinek áldozatkészségét a sajtóban is jó példaként más német kisebbségi térségek elé állítani.³¹

Az önkéntes jelentkezés elősegítésében a német propagandának eleve jelentős szerepe volt, amit mind az országot járó németországi agitátorok, mind a Volksbund-vezetők, illetve ezek kiadványai, a *Deutsche Volksbote* és a *Deutsche Zeitung*

²⁸ Ennek példái lehetnek a következő települések: Bácsalmás 180 (1,3%), Csávoly 73 (2,5%), Vaskút 57 (1,3%), Csátalja 130 (5%), Katymár 99 (2%). A települések mögött álló számadat az 1942. februárban önként jelentkezők száma, zárójelben az 1941-es népszámlálás adatai alapján feltüntettem ezen személyek összlakosságon belüli arányát. Az ehhez felhasznált adatok származási helye: Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. II. Részletes kimutatások. Magyarországnak a második világháború alatti (ú. n. megnagyobbodott) területére vonatkozó adatok.* Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947. 10–12.; valamint Kovács – Számvéber 2001.

²⁹ A bácskai adatokkal azonos módszerrel az 1942-es első toborzás eredményei a következőek voltak a régióban: Rajka 131 (4,2%), Hegyeshalom 80, Sopronbánfalva 135 (3,9%), Ágfalva 78 (3%), Harka 64 (6,2%), Fertőrákos 130 (3,4%), Balf 80 (5,5%). L. Központi Statisztikai Hivatal, 1947. 70, 138.; valamint Kovács – Számvéber 2001.

³⁰ Hasonló következtetésre jutott Lizbeth Matzer is a németek által 1941-ben megszállt karintiai, krajnai és alsó-stájerországi területek kapcsán, ahol szintén már az 1938-as Anschluss után intenzívebbé váltak a német kisebbség és az „anyaország” kapcsolatai. Ld. Matzer, Lisbeth: *Herrschaftssicherung im „Grenzland“. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien.* Paderborn: Brill – Ferdinand Schöningh, 2021. 4, 43.

³¹ A *Deutsche Volksbote* 1943 elején cikket közölt arról, hogy Ágfalva község lakosainak mintegy 10%-a jelentkezett önként a Waffen-SS-be. L. Szerző nélkül: *Unsere Heimat. Agendorf in Westungarn.* In: *Deutscher Volksbote. Wochenblatt für Kultur, Politik und Wirtschaft*, 17. 12. 1943. 6.

című lapok terjesztettek a lakosság körében. Annak ellenére, hogy az 1942-es államközi egyezmény a toborzás egyik feltételéül szabta meg, hogy azt a sajtóban nem szabad népszerűsíteni, ezt a két lap kiadói teljes mértékben figyelmen kívül hagyták. Rendszeresen idéztek magas rangú SS és egyéb nemzetiszocialista vezetők beszédeiből, beszámoltak a front eseményeiről, valamint a német politikusok és katonai vezetők magyarországi látogatásairól. Ennél is egyértelműbb üzenetet hordoztak a kifejezetten az SS-tematikának szentelt állandó rovatok: A *Deutsche Volksbote* hasábjain 1942-től a német alakulatban elesett katonákról rövid ismeretők jelentek meg „Unsere Heldentoten” (Hősi halottaink) címmel. A megszerzett kitüntetésekről szintén beszámoltak, a *Volksbote* ezt az „Ausgezeichnet im Kampf um unserer Volkes Zukunft” (Kitüntetve a népünk jövőjéért vívott harcban) című sorozatban tette meg, míg a *Deutsche Zeitung* még messzebb ment, és a kitüntetett katonák fotóit és adatait „Unsere Ehre – heisst Treue” (Becsületünk a hűség) címmel közölte – azaz a Waffen-SS jelmondatával. A *Volksbote* hasábjain egy további rovatot szenteltek a magyarországi SS katonák élettörténeteinek „Der Soldat der kämpfenden Front” (A harcoló front katonája) rovatcímmel, amely szintén azt a célt szolgálta, hogy az otthon maradtakat meggyőzze az önkéntes jelentkezés helyességéről.

A magyarországi német kisebbség lapjai mellett készültek olyan célzott kiadványok is, amelyek kifejezetten a német katonai szolgálat népszerűsítését célozták meg. A „népi német” SS-katonák számára a birodalmi SS-vezetés külön lapot adott ki *Unser Einsatz. Zeitung der Volksdeutschen unter Waffen* címmel, amelyben az SS-szel kapcsolatos általános hírek mellett például jellemző tartalmak a németországi tájak leírásai képekkel illusztrálva, illetve az egyes SS-tagok példamutatásáról szóló híradások.³² A Berlinben kiadott lap magyarországi terjesztéséről mindeddig nem találtam adatot, azonban az újság címe is arra utal, hogy a fő célközönség a fronton szolgáló „népi német” katonák voltak. A tartalmak egyértelműen arra irányultak, hogy erősítsék a katonák összetartozásérzését és megismertessék velük az „anyaországot”. A mögöttes cél nyilvánvalóan a Waffen-SS-en belüli csoportkohézió erősítése volt. Ennek tematikus eszközei egyrészt arra irányultak, hogy a „birodalmi” és „népi” németek közösségeinek kölcsönösen sokszor idealizált tartalmakkal pozitív képeket szolgáltatassanak a másik csoportról. Emellett az összetartozás hangoztatásának két olyan rendkívül fontos eleme is volt, amelyek vizsgálatom szempontjából relevánsak, mivel az 1945 utáni időszakban is fennmaradtak mindkét csoport múltértelmezésében, azaz a propaganda ezen elemei különösen mély nyomot hagytak a célközönségben.

Ezek egyike a közös ellenségkép megteremtése volt: a bolsevizmus ellen vállalt közös harc toposza, amely relativizálta azt a tényt, hogy a Német Birodalom a háborút és a keleti front megnyitását agresszorként kezdeményezte. Helyette

³² Kuppel, 2019. 186.

a háború kötelességként, a haza és a nyugati világ értékeiért folytatott preventív küzdelemként tűnt fel a német propagandában. A másik fontos tartalmi elem az európaiság, mint közösség kiemelése volt, szintén szembeállítva a keletről érkező fenyegetéssel.³³ Ennek hangoztatása már kevésbé a németiség összetartozásának erősítése miatt volt fontos, mint inkább a Waffen-SS-hez csatlakozó nem német, sőt nem is „germán”, úgynevezett „fremdvölkisch” (idegen népi) alakulatai miatt. Hiszen az ő felvételük a Waffen-SS-be nélkül minden legitimációs alapot nélkülözött volna. A háború elvesztése és az európai külpolitikai helyzet megváltozása miatt az 1950-es években a korábbi német propaganda ezen elemei újra megjelentek a nyilvánosságban, részben a történetek értelmezéseként, részben az elkövetett bűnöket elfedő önmentegetési kísérletként.

Az események értelmezési kísérletei a háború után

A háború után megkezdődött a Waffen-SS katonák üldözése, noha ennek mértékében jelentős eltérések voltak megfigyelhetőek a megszállt Németország és Magyarország között. A veteránok társadalmi megítélése azonban mindkét államban meglehetősen negatív volt, ami nem kedvezett annak, hogy a háború éveinek történéseivel az érintettek őszintén szembenézzenek és azokat feldolgozzák – ez pedig a tudományos vizsgálódások lehetőségeit is évtizedekig korlátozta.

Magyarországon 1945-tel megkezdődött a német kisebbség kollektív üldözése és jogfosztása, 1946-ban pedig a kitelepítése Németországba. Ennek végrehajtásakor a Waffen-SS-ben eltöltött időszak az egyik legsúlyosabb teherként jelentette, többnyire differenciálás nélkül, hogy az egyes katonák önként vagy kényszer hatására kerültek a német hadseregbe. Magyarország már az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményben kötelezte magát a területén tartózkodó német állampolgárok internálására,³⁴ a sorozásokat lehetővé tevő 1942-es és 1943-as német-magyar megállapodások értelmében az önkéntes Waffen-SS katonák pedig német állampolgároknak minősültek.

Szintén komoly következményei lettek a 81/1945. ME számú rendeletnek a népbíróóságok létrehozásáról,³⁵ amelyek a háborús és népellenes bűnösök felkutatására

³³ Zaugg, 2021. 37–38. Zaugg munkájában a fő hangsúly a balkáni államokban felállított, részben muszlimokból álló Waffen-SS alakulatokon van. Ugyanebbe a kategóriába sorolhatóak azonban az 1945-ben Magyarországon felállított Waffen-SS alakulatok (Hunyadi, Hungária, Gömbös) is, amelyekben olyan magyar állampolgárok teljesítettek szolgálatot, akik jellemzően nem tartoztak a német kisebbséghez.

³⁴ 1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)

³⁵ 81/1945. (II. 5.) ME rendelet a népbíráskodásról <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=skhftzgl5im9ykd5b&state=20070701&menu=view> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)

és szankcionálása alakultak. A volt SS-katonák háborús bűnösnek minősültek, és hazatérésük esetén bíróság elé állították őket. A szigorú ítéletek fenyegetése nem kedvezett annak, hogy a vádlottak őszinte vallomásokat tegyenek. Bár az egyes perek vádjai, beismerő- és tanúvallomásai meglehetősen adatgazdagok és sok esetben nyújtanak betekintést egyéni sorsokba, összességében mégis megfigyelhető az, hogy önmaguk mentegetése céljából a vádlottak vallomásai sokszor ellentmondásosok, kérdéses hitelességűek. A legtöbb vádlott azt vallotta, hogy kényszerrel sorozták be – ez azok esetében meglepő, akik önkéntesek voltak, hiszen tudniuk kellett, hogy a bíróságok is ismerik az ezzel kapcsolatos egyezményeket és azt a tényt, hogy az 1944 előtti jelentkezés még önkéntes alapon zajlott. Így az önkéntesek körében más stratégiák is megjelentek. Sokan állították, hogy átveréssel vették őket rá a jelentkezésre, például helyi Volksbund-funkcionáriusok vagy már besorozott német katonák.³⁶ Ritkán ugyan, de egyes vádlottak bevallották, hogy valóban önként jelentkeztek a német hadsereghez, például anyagi okból, ahogy azt a korábban említett esetek is alátámasztják, vagy akár kalandvágyból.³⁷

Ezek azonban kivételnek tekinthetők, a népbíróságok előtt a jellemző eset a kényszersorozásra való hivatkozás volt, amely sok esetben megfelelt a valóságnak, mások azonban a fenyegető súlyos retorziók alól kibújni próbálva hamis vallomást tettek. Ekkor alakult ki az az elbeszélésminta, ami máig tipikus a Waffen-SS sorozásokról szóló narratíváknál: (szinte) senki nem önként jelentkezett német katonának, senki nem szimpatizált a nemzetiszocialista ideológiával és különösen senki nem vett részt emberiségellenes- és háborús bűnökben. Az évtizedeken át tartó hallgatás, a nyilvános megbélyegzés és a Magyarországon sokáig hiányzó lehetőség a múlttal való szembenézésre oda vezetett, hogy más témákkal ellentétben – mint az elhurcolás és elűzetés – az SS-sorozásokról szóló elbeszéléseken az 1990-es évek átalakult körülményei mit sem változtattak. Annak ellenére sem, hogy a volt német katonáknak ekkor már nem kellett büntetőjogi felelősségre vonástól tartani – a nyilvános elítélés azonban továbbra is reális veszélynek tűnhet(ett).

Egészen más volt a helyzet Németország nyugati megszállási zónáiban, illetve az 1949-ben létrejövő Német Demokratikus Köztársaságban. A szövetségesek a háború befejeztével azonnal megkezdték a háborús bűnösök felkutatását és

³⁶ A vémemdi Gungl Péter vallomása szerint a Hunyadi SS-hadosztályban szolgált, mivel nem tájékoztatták róla, hogy ez az alakulat is a német hadsereghez tartozik. Lásd: MNL BaML XXV. 8. 663/1946. A szombathelyi népbíróság fennmaradt anyagában számos olyan vallomás található, ahol a nyugati határ településein élő férfiak arról számoltak be, hogy 1944 végén a helyi Volksbund-vezetők vagy funkcionáriusok félrevezetése miatt kerültek a Waffen-SS-be, vagy az általuk összeállított névjegyzékek alapján hívták be őket a németek. L. pl. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL VaML) XXV. 8. A szombathelyi népbíróság iratai 35/1945, 52/1945, 363/1945, 373/1945.

³⁷ A püspöknádasdi Frey Kilián, akit Normandiában vetettek be SS-katonaként, vallomásában következetesen Wehrmachtról, nem pedig Waffen-SS-ről beszélt. Lásd MNL BaML XXV. 8. 653/1948.

megbüntetését, a német társadalom náciatlanítását. Ennek kvázi nyitányát jelentette az 1946-os nürnbergi per, amelynek keretében a főbb háborús és emberiség ellenes bűnösöket, illetve az ilyen bűnökben részt vevő szervezeteket egy nemzetközi bíróság vizsgálta ki és hozott ítéleteket. Már ekkor viták kereszttüzébe került, hogy a Waffen-SS-t az általános SS-hez kell-e sorolni és tagjait kollektíven elítélni, vagy a Wehrmachthoz hasonlóan tisztán katonai szervezetnek tekintés, és így más elbírálás alá eszen. Végül az előbbi változat érvényesült, és a Waffen-SS-t mint háborús bűnös szervezetet elítélték.³⁸ A veteránok számára ez szociális és anyagi hátrányokat jelentett, mivel a Wehrmacht katonáival ellentétben őket kizárták a hadisegélyből és nyugdíjrendszerből (ez a helyzet utóbb rendeződött).

Az 1946-tól kezdődő társadalmi kirekesztettség és a kollektív hátrányok, valamint a háború éveinek bajtársi élményei, személyes kapcsolatai is elősegítették, hogy a Németországban élő veteránok egy része újra elkezdte keresni a kapcsolatot egymással. Eleinte csak helyi, idővel azonban regionális szinten is érdekvédelmi társulások, szervezeteket kezdtek létrehozni.³⁹ Végül 1951-ben az ilyen egyesületek összefonódásából egy központi szervezet jött létre *Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS e. V.* (Az egykori Waffen-SS tagjainak kölcsönös segélyszervezete) néven. A szervezetet egykori Waffen-SS tiszték vezették, és a tagság a rendszeres rendezvények és találkozók mellett intenzív publikációs tevékenységet is folytatott. Eleinte ezt körlevelekben és saját lapjaikban (például *Der Freiwillige*, *Wiking Ruf*) tették,⁴⁰ 1958-ban azonban megalapították Osnabrückben a saját kiadójukat *Munin* néven, amely egy sor memoárt és kötetet adott ki a Waffen-SS történetéről.⁴¹ A kiadványok a veteránok körében nagy népszerűségnek örvendtek, de a társadalom szélesebb rétegeihez is eljutottak, és ezáltal a Waffen-SS-ről kialakult általános képet nagyban befolyásolni tudták.

Az utóbbi évek kutatásai azt is kimutatták,⁴² hogy számos történész is átvette az ún. apologetikus irodalomban megjelenő narratívát. Ennek sajátossága, hogy nem csak gazdagon adatolt, illetve számos mellékletet, térképet és archív fotót tartalmaz, hanem a katonák szubjektív nézőpontjából közelíti meg a múlt eseményeit. Gyakori az önmentegetés, az elkövetett bűnök tagadása vagy kihagyása, sőt

³⁸ Wilke, Karsten: Die Waffen-SS. Deutungsmuster der „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) und andere Apologien. In: Langebach, Martin – Sturm, Michael (szerk.): *Erinnerungsorte der extremen Rechten*. Wiesbaden: Springer, 2015, 157–175, itt 161.

³⁹ Wilke, 2015. 165.

⁴⁰ Wilke, Karsten: Die „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) 1950–1990. *Veteranen der Waffen-SS in der Bundesrepublik*. Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2011. 51.

⁴¹ Wilke: Die Waffen-SS, 163.

⁴² Westermeier, Jens: „So war der deutsche Landser“. Wehrmachtbilder von 1945 bis heute. In: Westermeier, Jens (szerk.): „So war der deutsche Landser.“ *Das populäre Bild der Wehrmacht*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 1–26, itt 21.

a Waffen-SS tagjainak áldozatként való ábrázolása is. Különösen problémás, hogy a nemzetiszocialista világnézet egyes elemei, szimbólumok, jelszavak, dalok és versek is megjelennek bennük, természetesen hozzáigazítva a saját korszakuk társadalmi elvárásaihoz és az európai külpolitikai helyzethez.

Az elbeszélések egy jellemző tartalmi eleme, hogy a keleti fronton lezajlott pusztító háborút, amelyet 1941-ben a német fél indított meg, a nemzetiszocialista időszakhoz hasonlóan újra elkezdték a „bolsevizmus elleni keresztes hadjáratként” emlegetni. Ez a narratíva a hidegháborús állapotok között a német társadalom széles rétegei számára volt már elfogadható. Szintén gyakoriak az utalások rá, hogy a Waffen-SS-ben a németek mellett számos más európai népcsoport is nagy számban képviseltette magát.⁴³ A nemzetközi, összeurópai hadsereg vízióját esetenként már az európai gondolat előszeleként interpretálták.⁴⁴

A Magyarországról elűzött egykori Waffen-SS tagok kapcsán mindeddig nem történt kutatás azzal kapcsolatban, hogy ezekben a veterán szervezetekben ők is közreműködtek volna – egyes kiadványaik azonban erős gondolati párhuzamokat mutatnak a veteránok kiadványaival. Az elűzöttek Németországba érkezésüktől kezdve folyamatosan adtak ki ún. „Heimatzeitung”-okat, „Heimatbuch”-okat és kalendáriumokat. A szerzők sok esetben egyáltalán nincsenek feltüntetve, így a hátterük feltárása gyakorlatilag lehetetlen. Összességében a Waffen-SS, mint téma ritkán jelenik meg az ilyen típusú kiadványokban. Ahol mégis írnak róla, ott vagy arra utalva, hogy a sorozásokra német-magyar egyezmények alapján, legálisan került sor, vagy eleve csak az 1944-ben végrehajtott kényszersorozásokat tematizálják. Mindkét esetben az érintettek áldozati pozíciójára fókuszáltak.

A néhány ismert kivétel, ahol olvashatóak utalások az önkéntesekre, arra engednek következtetni, hogy szerzőik továbbra sem szakítottak bizonyos nemzetiszocialista gondolatokkal, és/vagy jól ismerték maguk is a németországi veterán-szervezetek kiadványait. Ennek egyik legszélsőségesebb példája Michael Schlichter 1957-es írása a *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*-ban:

„Mi és a népcsoportunk felelősei a fronton hamarosan felismertük, hogy ez a harc a Kelet ellen nem egy politikai ideológiáról szól, hanem a létezésről, a nyugati kultúra fennmaradásáról vagy pusztulásáról Keleten és Dél-Keleten, amelyek úttörői és védelmezői évszázadokon át az itt élő németek voltak. Ezért kötelességünk volt – ez legyen itt különösen kiemelve –, hogy németként a birodalmi- és más népi németekkel vállalva

⁴³ Sorlie, Sigurd: *Sonnenrad und Hakenkreuz. Norweger in der Waffen-SS 1941–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 45. Többek között ezt emelte ki memoárjában a Magyarországon Horthy Miklós fiának elrablását megszervező Otto Skorzeny is, l. Skorzeny, Otto: *Meine Kommandounternehmen. Krieg ohne Fronten*. Wiesbaden – München: Limes Verlag, 1976. 36.

⁴⁴ Seidler, Franz W.: *Avantgarde für Europa. Ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS*. Selent: Pour le Merite, 2004. 6.

védjük meg a hazát és a szabadságot, az istenfélő vallást és a kultúrát a bolsevizmus rothadságától, amely nem ismer hitet vagy szabadságot. Az út, amit bejártunk, nem tévút volt, hanem egy áldozat, amellyel tartoztunk a hazánknak és a népünknek.”⁴⁵

Schlichter írásában több olyan elemet is megismétel, amelyek mind az 1930-as és 1940-es évek német propagandájában, mind az SS-veteránok műveiben gyakran szerepeltek: a népi- és birodalmi németek közös harcát a megmaradásért, a bolsevizmus radikális elutasítását, amelyet egyenlőnek tekintettek a kultúra, a haza, a szabadság és a vallás védelmével. Mindezt 1957-ben, amikor a nyugat-német társadalom és benne a magyarországi elűzöttek is kifejezetten nyitottak lehetettek erre az ábrázolásmódra az 1956-os forradalom brutális szovjet letörése után. A bolsevizmus, mint ellenségkép ekkor új aktualitást nyert, és újra intenzíven megjelent a nyugat-európai közbeszédben is. A Magyarországról elűzötteknek az ország helyzete argumentációs többletet is nyújtott, a „bolsevizmus elleni harc” toposza pedig széles körben elfogadhatóvá vált. Az a narratíva sem vezetett ekkor tiltakozáshoz, hogy ez a harc preventív módon már az 1940-es években megkezdődött az „európai” Waffen-SS intenzív részvételével.

A *Volkskalender* a későbbi években is közölt olyan cikkeket, amelyekben a Waffen-SS-ben teljesített szolgálat áldozatként jelent meg, illetve legitim össznémet vállalkozásként, honvédelemként, esetleg prevencióként. Így például egy szerző nélküli írásban 1964-ben:

„A messi orosz sztyeppékre elhurcoltak, az internálótáborokban megkínzottjaink és az elűzötteink szívszorongató búcsúzó dalai nem hagynak kétséget afelől: a szó szoros értelmében nem az ellenség ellen vonultak be, hanem a családjáért és a hazájáért. Ez a harc önvédelem volt, csakúgy, mint az elődeink küzdelmei 200 évvel ezelőtt.”⁴⁶

Ehhez hasonlóan Hans Müller, egy 1980-as cikk írója is tragikus, a végsőig tartó küzdelemként és kötelességként aposztrofálta a Waffen-SS-ben teljesített szolgálatot. Arról nincs adat, a tapasztalatai első kézből származtak-e:

„Az életrajz sok magyarországi német fiatalember életét tükrözi vissza a háborús és háború utáni időkből, akik csupán a kötelességüket teljesítették, és azután is, hogy

⁴⁵ Schlichter, Michael: *Waffen-SS. Irrweg oder Opfergang unseres Volkes?* In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1957. 36.

⁴⁶ Szerző nélkül: 1944. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1964. 28.

úgymond minden összeomlott, csakis a kötelességüket akarták teljesíteni a nép, a haza és az emberiség szolgálatában.”⁴⁷

Az elűzöttek „Heimatbuch“ típusú kiadványaira általában az jellemző, hogy az SS-tematikát teljes mértékben mellőzik, vagy szintén kizárólag a kényszersorozásokról számolnak be. Ugyanakkor sok esetben közölnek katonafotókat, vagy éppen az elesettek listáját annak feltüntetésével, közülük ki volt a magyar és ki a német hadseregben – mindezt magyarázat nélkül. A ritka említések közül egy Paul Flach helyörténeti feldolgozásában található Vaskút községről, amelyben 1967-ben írt arról, hogy a sorozásoknak volt egy önkéntes szakasza, de ennek részletes kifejtésébe nem bonyolódott bele, kizárólag a kényszersorozásokról írt, erről is a kommunizmus elleni küzdelemként:

„Az összeszedettek közül, akik közt volt néhány önkéntes, akik a haza ellenségei ellen akartak harcolni, az alkalmasnak nyilvánítottakat a magyar kormány és honvédelmi minisztérium megállapodása értelmében a 'háború idejére a német Waffen-SS rendelkezésére bocsátották' anélkül, hogy az érintetteknek lett volna választása.”⁴⁸

Egy hasonló rövid említés található a Bácsalmásról 1965-ben megjelent kiadványban, ahol szintén a bolsevizmus elleni harc, illetve a Waffen-SS helyett a Wehrmacht említése a figyelemre méltó:

„Amikor az általános jólét elérte a tetőpontját, kitört a II. világháború. Az 1942-es háborús évben az első önkéntesek beléptek a Wehrmachtba. Fiatalságunk ismét elvérzett a bolsevizmus elleni küzdelemben.”⁴⁹

A Waffen-SS sorozások marginálisan ugyan, de általában megjelennek azoknak az elűzötteknek és egyben volt hadifoglyoknak a történeteiben, akiket a szovjet fogságból való hazatértük után Tiszalökre internáltak. Az ottani lágerben 1953 őszén a rabok közt zendülés tört ki, amit a tábor vezetői brutálisan, több rab megölésével fojtottak el. A láger ezt követően hamarosan feloszlott, a rabokat pedig egyenesen Németországba szállították.⁵⁰ Az NSZK-ban a volt rabok egy része ha-

⁴⁷ Müller, Hans: Lebenslauf eines ungarndeutschen jungen Menschen. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn* München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1980. 103.

⁴⁸ Flach, Paul: *Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn*. München: Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1983. 290. Vaskútról Kovács Zoltán András és Számvéber Norbert idézett munkája alapján 1942-ben 57 fő jelentkezett önként a német hadseregbe, amit Flach azonban nem tematizál.

⁴⁹ Harton, Paul: *Bácsalmás (Batschalmás). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn*. München: Heimatausschuss, 1965. 147.

⁵⁰ Tóth, 2020. 197–206.

marosan felvette egymással a kapcsolatot, és 1954. november 31-én szervezetet hoztak létre Ludwigsburgban „Kameraden des 4. Oktobers” (Október 4-e bajtársai) néven, utalva a felkelés időpontjára.⁵¹ A tagok éves találkozókat szerveztek, körleveleket és néhány saját kiadványt is publikáltak, amelyek fő célja a kapcsolattartás mellett a Tiszalökön életüket vesztett társaik emlékének megőrzése volt. A szervezet vezetői emellett azonban olyan témák kapcsán is hangoztatták véleményüket, mint a marxista, szocialista és kommunista ideológia elítélésének szükségessége, és esetenként visszaemlékeztek a Waffen-SS sorozásokra is, amelyek esetükben jellemzően kényszerrel történtek. Ezek a leírások szintén meglehetősen sok párhuzamot mutatnak azokkal az ábrázolásokkal, amelyeket a németországi Waffen-SS veteránok közöltek, azzal a kiegészítéssel, hogy itt saját maguk áldozati szerepét a kényszersorozás mellett a tiszalöki fogság ténye alapozta meg. A Waffen-SS-ről egy 1981-es kiadványukban a következő szöveg jelent meg:

„Egészen eddig a pillanatig [1945 – a szerző megj.] meg voltunk róla győződve, hogy mi csupán a német Wehrmacht egy elit alakulatához tartoztunk, amelyben példaértékű neveltetés, rend, valamint jó bajtársiasság és hűség uralkodtak. A kevés bevetésünk végtére is semmiben nem különbözött más háborús egységektől. A II. világháború után aztán ezt az elit alakulatot minden iskolás gyereknek ’egy bűnös szervezatként’ mutatták be az akkori körülmények figyelembe vétele nélkül, és az egyéni származástól, kortól és társadalmi állástól függetlenül. A fiatalkori naivitásunkban azt hittük, ezek az üres ítéletek csak egyéni tudatlanságból származnak. Hamarosan azonban a saját bőrünkön kellett megtapasztalnunk, hogy megbélyegeztek minket ’vércsoportjel-viselőként’, és hogy keserű sors vár ránk.”⁵²

Az ilyen fejtegetések, amelyek egyáltalán reflektálnak a német hadseregben teljesített szolgálatra, meglehetősen ritkák, azonban rávilágítanak arra, hogy a múlttal való őszinte szembenézésnek az NSZK-ban sem kedveztek a körülmények. Az érintettek itt is hallgatásba burkolóztak. A Waffen-SS általános megítélése a nyugatnémet államban meglehetősen sokféle volt, a paletta a háborús bűnösként való elítélésről az áldozati státuszig terjedt. Ebben érdemi orientációs ponttal sem a történészek, sem a német politikai elit nem szolgált. Utóbbira lehet példa Konrad Adenauer szövetségi kancellár egy beszéde, amelyben a Waffen-SS tagjairól úgy

⁵¹ Feinrich, Hans: *Gefangen, geschunden, verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Unsere Post Verlag, 1981. 214. A szerző neve álnév, a kiadványt Finn Ferenc és Richter György adta ki, kettejük nevéből kreálva a Feinrich vezetéknév.

⁵² Feinrich, 1981. 17.

nyilatkozott, hogy „katonák, csakúgy, mint a többiek”⁵³ – ez a kijelentése évekig táptalajt adott a veterán szervezetek önmentegető nézőpontjának.

A Magyarországról elűzött, egykori SS katonák helyzete tehát nagyban eltért azokétól, akik Magyarországon maradtak, vagy oda kerültek vissza, mivel büntetőjogi következmények nem sújtották őket. Sőt, lehetőségük volt saját szervezetek, érdekképviseltek létrehozására, illetve a saját múlt (újra)értelmezésére és terjesztésére. A magyarországi üldöztetés – így a jog- és vagyonfosztás, az elűzés és internálás – és a hadifogság nehézségei miatt ennél a csoportnál különösen jellemző, hogy magukra áldozatként tekintettek, noha ebből a narratívából általában a Waffen-SS-ben kifejtett tevékenység vagy háttérbe szorult, vagy meg sem jelent.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a Waffen-SS sorozásokat, illetve a német alakulatokban eltöltött háborús éveket annak szempontjából vizsgáljam meg, milyen ideológiai, illetve szociális kapcsolódási pontokat hozott létre a Német Birodalomban élő német társadalom és a délkelet-közép-európai, jelen esetben a magyarországi német kisebbség tagjai között.

A 18. századi betelepítések óta eltelt másfél-két évszázad alatt a két közösségnek vajmi kevés érintkezési lehetősége lehetett egymással. A 20. század első felén élő kapcsolatokról aligha beszélhetünk, legfeljebb sporadikus, esetleges kontaktusokról (például a Magyarországra érkező német utazók, diákok, a Wandervogelk vagy a Német Birodalomban munkát vállaló magyarországi németek révén). A nemzetiszocialista ideológiának eleve szerves eleme volt az „össznémetiség” és a „népközösség” elve, a háború éveiben pedig különösen érdeküké vált, hogy a két csoport közötti távolságot enyhítse. Többek között abból a célból, hogy a háborús veszteségei miatt megfogyatkozott haderejét a szövetséges államok nagy létszámú német kisebbségeivel tölthesse fel. A magyarországi önkéntes Waffen-SS jelöléseket azzal igyekeztek előmozdítani, hogy az anyaországról minél vonzóbb képet alakítsanak ki – míg a németországi társadalom felé ezeket a toborzásokat azzal legitimálták, hogy a délkelet-közép-európai német kisebbségekről festettek sokszor idealisztikus, pozitív képeket. A propaganda árnyékában azonban a tényleges találkozás és személyes kontaktusok, jelen esetben a Waffen-SS-ben teljesített katonai szolgálat rávilágított, hogy a két csoport közötti kulturális, mentalitásbeli, vallási, nyelvi és világnézeti távolság meglehetősen nagy volt.

⁵³ Westermeier, Jens: „Soldaten wie andere auch!” Der Einfluss von SS-Veteranen auf die öffentliche Wahrnehmung der Waffen-SS. In: Schulte, Jan Erik – Wildt, Michael (szerk.): *Die SS nach 1945. Entschuldungsnarrative, populäre Mythen, europäische Erinnerungsdiskurse*. Göttingen: V&R unipress, 2018. 269–288, itt 271.

A német propaganda által ebben az időszakban felhasznált tartalmi elemek, toposzok egy része ennek ellenére is nagy hatást gyakorolt a Waffen-SS katonáira. Erre utal, hogy a propaganda egyes elemei – így az összeurópai hadsereg gondolata vagy a bolsevizmus szélsőséges elutasítása – a háború elvesztése után sem tűntek el. Mind „birodalmi németek” SS-veterán szervezetei, mind az elűzött magyarországi németek kiadványaiban rendre feltűntek az akkori (kül)politikai, társadalmi elvárásokhoz igazítva. Kérdéses, hogy a veteránszervezetek és az elűzöttek gondolati párhuzamai még a háború éveire vezethetőek-e vissza, amikor a propaganda az érintettek mindennapjainak része volt. Vagy abból fakadtak, hogy a háború után szervezeteik ténylegesen kapcsolatban álltak egymással, és ezért alkalmazták a háborús múlt értelmezése során ugyanazokat a – többnyire önmentegető – gondolatmeneteket. A fronton közösen eltöltött évek, a háborús tapasztalatok minden bizonnyal személyes kapcsolatok létrejöttéhez vezettek, és ebben 1945 nem feltétlenül jelentett cezúrát. Az elűzött németek lapjainak hirdetésrovataiban gyakran előfordult, hogy egykori katonák név szerint keresték háborús bajtársaikat az eltűnt katonatársakról való információszerzés, vagy esetenként az újbóli kapcsolatfelvétel céljából. E tekintetben a Waffen-SS tagság valóban tekinthető egy olyan „közös vállalkozásnak”, amely a német többségi társadalom és a kisebbségi közösség egyes tagjainak addigra már szinte teljesen elhalványult kapcsolatait újra felélénkíthette.

A Waffen-SS-ben töltött időszak idealisztikus ábrázolása ellen szól azonban, hogy ez az érintettek számára számos esetben negatív élmény volt. Az átveréssel vagy kényszerrel való sorozások, a fronton kiéleződött etnikai, nyelvi, politikai ellentétek, a sokszor még az erre a célra kiadott felsőbb utasítások ellenére is hiányzó hajlandóság a „népi németek” partneri, egyenrangú félként való kezelésére mind arra utalnak, hogy bármennyire is próbálta a német propaganda ezt elfedni, a német hadseregben folytatott szolgálat kevésbé közösséget, mint inkább ellentéteket teremtett.

FORRÁSOK:

1945. évi V. törvény a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött fegyverszüneti egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=94500005.tv> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)
- 81/1945. (II. 5.) ME rendelet a népbíráskodásról <http://www.jogiportal.hu/index.php?id=skhftzlg15im9ykld5b&state=20070701&menu=view> (Letöltés ideje: 2023. január. 11.)
- Bundesarchiv – Militäarchiv. RW5 314 Reichswehr. Amt Ausland/Abwehr. Abteilung Amtsgruppe Ausland. Gruppe VI/Ausland VI (Kriegsvölkerrechtsfragen).

- Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára XXV. 8. A pécsi népbírság iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára XXV. 2. A győri népbírság iratai
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár XXV. 8. A szombathelyi népbírság iratai
Pécsi Egyházmegyei Levéltár III. Plébániai Levéltár

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beer, Josef: *Donauschwäbische Zeitgeschichte aus erster Hand*. München: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1987.
- Casagrande, Thomas – Schvarc, Michael – Spannenberger, Norbert – Trasca, Otmar: The „Volksdeutsche“: A Case Study from South-Eastern Europe. In: Böhlér, Jochen – Gerwarth, Robert (szerk.): *The Waffen-SS. A European History*. 209–251.
- Casagrande, Thomas: *Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*. Frankfurt – New York: Campus Verlag, 2003.
- Eiler Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta, 1920–1989*. Budapest: Argumentum, 2011.
- Feinrich, Hans: *Gefangen, geschunden, verschwiegen. Erlebnisberichte und Analysen ungarndeutscher Spätheimkehrer aus russischer und ungarischer Kriegsgefangenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Unsere Post Verlag, 1981.
- Flach, Paul: *Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn*. München: Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1983.
- Füzes Miklós – Wild Katalin: Babarc. *A település története a római kortól a XX. század végéig*. Babarc: Babarci Német Önkormányzat, 2008.
- Gajdos Frank Katalin: *Megfigyelve: az Állambiztonsági Szolgálatok jelentései a magyarországi németekről 1945 és 1956 között*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2016.
- Gonda Gábor: *Kitasztva: kényszermigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken, 1944–1948*. Pécs: Kronosz, 2014.
- Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön 1944–1948*. Budaörs: Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény, 2010.
- Harton, Paul: *Bácsalmás (Batschalmás). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn*. München: Heimatausschuss, 1965.

- Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- Kaufmann, Günter: *Das kommende Deutschland. Die Erziehung der Jugend im Reich Adolf Hitlers.* 3. Auflage. Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag, 1943.
- Kovačević, Philip: *Der Balkan aus der Sicht der SS. Rezeption und Konstruktion des Balkanraumes in der SS-Zeitschrift „Das Schwarze Korps“.* München: AVM, 2009.
- Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon.* Budapest: Hadtörténelmi Levéltár, 2001.
- Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. II. Részletes kimutatások. Magyarországnak a második világháború alatti (ú. n. megnagyobbodott) területére vonatkozó adatok.* Budapest: Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, 1947.
- Kuppel, Daniel: *„Das Echo unserer Taten“. Die Praxis der weltanschaulichen Erziehung in der SS.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.
- Marchut Réka: *Töréspontok: a Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei, 1920–1948.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.
- Márkus Beáta: *„Csak egy csepp német vér“. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról, 1944/1945.* Pécs: Kronosz, 2020.
- Matzer, Lisbeth: *Herrschaftssicherung im „Grenzland“. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien.* Paderborn: Brill – Ferdinand Schöningh, 2021.
- Michaelis, Rolf: *Die Volksdeutschen in Wehrmacht – Waffen-SS – Ordnungspolizei.* Berlin: Michaelis Verlag, 2011.
- Milata, Paul: *Zwischen Hitler, Stalin und Antonescu. Rumäniendeutsche in der Waffen-SS.* Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2008.
- Molnár Annamária: A malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban. *Pro Minoritate*, 2016 nyár. 56–64.
- Müller, Hans: Lebenslauf eines ungarndeutschen jungen Menschen. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn.* München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1980. 103.
- Portmann, Michael – Seewann, Gerhard: *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa.* Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa, 2018.
- Schlichter, Michael: Waffen-SS. Irrweg oder Opfergang unseres Volkes? In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn.* München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1957.
- Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története 1–2.* Budapest: Argumentum, 2015.

- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1–2*. Marburg: Herder, 2012.
- Seidler, Franz W.: *Avantgarde für Europa. Ausländische Freiwillige in Wehrmacht und Waffen-SS*. Selent: Pour le Merite, 2004.
- Skorzeny, Otto: *Meine Kommandounternehmen. Krieg ohne Fronten*. Wiesbaden – München: Limes Verlag, 1976.
- Somlai Péter: A Volksbund Budakeszin – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen. *Modern Magyarország*, 2014/3. 195–224.
- Sorlie, Sigurd: *Sonnenrad und Hakenkreuz. Norweger in der Waffen-SS 1941–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund: Berlin és Budapest között: 1938–1944*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn, 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München: Oldenbourg Verlag, 2005.
- Sparwasser, Sebastian: *Identität im Spannungsfeld von Zwangsmigration und Heimkehr. Ungarndeutsche Vertriebene und die Remigration*. Wien: New Academic Press, 2017.
- Szerző nélkül: 1944. In: *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. München: Bundeslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, 1964. 28.
- Szerző nélkül: Die politische Aufgabe des Deutschtums in Südosten. *Germanische Leithefte*, 1942/3–4. 171–172.
- Szerző nélkül: Unsere Heimat. Agendorf in Westungarn. In: *Deutscher Volksbote*. Wochenblatt für Kultur, Politik und Wirtschaft, 17. 12. 1943. 6.
- Tilkovszky Lóránt: *Die Werbeaktionen der Waffen-SS in Ungarn*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- Tilkovszky Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1974.
- Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest: Gondolat, 2008.
- Tóth Ágnes: *Migration in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg Verlag, 1999.
- Tóth Ágnes: *Németek Magyarországon 1950–1970*. Budapest: Argumentum, 2020.
- Tóth Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München: De Gruyter Oldenbourg, 2012.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.
- Vitári Zsolt: *Volksbund és ifjúság: dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944*. Pécs: Kronosz, 2015.

- Westermeier, Jens: „So war der deutsche Landser“. Wehrmachtbilder von 1945 bis heute. In: Westermeier, Jens (szerk.): *„So war der deutsche Landser.“ Das populäre Bild der Wehrmacht.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019. 1–26.
- Westermeier, Jens: „Soldaten wie andere auch!“ Der Einfluss von SS-Veteranen auf die öffentliche Wahrnehmung der Waffen-SS. In: Schulte, Jan Erik – Wildt, Michael (szerk.): *Die SS nach 1945. Entschuldungsnarrative, populäre Mythen, europäische Erinnerungsdiskurse.* Göttingen: V&R unipress, 2018. 269–288.
- Wildmann, Georg: *Donauschwäbische Geschichte. Die Tragödie der Selbstbehauptung im Wirkfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944.* München: Verlag der Donauschwäbischen Kulturstiftung, 2010.
- Wilke, Karsten: *Die „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) 1950–1990. Veteranen der Waffen-SS in der Bundesrepublik.* Paderborn/München/Wien/Zürich: Ferdinand Schöningh, 2011.
- Wilke, Karsten: Die Waffen-SS. Deutungsmuster der „Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit“ (HIAG) und andere Apologien. In: Langebach, Martin – Sturm, Michael (szerk.): *Erinnerungsorte der extremen Rechten.* Wiesbaden: Springer, 2015, 157–175
- Zaugg, Franziska: *Rekrutierungen für die Waffen-SS in Südosteuropa. Ideen, Ideale und Realitäten einer Vielvölkerarmee.* De Gruyter Oldenbourg, Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021.

MUKA VIKTÓRIA*

Adalékok a magyarországi német Landsmannschaftok történetéhez és a kettős kötődésű és „német érzelmű” csoportok ideológiai szembenállásához

Bevezetés

A magyarországi német Landsmannschaftok¹ történetéről és azok egymáshoz fűződő kapcsolatáról a kutatások kevés információval rendelkeznek, a szervezettörténetük feltárására irányuló törekvések a felhasználható források hiánya miatt rendre nehézségekbe ütköznek.² A szervezettörténet-kutatáshoz felhasználható levéltári

* Muka Viktória az Andrássy Egyetem történelem szakos doktorjelöltje. Doktori disszertációjában a magyarországi németek vallási szokásainak politikai instrumentalizálását vizsgálja a budaörsi úrnapi virágszőnyeg példáján keresztül. További kutatási területe a magyarországi német kitelepítettek szervezettörténete, valamint a magyar politikai emigrációhoz fűződő kapcsolataik vizsgálata. E-mail: muka.viktoria@gmail.com

¹ A magyarul honfitársi szövetségnek nevezett Landsmannschaftok a II. világháború végén a megszállt Németország területére kitelepített németek szervezetei. Önszerveződésük alapja az azonos származási hely, céljuk az „új hazában” (=„neue Heimat“) az összetartozásérzés fenntartása, valamint etnikai csoportidentitásuk megőrzése. Tradicionálisan a kulturális integráció pártján álltak. Szervezeteik gyökerei gyakran az adott csoport két világháború közötti emancipációra való törekvéseiben keresendők, jellemző rájuk a csoportlojalitás alapú szerveződés. A magyarországi német kitelepítettek több Landsmannschafttal is rendelkeztek, melyek véglegesen csak 1980-ban fuzionáltak egymással Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (Magyarországi Németek Honfitársi Szövetsége) néven, mely szervezet ma is létezik. Tanulmányomban a honfitársi szövetség helyett a német Landsmannschaft megnevezést használom. Stickler, Matthias: Landsmannschaften. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2012, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32706 (Letöltés ideje: 2023. január 31.), a továbbiakban Stickler, 2012a. A magyarországi német lakosság kitelepítéséhez lásd: Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggése*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.

² Kivételt képez ez alól a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn a Magyar Népköztársasággal, illetve a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségével való kapcsolatainak vizsgálata. Tóth, Ágnes: In der Gefangenschaft der Politik. Kontaktversuche zwischen ungarndeutschen Verbänden in Ungarn und der BRD (1960–1970). In: Lehr, Stefan: *Unter*

anyag túlnyomó részt szétszórva, olyan személyes hagyatékokban található, melyek feldolgozása még nem történt meg, így a kutatás számára nem hozzáférhetőek. Jelenleg nem került még feltárássra olyan levéltári egység vagy dokumentumgyűjtemény, ami a magyarországi német Landsmannschaftok valamelyikének iratanyagát szisztematikusan tartalmazza.³ Így a magyarországi német Landsmannschaftok történetének, illetve egymáshoz fűződő kapcsolatuk, valamint külkapcsolataik feltárásának elengedhetetlen forrásai a szervezetek folyóiratai (Heimatzeitschriften), melyek politikai álláspontjukat tükrözik, és betekintést engednek azok egymáshoz fűződő viszonyrendszerébe.⁴ Az egymástól szétszórva élő, lokális közösségeiket elvesztő kitelepített magyarországi németiség közéleté más felület híján a sajtóban zajlott, az információszerzés mellett a vitához is a folyóiratok képezték a platformot; ezért kutatásuk fontos adalékkul szolgál a magyarországi német szervezetek kapcsolati hálójának feltérképezéséhez.

Jelen tanulmány célja a magyarországi német Landsmannschaftok szervezettörténeti áttekintése és egymáshoz fűződő viszonyaik vizsgálata, valamint a két egymással markánsan szemben álló kettős kötődésű⁵ és „német érzelmű”⁶ csoportok

Beobachtung / Under Surveillance: Vertriebenenverbände im Blick der sozialistischen Sicherheitsdienste / The Monitoring of Expellee Organizations by the Socialist Security Services. Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 151–163; Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Arens, Meinolf – Rettel, Klaus (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum.* Berlin: Deutsch-Ungarische Gesellschaft e.V., 2012. 468–483.

³ A rothenburgi püspöki levéltárban (Diözesanarchiv Rottenburg) *Akzession 3/2008 Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn* néven őrzött levéltári anyag tartalma még nem került feltárássra. Oschmann, Thomas: Quellen zur katholischen Vertriebenenarbeit im Diözesanarchiv Rottenburg. In: Bendel, Rainer – Kustermann, Abraham (Hg.): *Die kirchliche Integration der Vertriebenen im Südwesten nach 1945.* Berlin: LIT 2010. 173–196.

⁴ A Heimatzeitschrift műfaji sajátosságához és forrásértékéhez l. Kasten, Tilman: Heimatzeit-schriften im Kontext der „Vertriebenenpresse“. Zur Einführung in das Thema und den Tagungsband. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert.* Münster – New York: Waxmann, 2017. 9–38; Feiber, Albert A.: Heimatbriefe als historische Quelle. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert.* Münster – New York: Waxmann, 2017. 173–198.

⁵ A magyarországi németek identitásához és a „kettős kötődés” fogalmához l. Tóth Ágnes – Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése? In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest: Balassi kiadó, 2001. 123–149; Bindorffer, Györgyi: *Wir Schwaben waren immer gute Ungarn.* Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2005. A kitelepített magyarországi németek identitásához l. Loderer, Klaus J.: Gibt es noch eine „ungarndeutsche“ Identität bei den Vertriebenen? Betrachtung anhand literarischer Äußerungen in der ungarndeutschen Heimatzeitung „Unsere Post“. In: Schuth, Johann (Hg.): *Literatur, Literaturvermittlung, Identität.* Budapest: VUdAK, 2004.

⁶ A „német érzelmű” és „magyar érzelmű” fogalmakat, melyek jelentéstartalmának pontos körvonalazására jelen tanulmány keretében nincs lehetőség, idézőjelben használok.

közötti ideológiai különbségek vázlatos bemutatása.⁷ Kutatásom főbb forrásai a magyarországi német szervezetek folyóiratai és évkönyvei mellett Ludwig Leber (1903–1974) privát levelei, melyek alapján Leber személyes megpróbáltatásai mellett gazdag kapcsolati hálója és a kitelepített csoportokkal, illetve azok vezetőivel való kapcsolatai is kirajzolódnak.⁸

Tanulmányomban azt a tézist szeretném alátámasztani, miszerint a magyarországi németek kitelepítés utáni szervezeteit alapvetően a két világháború közötti, valamint a II. világháború alatti struktúrák és lojalitások határozták meg. Mint ismeretes, a Bleyer Jakab halála után bekövetkező politikai radikalizálódás törést okozott a magyarországi németek mozgalmában, így az egy konzervatív, a magyar államhoz és kormányhoz hű, illetve egy, a hitleri Németország felé forduló, onnan megváltást váró csoportra szakadt.⁹ Mint arra Hans W. Schoenberg is rámutat, a magyarországi németek két világháború közötti politikai szakadása egy „népi német” és egy konzervatív, kettős kötődésű (= „magyar-érelmü”) csoportra a Német Szövetségi Köztársaságban is megmaradt, így gyengítve a magyarországi németek egyébként sem túl nagy politikai befolyással bíró csoportját.¹⁰ Emellett megállapítható, hogy a vezető elit korábbi politikai meggyőződése meghatározó volt a Landsmannschaftok kitelepítés utáni szerveződése szempontjából. A korábbi, két világháború közötti meghatározó politikai lojalitásokkal és a magyarországi németek szervezeteiben be-

⁷ Magyarul nem honosodott meg az Ungarndeutsche („magyar-német”) és Deutsche aus Ungarn („magyarországi német”) megnevezések közötti minőségbeli különbségtétel, ami megragadná a kettős kötődésű (=ungarndeutsch) és „német érelmü”) csoportok német megnevezésében megfogható különbséget, így tanulmányomban a kettős kötődésű és „német érelmü”) megnevezéseket használom. A „Deutschungar“ és „Deutsche in Ungarn“ megnevezés közötti különbséghez és a két világháború közötti identitáspolitikai törekvésekhez lásd: Seewann, Gerhard: „Ungarndeutschum“ als Identitätskonzept und politische Ressource. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 99–126.

⁸ Leber privát levelei Martin Anton Jelli (1930) előhagyatékának részeként kerültek Tübingenbe, az IdGL archívumába. Nem állapítható meg egyértelműen az, hogy a Füzes Miklós által az 1990-es évek végén használt és hivatkozott, szintén az IdGL archívumában található Leber-hagyaték és levelezés azonos-e az általam 2021 őszén kutattott irattalanyaggal. Füzes állítása szerint (1999) a hagyaték a „közelmúltban” került Tübingenbe, illetve egy másik része a gerlingeni városi levéltárba (Stadarchiv Gerlingen). Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban / Etwas blieb daheim in Ungarn. Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland*. Baranya Megyei Levéltár: Pécs, 1999. Feltételezhetően ez az a levéltári anyag, ami a Caritas-Flüchtlingshilfe levéltári anyagait tartalmazza, és 2007-ben *Akzession 25/2007 Caritasflüchtlingshilfe* jelzeten került át Rottenburgba a püspöki levéltárba (Diözesanarchiv Rottenburg). Oschmann 2010.

⁹ Seewann, Gerhard: Ungarn. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2012*. URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32642 (Letöltés ideje: 2021. február 15.).

¹⁰ Schoenberg, Hans W.: *Germans from the East. A Study of their Migration, Resettlement, and Subsequent Group History since 1945*. The Hague: Martinus Nuhoff, 1970. 103.

következett szakadással összhangban, a kettős kötődésű és „német-érelmü” szárny követői a későbbi NSZK-ban két külön táborban szerveződtek.¹¹ A más kitelepített csoportoknál megfigyelhető, származási hely szerinti szerveződés, az egy helyről érkezettek összefogására irányuló törekvések a magyarországi németeknél ideológiai és politikai hatalomszerzési harcokba csaptak át.¹²

Előjáróban érdemes néhány szót ejtenünk a kitelepítettek folyóiratainak forrásértékéről és a magyarországi német kitelepítettek legnagyobb folyóiratairól. A kitelepítettek folyóirataira jellemző, hogy kimondottan a csoport tagjai számára – jellemzően kitelepítettek által – adták ki azokat, és az egy hazából származó, de szétszórta kitelepített magyarországi németek összefogását és informálását tűzték ki célul, tehát a kapcsolatfelvételre való igény szülte őket. Elsősorban a csoport tagjai számára fontos témákat tárgyaltak: a haza elvesztése iránt érzett fájdalom ugyanúgy helyet kapott bennük, mint a kitelepítetteket érintő törvények közérthető magyarázatai.¹³ A magyarországi németek közösségének tagjai az 1950-es évek elején több folyóiratot is kiadtak, melyek általában csak rövid ideig jelentek meg és egyelőre nem kerültek feltárára.¹⁴ A közösség legnagyobb és legjelentősebb folyóirata a ma is létező *Unsere Post* mellett a *Der Ungarndeutsche* volt. Az *Unsere Post*, mely 1949 óta jelenik meg ezen a néven, az Ungarndeutsche Landsmannschaft első számú kommunikációs platformjává vált.¹⁵ A *Der Ungarndeutsche* (1957–1982), a Heinrich Reitingert vezette, müncheni székhelyű Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn hivatalos sajtóorgánuma volt. Ezek a folyóiratok a szervezetek szócsöveként funkcionáltak, politikai álláspontjukat tükrözték az integráció, a hazatérés, illetve a Magyarországhoz való viszonyuk témakörében. Az első időben kéziratként megjelent lapokra nem vonatkozott a sajtótörvény, így bennük a kényes témák, a politikai preferenciák és lojalitások megszűntetése is lehetségessé vált. Tekintve, hogy a folyóiratok elsősorban identitáspolitikai törekvések megvalósítását

¹¹ Kronfuß, Wilhelm: Ludwig Leber 1903–1974. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Bd. 6, Jg. 1974–1975. 314–315. A magyarországi németek szervezeteinek két világháború közötti történetéhez és a szakadáshoz l. Bellér Béla: *A Volksbildungsvereinen-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest: Új Mandátum, 2002; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus, 2005.

¹² Stickler, 2012a.

¹³ Gaida, Hans-Jürgen: *Die offiziellen Organe der ostdeutschen Landsmannschaften. Ein Beitrag zur Publizistik der Heimatvertriebenen in Deutschland*. Berlin: Duncker & Humblot, 1973.

¹⁴ A magyarországi németek folyóirataihoz l. Kurth, Karl O.: *Handbuch der Presse der Heimatvertriebenen*. Kitzingen – Main: Holzner-Verlag, 1953.

¹⁵ Az *Unsere Post* keletkezési körülményeihez és történetéhez l. Muka, Viktória: Der Budaörsi Fronleichnam-Blumentepich als Alleinstellungsmerkmal und seine Rezeption in *Unsere Post*, Heimatzeitung der Deutschen aus Ungarn. *Jahrbuch Kulturelle Kontexte des östlichen Europa*, Bd. 61, 2020. 141–176.

tűzték ki célul, tartalmuk történelmi forrásként való használata fenntartásokkal kezelendő.¹⁶

A kitelepítettek érdekképviseleti struktúrája

A magyarországi német Landsmannschaftok szervezettörténetének ismertetéséhez és vizsgálatához elengedhetetlen a kitelepítettek szövetségi szintű érdekképviseleti ernyőszervezeteinek rövid bemutatása. A többszörös érdekképviselet jelensége nemcsak a magyarországi németeknél, hanem szövetségi szinten is megfigyelhető volt. Mint arra Matthias Stickler rámutat, a kitelepítettek az 1940-es évek végétől kezdve három, egymástól teljes mértékben különálló szervezetet alapítottak, melyek konkurenciaként tekintettek egymásra. Ez a stratégiai nézőpontból nem túl szerencsés jelenség Stickler szerint – a koalíciós tilalom mellett – a csoportok érdekképviseletről alkotott különböző álláspontjaira vezethető vissza, melyeknél elsősorban szakpolitikai kérdéseket szem előtt tartó struktúrák álltak szemben a Landsmannschaft-szerű szervezetekkel. Utóbbiak tevékenységének középpontjában elsősorban a közös haza és közös eredet kérdésköre állt, akarva-akaratlanul is az „óhazából” származó lojalitásokat és struktúrákat örökítették át újonnan alakuló szervezeteikre.¹⁷

A kitelepítettek érdekképviseletét alapvetően három, a következőkben bemutatásra kerülő szervezet tevékenysége határozta meg. A Zentralverband vertriebener Deutscher (ZvD) egy szakszervezeti formában működő érdekképviseleti szerv volt, elsősorban a gazdasági és szociálpolitikai kérdésekre helyezte a hangsúlyt.¹⁸ Nem származási, hanem letelepedési hely alapján szerveződtek, helyi és tartományi szintű csoportokat alapítottak. A szervezet 1954-től Bund vertriebener Deutscher (BVD) néven működött, tevékenységét Matthias Stickler leginkább egy modern, racionális, kitelepítettekéből álló szakszervezethez („Vertriebenengewerkschaft“) hasonlítja.¹⁹ Ezzel szemben a Vereinigte Ostdeutsche Landsmannschaften (VOL) a ZvD-nél jóval lazább szerveződés volt. Tagjai a közös eredetet kihangsúlyozó és annak alapján szerveződő Landsmannschaftok voltak. A VOL 1952. augusztus 18-án átalakult és nevet változtatott, a Verband der Landsmannschaften (VdL) már

¹⁶ Feiber, 2017.

¹⁷ Stickler, Matthias: Bund der Vertriebenen (BdV). In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. 2012. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32845 (Letöltés ideje: 2023. január 31.) Továbbiakban: Stickler, 2012b; Matthias Stickler, Vertriebenenverbände. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, 2013, <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Vertriebenenverbände> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

¹⁸ Weber, Matthias: Vertriebenenorganisationen. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2014. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32701 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

¹⁹ Stickler, 2012b.

egy szigorúbb szövetségnek tekinthető, de továbbá is jellemző volt rá a szervezeten belüli partikularizmus.²⁰ A VdL-ben szerveződő Landsmannschaftok legfőbb politikai súlypontja a kultúrpolitika és a hazával kapcsolatos politika (Heimatpolitik) volt, melyben jellemzően status quo ante álláspontot képviseltek.²¹ A két szervezet 1958 óta Bund der Vertriebenen (BdV) név alatt egyesülve ma is folytatja az érdekvédelmi munkát.²² A ZvD/BVD és VOL/VdL, illetve a BdV mellett a kitelepítettek a pártpolitikában is képviseltették magukat. Az 1950-es évek elejétől mind tartományi, mind szövetségi szinten megjelent a kitelepítettek és „jogfosztottak” politikai képviselőjét ellátni hivatott párt, a Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE), mely 1952-től Gesamtdeutscher Block/BHE (GB/BHE) néven működött.²³ A BHE nevéhez hűen nemcsak a kitelepítettek és menekültek, hanem a „jogfosztottak” („Entrechtete“) érdekeit is képviselte, ezáltal célozva meg azokat a németeket, akik politikailag terheltek voltak, a „náciatalanítás” (Entnazifizierung) pedig hátrányosan hatott személyes és szakmai előmenetelükre. Mint azt Matthias Stickler is kiemeli, a BHE-re jellemző volt az, hogy soraiban kiemelkedően magas volt az egykori nemzetiszocialisták száma. A párt vezetése politikailag aktív, a „ó-hazában” is befolyásos politikusokból tevődött össze.²⁴ A magyarországi németek a ZvD/BVD-hez és a VOL/VdL-hez fűződő kapcsolata még nem került feltárássra, az azonban megállapítható, mindkét szervezetben, illetve a BHE-ben is képviseltették magukat.

A magyarországi német Landsmannschaftok

A magyarországi német Landsmannschaftok történetének eddigi egyetlen összefoglaló bemutatása Heinrich Reitingertől származik.²⁵ A továbbiakban Reitinger vázlatos történeti áttekintése alapján – kiegészítve a szervezetek folyóirataiban megjelent beszámolókkal –, kísérel meg a szervezettörténet bemutatását, különös

²⁰ Stickler, 2012b.

²¹ Weber, 2014.; Lange, Simon: *Der Erinnerungsdiskurs um Flucht und Vertreibung in Deutschland seit 1989/90. Vertriebenenverbände, Öffentlichkeit und die Suche nach einer „normalen“ Identität für die „Berliner Republik“*. Universitätsbibliothek Heidelberg: Heidelberg, 2015.

²² A ZvD/BVD és a VOL/VdL történetéhez és kapcsolataukhoz l. Stickler, Matthias: *„Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch“*. *Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972*. Düsseldorf: Droste, 2004.

²³ A szakirodalom a névváltoztatások ellenére általában BHE néven hivatkozik rá. Stickler, Matthias: *Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE)*. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2013. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32864 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

²⁴ Stickler, 2013.

²⁵ Reitinger, Heinrich: *Die Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn. Volkskalender der Deutschen aus Ungarn, 1957. 23–25.*

tekintettel a töréspontokra és a Landsmannschaftok egymáshoz fűződő kapcsolataira.²⁶ Az első hivatalosan bejegyzett magyarországi német tartományi szervezet a Landsmannschaft der Ungarndeutschen in Bayern e.V., Münchenben került megalapításra 1949-ben, elnöke Bleyer Jakab fia, Georg Bleyer volt. Ezzel közel párhuzamosan alakult meg Baden-Württembergben két tartományi szervezet, melynek vezetői Ludwig Leber és Heinrich Mühl lettek.²⁷ Hessenben szintén két szervezet került megalapításra, az egyiket Irma Steinsch és Matthias Vogl, a másikat pedig Josef Teppert hozta létre. Ez az öt (Landes-)Landsmannschaft 1951 elején alapított egy ideiglenes (szövetségi) Bundeslandsmannschaftot melynek szóvivője Heinrich Reitinger lett. Ez a szervezet felvételre került a VOL-ba, így a magyarországi németek hivatalos szövetségi szintű érdekképviselete lett. A Mühl által alapított baden-württembergi és a Steinsch által alapított hesseni szervezet, feltételezhetően belső konfliktusok miatt, kilépett az 1951-ben alapított Bundeslandsmannschaftból és 1952-ben létrehozták a ZvD kötelékében működő második szövetségi szintű szervezetet, Ungarndeutsche Bundeslandsmannschaft néven.²⁸ Mindeközben az 1951-ben ideiglenesen alapított Bundeslandsmannschaft Mühl és Steinsch nélkül újjáalakult, szóvivője továbbra is Heinrich Reitinger maradt, elnöke Ludwig Leber lett. A baden-württembergi és hesseni kettős érdekképviselet problémája továbbra is megoldásra várt, a két Bundeslandsmannschaft egyesítésére való törekvések az 1950-es évek közepéig nem jártak sikerrel. 1955-ben Stuttgartban az egyesülés megvalósulni látszott: Reitinger az öt már bemutatott szervezet – az egy bajorországi, kettő baden-württembergi és kettő hesseni – mellett meghívott három új, kisebb magyarországi német tartományi Landsmannschaftot is. Az alakuló ülésen Reitingert szóvivőnek, Lebert pedig szövetségi elnöknek választották. Leber azonban politikai okok miatt nem fogadta el az elnökséget, feltételezhetően azért, mert elzárkózott a Mühllel és Steinschsal való együttműködéstől. 1955 nyaratól tehát már újra csak egy, a VOL/VdL kötelékében működő Bundeslandsmannschaft létezett, Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, Bundesverband e.V. néven, összesen nyolc tartományi szintű tagszervezettel.²⁹ 1955-től a Leber-féle baden-württembergi Landsmannschaft és annak Teppert által elnökölt hesseni

²⁶ Kiemelendő, hogy a Reitinger által összefoglaltak hitelessége és az adatok helyessége fenn tartásokkal kezelendő, ajánlott azok más adatokkal és forrásokkal való összevetése. Ez jelen tanulmányban csak részben tudott megtörténni.

²⁷ A folyóiratok tükrében megállapítható, hogy Baden-Württemberg tartomány 1952-es megalapítása előtt a Mühl-féle csoportnak volt külön egy badeni szervezete is. *Heimatruf*, August 1951.

²⁸ Míg Reitinger az alapítást 1953-ra teszi, addig a Heimatruf (KURZÍV) 1952 júniusára. *Heimatruf*, September 1952; Februar 1953; Juli 1953.

²⁹ Bajorország, Baden-Württemberg, Hessen, Észak-Rajna-Vesztfália, Alsó-Szászország és Rajna-vidék-Pfalz.

„leányszervezete” a szövetségi szintű szervezeten kívül végezte tevékenységét.³⁰ Az immáron ténylegesen Reitinger- és Leber-szárnyra szakadt magyarországi német érdekképviselő, a két Landsmannschaft fúziójára csak 1980-ban került sor. Baden-Württembergben egészen 1980 végéig egymással párhuzamosan két tartományi szervezet létezett: a Leber-féle Ungarndeutsche Landsmannschaft, Landesverband Baden-Württemberg, és a korábban Mühl-féle Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, Landesverband Baden-Württemberg.³¹ Az 1980. november 15-én Gerlingenben tartott találkozón létrejött az új, egységes baden-württembergi magyarországi német Landsmannschaft, az Einheitslandsmannschaft der Deutschen aus Ungarn, Landesverband Baden-Württemberg.³² A két baden-württembergi Landsmannschaft fúziója, tehát a kettős érdekképviselő megszűntetése, feltétele volt az új szövetségi szintű Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn megalapításának, melyre 1980. november 22-én került sor Stuttgartban.³³ Az új, egységes szervezet szövetségi elnöke Hans Sauter, ügyvezető elnöke pedig Heinrich Reitingger lett. 1982. január 1-től a két folyóirat (Heimatzeitschrift), 1983-tól pedig a két évkönyv (Heimatkalender) összeolvadása is megtörtént.³⁴

Bár a kutatásban eddig nagyobb szerep jutott a Leber és Reitingger közötti szakadás vizsgálatának, a magyarországi németek Mühl által vezetett csoportja határozottan radikálisabb álláspontot képviselt, mint a Reitingger-féle szárny, emellett Leber – látszólag kibékíthetetlen ellentétük miatt – sokkal inkább zárkózott el a Mühllel, mint a Reitinggerrel való közös munkától. A Leber és Mühl közötti ideológiai szembenállás – melynek háttérében elsősorban politikai szocializációs és meggyőződésbeli különbségek álltak – évtizedekig tartó szakadást okozott a magyarországi németek érdekképviselőiben. A következőkben vázlatosan

³⁰ A Leber által 1956-ban létrehozott *Rat der Ungarndeutschen* történetéről, ami feltételezhetően a baden-württembergi és hesseni szervezetek összefogására volt hivatott, nem rendelkezünk ismeretekkel. Schoenberg, 1970.

³¹ Utóbbi szervezet elnöke 1957-ben már Hans Christ volt. *Der Ungarndeutsche*, 30. November 1957.

³² Minden jel arra mutat, hogy a kettős érdekképviselő Hessenben addigra már megszűnt. Ennek időpontja és az ehhez vezető okok egyelőre nem kerültek feltárára. *Unsere Post*, 14. Dezember 1980.

³³ A névkérdés tekintetében Hans Sauter kiemeli, hogy a kitelepítés utáni jogi helyzetük nem leírható az „Ungarndeutsch” kifejezéssel: megszűntek azok lenni, amikor 1946/1947-ben a kollektív bűnösségre hivatkozva „kitették a szűrüket” („uns [...] den Stuhl vor [sic] die Tür gesetzt hat“), ezért döntöttek a „Deutsche aus Ungarn” névhasználat mellett. Sauter, Hans: Die Einheit der Landsmannschaft – eine Chance. *Der Ungarndeutsche*, 8. Februar 1981. 1. A tanulmányban szereplő, az eredetiben német nyelvű idézetek a szerző fordításai.

³⁴ A Leber-féle, *Unsere Post* néven 1949 óta megjelenő Heimatzeitschrift és 1947 óta megjelenő *Unser Hauskalender*, valamint a a Reitingger-féle, 1957 óta megjelenő *Der Ungarndeutsche* és *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*. *Unsere Post*, 10. Januar 1982; *Der Ungarndeutsche*, 20. Dezember 1981.

ismertetem a Mühl- és Leber-féle szervezetek keletkezési körülményeit, a konfliktus kezdetét, valamint a két tábor közötti főbb ideológiai különbségeket.

A Mühl és Leber közötti konfliktus gyökerei

A két tábor közötti szakadás a magyarországi német kitelepítettek érdekképviselétéért folytatott harcban gyökerezik, ami röviddel az első szerelvények 1946-os megérkezése után meg is kezdődött. Mind Leber, mind Mühl számára nyilvánvaló volt, hogy szembenállásuk oka abban keresendő, hogy már Magyarországon is a kisebbségpolitika ideológiailag két ellentétes pólusán álltak.³⁵ A törökbálinti születésű Ludwig Leber Bleyer Jakab (1874–1933) közeli munkatársa, 1925-től pedig az Ungarländischer-Deutscher Volksbildungsverein (UDV) titkára volt. Az UDV feloszlata és a Volksbund térnyerése után látszólag kivonta magát a nemzetiségi politikából.³⁶ A bonyhádi születésű fogorvos, Heinrich Mühl aktív részt vállalt a magyarországi német népiségi politikában. A Volksdeutsche Kameradschaft, majd megalakulásától a Volksbund tagja, később vezetőségi tagja volt, az 1939-es országgyűlési választásokon parlamenti mandátumot szerzett. Mühl 1944-ben Ausztriába menekült, majd onnan 1949 elején települt át az amerikai megszállási zónába. Mühl a magyar kormány egy 1945-ben összeállított névjegyzék értelmében háborús bűnösnek tartotta számon, de a nyugati megszálló hatalmak nem szolgáltatták ki Magyarországnak.³⁷

Az érdekképviselési munka kezdetei

A kitelepítettek ellátása – a koalíciós tilalom megkerülése miatt – első ízben keresztény segélyszervezetek közbenjárásával történt. A Magyarországról kitelepített németek segélyezését túlnyomó részt két szervezet végezte: a katolikus egyház kötelékében működő Ungarndeutsche Abteilung der Caritas-Flüchtlingshilfe,

³⁵ Míg Leber a kettős kötődésű és „német érzelmű” csoport szembenállását maga is az 1935-ös szakadáshoz hasonlította, addig Mühl ezt Bleyer Jakab 1933-as halálával hozza összefüggésbe. A szakirodalomban eddig mindkét álláspont megjelent. Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve (1920–2020)*. Budapest: Argumentum 2020. 47–64; *Unsere Post*, 1. Februar 1951, 4; *Heimatruf*, Februar 1951.

³⁶ Kitzing, Michael: Ludwig Leber. In: Sepaintner, Fred Ludwig: *Baden-Württembergische Biographien* Bd. 6. Stuttgart: Kohlhammer, 2016. 284–287.

³⁷ Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn Budapest 1945/46. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt und Loránt Tilkovszky*. München: Oldenbourg, 1999.

melynek vezetője Ludwig Leber lett, illetve a Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn, ami jogilag az Evangelisches Hilfswerk alá tartozott, és elnöke Friedrich Spiegel-Schmidt volt. Utóbbi szervezet az amerikai meg szállási zóna mindhárom tartományában rendelkezett tagszervezetekkel, a bajor országot Heinrich Reitingert, a hessenit Irma Steinsch vezette.³⁸ Míg a Leber-féle Landsmannschaft a Caritas-Flüchtlingshilféből nőtte ki magát, addig Mühl-féle, „német-ézelmű” érdekképviseleti munka a Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn, Zweigstelle Hessen, a darmstadti Donausiedlung és Irma Steinsch személyével hozható szoros összefüggésbe.³⁹

Az, hogy a sziléziai születésű Irma Steinschnak (1910–1983) kiemelt szerep jutott a „német-ézelmű” csoport vezetőségében, elengedhetlenné teszi, hogy néhány szót szóljunk Steinschnak a nemzetiszocialisták kötelékében Magyarországon végzett tevékenységéről.⁴⁰ Steinsch személye nem volt ismeretlen a „német ézelmű” magyarországi németek, elsősorban a vezetői réteg számára: már fiatal egyetemistaként elkötelezett volt a nemzetiszocialista politika mellett és érdeklődött a Magyarország területén élő „Auslandsdeutsch“-ok iránt.⁴¹ Saját bevallása szerint 1934-ben érkezett Magyarországra.⁴² A II. világháború alatt a Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft (SOFG) munkatársa volt, mely szerv tevékenysége nagymértékben hozzájárult a nemzetiszocialista megsemmisítési politika délkelet-európai céljainak megvalósításához.⁴³ Steinsch a SOFG bécsi kirendeltségének Magyarországra delegált országreferenseként oroszlánrészt vállalt ebben.⁴⁴ Aktív

³⁸ Kaltenecker, 2003.

³⁹ A darmstadti Donausiedlung és az Evangelisches Hilfswerk közötti kapcsolatokhoz l. Kaltenecker Krisztina kutatásait, különösen: Kaltenecker, 2003. A *Donausiedlung*hoz l. Kaltenecker, Krisztina: Von der Baustelle zur Siedlung, von der Siedlung zur Gemeinde. Zur gemeindebaulichen Leistung der ungarndeutschen Vertriebenen in Darmstadt 1949–1954. In: Márkus, Beáta – Eiler, Ferenc (Hrsg.): *Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek*. Pécs: Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen 2023. 109–129.

⁴⁰ Steinsch a női hallgatók nemzetiszocialista szellemében történő nevelésében végzett munkásságához, amit Magyarországon is folytatott, l. Steinsch, Irma: Warum richten wir Studentinnenwohnheime ein? *NS-Frauenwarte*, Jg. 1934/35, H. 21. 654–655; Manns, Haide: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen: Springer 1997.

⁴¹ Manns, 1997. Irma Steinsch magyarországi tevékenységéhez lásd bővebben: Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*, 1993/127. 602–650.

⁴² Irma Steinsch Ludwig Lebernek, 30.04.1948., AIdGL Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G, Teil 2. 1946–1955.

⁴³ Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Punwinkler, Alexander (Hgg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2017.

⁴⁴ Svatek, Petra: Die Wiener Hochschularbeitungsgruppen für Raumforschung: Forschungen über Südosteuropa. In: Baumgart, Sabine (Hg.): *Raumforschung zwischen Nationalsozialismus und Demokratie. Das schwierige Erbe der Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung*. Hannover: Verlag der ARL, 2020. 26–37. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0156-4271033>

résztevője volt a Budapest megszállása alatti, 1944. május 5. és 8. közötti budapesti antiszemita indíttatású fosztogatásnak, amely nagyjából 150 zsidó könyvkereskedést és antikváriumot érintett.⁴⁵ A kifosztott üzletek tulajdonosait németellenes propaganda birtoklása miatt először átadták a Gestapónak, majd később haláltáborba kerültek.⁴⁶ Steinsch a „Volksgemeinschaft“ égisze alatt szoros kapcsolatot ápolt a Volksbund-elittel, így Mühllel is. Mint ahogy erre Michael Fahlbusch is rámutat, a Délkelet-Európát kutatók egy része a II. világháború után a későbbi NSZK területére került és az evangélikus egyház, illetve segélyszervezetei kötelékében kezdett el tevékenykedni.⁴⁷ Steinsch 1948 kora tavaszán vette át a Hilfskomitee für die Deutschen Evangelischen aus Ungarn, Zweigstelle Hessen vezetését.⁴⁸ Hamarosan kapcsolatba lépett a kitelepítettek baden-württembergi ellátásáért felelős Leberrel, akinek mint a hesseni segélyszervezet vezetője mutatkozott be. Steinsch levelében kitért arra, hogy nem magyarországi születésüként is megfelelően el tudja látni a csoport érdekképviselését. Ezt azzal magyarázza, hogy ő magát „népi németnek” tekinti, és ezáltal a magyarországi németek közösségéhez tartozónak érzi magát. Kaltenecker szavaival összefoglalva: „Irma Steinsch egy fikcióra alapozta politikai karrierjét Hessenben, arra, hogy ‚sorsközösség és érzelmi azonosulás’ köti őt a magyarországiakhoz.”⁴⁹ Leberrel való kapcsolata hamar megromlott: Steinsch 1948 szeptemberében már azt róta fel Lebernek, hogy ő nem a beilleszkedésen dolgozik, hanem egy „magyarországi német diaszpórát képvisel”.⁵⁰ Nem sokkal ezután érkezett meg az amerikai megszállási zónába Heinrich Mühl, akinek megjelenése felforgatta az addigi érdekképviselési struktúrát. Mühl 1949 februárjában – más források szerint 1948-ban – érkezett meg Ausztriából és találkozott újra Steinschsal, amikor az Spiegel-Schmidtrel 1949 januárjában tagtoborzó, a hesseni letelepedést propagáló körútra indult.⁵¹ Mühl hamarosan a hesseni evangélikus

(Letöltés ideje: 2023. január 31.). A SOFG bécsi kirendeltsége 1933-tól az NSDAP, 1934-től az SS kötelékében volt. Seewann – Spannenberger, 1999.

⁴⁵ Dunai Andrea, A Rosenberg bevetési törzs kapcsolata Magyarországgal 1944-ben. *Múlt és jövő*, 2013/3. 91–113. Fahlbusch kiemeli, hogy az SS mellett a Volksbund magyarországi vezetősége („Volksgruppenführung“) is nagyban profitált a zsidó tulajdon „árjásításából”. Az öt bevetési csoport által végzett akció lebonyolításához Steinsch a Volksbund vezetőségétől három segítő, illetve 15 segédmunkatársat kapott. Fahlbusch et al., 2017.

⁴⁶ Fahlbusch et al., 2017. A könyvpróblásokhoz lásd: Dunai Andrea, Egy német-magyar együttműködés. Budapesti könyvpróblások 1944-ben. *Műértő*, 2015/2. 12–13.

⁴⁷ Fahlbusch et al., 2017.

⁴⁸ Steinsch Lebernek, 1948.

⁴⁹ Kaltenecker Krisztina: Önségély és tétlen várakozás választűtján. A Magyarországról elűzött németek szervezetei Darmstadtban (1946–1951). *Múltunk*, 2003/48. 4. 198–245.

⁵⁰ „[...] dass Sie nicht für eine Eingliederung unserer Landsleute arbeiten, sondern eher eine Art ungarndeutsche Diaspora vertreten“. Irma Steinsch Ludwig Lebernek, 23.09.1948., AIdGL Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G, Teil 2. 1946–1955.

⁵¹ Mühl a *Heimatruf*ban közölt életrajza szerint 1948-ban érkezett Németországba. *Heimatruf*, Juli 1953.

segélyszervezet aktív vezetőségi tagja lett, és – Mühl és Steinsch későbbi Landsmannschaftjaival egyetemben –, a tevékenységüket teljes mértékű átpolitizáltság mellett végezte: „az etnikai öntudatra ébresztést, a német öntudat erősítését, s az így emancipált magyarországi németek átfogó megszervezését tartották saját politikusi karrierjük, illetve szervezetük effektív működése feltételének”.⁵² Leber álláspontja szerint Mühl érkezése után a „Leszámolás a magyarokkal és a Volksbund rehabilitása” jelszóval szállt be a politikába.⁵³ Érdekképviselői munkájában is a magyarellenes propaganda kapott központi szerepet. Ezzel kívánta elősegíteni a letelepedést és azt, hogy a közösség tagjai könnyebben elszakadjanak a „óhazától” és integrálódjanak az „új hazába”.⁵⁴ A szervezet célközönsége kimondottan az „értelmiség” volt, akik alatt a „német tudatúakat”, elsősorban a volt Volksbund-tagokat értették. Mint Mühl és Steinsch szoros együttműködése is mutatja, az „új hazában” a politikai önszerveződés személyes kapcsolatok mentén történt.⁵⁵

A Heinrich Mühl és Ludwig Leber közötti szembenállás ideológiai hátteréről

Mühl és Leber ideológiai szembenállása és a közöttük lévő konfliktus alakulása nyomon követhető és rekonstruálható a magyarországi német kitelepítettek folyóirataiból: Ezek a kiadványok az 1951 és 1953 közötti időszakban a Mühl által, Leber ellen vezetett gyűlöletkampánytól voltak hangosak; emellett a ZvD kifejezetten kitelepítetteket megcélzó, heti rendszerességgel megjelenő *Ost-West-Kurier* című folyóirata – a maga 86 000 példányszámával – is nagy nyilvánosságot adott a Leber és Mühl közötti vitának és állásfoglalás-hadjáratnak, ezzel szövetségi szinten is megszéllőztette a magyarországi német érdekképviselő belső konfliktusait.⁵⁶ A Mühl-féle, „német-érzelmű” csoport elsőszámú kommunikációs platformja az 1951 és 1953 között, Frankfurt am Mainban megjelenő *Heimatruf* című folyóirat volt, mely 1953 októberétől Organ der Ungarndeutschen Bundeslandsmannschaft alcímmel jelent meg, és a Mühl-féle szövetségi Landsmannschaft szócsöveként pozícionálta magát. A „német-érzelmű” csoportosulás ideológiai vezéregyénisége és a *Heimatruf* hangadója egyértelműen Johann Weidlein (1905–1994) volt, aki tudományos kutatásokkal, illetve a történetírás instrumentalizálásával és

⁵² Kaltenecker, 2003.

⁵³ „Abrechnung mit den Magyaren und Rehabilitation des Volksbundes“. *Unsere Post*, 16. September 1951. 2.

⁵⁴ Kaltenecker, 2003.

⁵⁵ Kaltenecker, 2003.

⁵⁶ *Az Emigrációs Sajtóarchívum Tájékoztató Szemléje*, 1951/1. Az *Ost-West-Kurier*ban megjelent, a Mühl és Leber közötti konfliktus megértéséhez adaléku szolgáló cikkek tartalmának ismertetésére és azok elemzésére – többek között a folyóirat nehéz elérhetősége miatt – jelen tanulmányban nem tud sor kerülni.

antagonisztikus magyarelles álláspontjával próbálta alátámasztani a Mühl által propagáltakat, valamint elősegíteni a „német-ézelműek” integrációját.⁵⁷ Leber ezzel szemben nem szándékozott a nyilvánosság bevonásával megtárgyalni a Mühl és közötté lévő konfliktust, így annak előrehaladása az *Unsere Post* hasábjain csak mérsékeltén követhető nyomon: Leber a folyóiratában csak nagy ritkán ütött meg olyan hangot, ami megközelítette volna a *Heimatruf* gyűlölködő hangvételét. Leginkább szélsőséges megnyilvánulásai közötté az tartozik, amikor 1954-ben a „német-ézelmű” csoport képviselőit, elsősorban Mühl-t az „eső és vihar után megjelent, népmegmentők” jelzővel illette, akik „a régi politikai méreginjekcióval a zsebükben” jelentek meg, hogy feszültséget szítsanak, és ezzel „mérhetetlen morális és materiális kárt” okozzanak a magyarországi németeknek.⁵⁸

Kiemelendő különbség Mühl és Leber között, hogy kik azok, akiket „megtúrtek” a soraikban, illetve kik azok, akikkel hajlandók voltak együtt dolgozni. Míg Leber nem mulasztotta el az alkalmat, hogy kiemelje, rajta kívül minden más szervezet elsősorban a volt Volksbund-elit tagjaiból áll, ő maga is szorosan együttműködött a szervezet volt középosztályával és kisebb számban vezető rétegével is. Ennek oka az, hogy Leber kész volt fátylat borítani a múlt, önbevallása szerint azokkal, akik tanultak a múlt hibáiból, kész volt együtt dolgozni. Ahogy ő fogalmazott: „Én csak az ellen vagyok, hogy a régi szellem itt újra életre keljen.”⁵⁹ Ezzel szemben Mühl minden jel szerint a „régis szellem” feltámasztását tűzte ki az 1951-ben alapított „ellen-Landsmannschaft” céljául. A Mühl-féle Bundeslandsmannschaftnak csak az lehetett a tagja, aki feltétel nélkül elismeri azt, hogy kizárólag a német néphez tartozik, és ezt igazolni is tudja. Mühl kategorikusan kijelentette, hogy a „Húségmozgalom” tagjainak náluk nincs keresnivalója, és számukra mindenki gyanús, aki 1944-ben nem menekült el, mert az azt mutatja, hogy németsége megvallásának mértéke miatt nem volt elég félnivalója az esetleges szovjet retorzióktól. Csak azt ítélték meg számukra „értékesnek”, akik az 1941-es népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallották magukat, a német anyanyelv megvallása nem volt elegendő a tagsághoz.⁶⁰ Leber ezzel szemben nem tett különbséget aközött, ki milyen úton érkezett Németországba, álláspontja szerint a haza elvesztése egy „újfajta szolidaritást hozott a népcsoporton belül”.⁶¹ Leber álláspontját

⁵⁷ Kaltenecker, Krisztina: *Ungarndeutsche Geschichtskultur und bundesdeutsches Geschichtsbewusstsein. Johann Weidleins Schorndorfer Dokumentation aus kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Norderstedt: Grin, 2019.

⁵⁸ „[...] nach Sturm und Regen aufgetauchten ‚Volksretter‘ mit der alten politischen Giftspritze in der Tasche“. *Unsere Post*, 7. November 1954. 1.

⁵⁹ „Ich bin nur dagegen, dass der alte Geist hier wieder ins Leben gerufen wird.“ Ludwig Leber Franz Greszlnek, 1950.10.18., AIdGL Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G (átütött másolat).

⁶⁰ *Unsere Post*, 15. Februar 1951. 4.

⁶¹ „Wir haben erkannt, daß durch unsere Ausweisung eine neuartige Solidarität innerhalb unserer Volksgruppe entstanden ist [...]“. *Unsere Post*, 16. September 1951. 1–2.

ismerve tehát érthető, hogy amint a Mühl- és Steinsch-féle tartományi szervezetek 1955-ben visszatagozódtak a Bundeslandsmannschaftba, Leber az elnöki pozíciót nem fogadta el, és a későbbiekben nem vett részt a szövetségi szintű szervezet munkájában. Továbbra is meg volt győződve azonban arról, hogy ő a magyarországi németek egyetlen hiteles képviselője, és kiállt amellett, hogy az Ungarndeutsche Landsmannschaft a többi szervezettől független és önálló maradjon. Kategorikusan kijelentette, hogy nem hajlandó más nagyobb szervezettel egyesülni, más Landsmannschaftok „olvasztótégelyében” eltűnni.⁶²

A magyarországi német kitelepítettek önszerveződése a magyarországi politikai meggyőződésen, ezen belül is elsősorban az egy politikai nemzet doktrínájához való kapcsolatokon alapult.⁶³ A csoportkohézió kulcsa a Mühl-féle csoportosuláshoz a Magyarországgal szemben, a Leber-féle csoportnál a Magyarország mellett elfoglalt álláspont és a kettős kötődés volt.⁶⁴ Mint Bednárík János is kiemeli, a magyar nyelv és kultúra, valamint a szentistváni értékek melletti kiállás célja a népi német mozgalommal szembeni „mentális távolságtartás” („mentale Distanzierung“) volt.⁶⁵ A Mühl-féle csoport a *Heimatruf* első számában nyilvánvalóvá tette, hogy német néphez való tartozás a Magyarországról kitelepített németek „legfőbb sorskérdése”, és elítélik az „ungarndeutsch“ csoporthoz tartozókat, akikben ezzel kapcsolatban felmerül az „érzések dualizmusa”, hiszen, állításuk szerint, az Elzászból származó németek sem kezdték el 1945 után felfedezni francia gyökereiket.⁶⁶ Wilhelm Kronfuß alapvető különbségeket vélt fedezni Leber és Mühl magyarországi szocializációját illetően is: védőbeszédszerűen megfogalmazott Leber-nekrológiájában kiemeli, hogy Leber – ellentétben Mühllel –, a főváros közelében egy olyan közegbe született bele, ahol a németiségnek nem kellett „népiségi harcot” („Volkstumskampf“) folytatnia a kultúrája védelméért, ezzel párhuzamosan lojális volt a főváros magyar intelligenciájához.⁶⁷

A Weidlein által propagált tudományos álláspont a német érzelmű kitelepített csoport politikai hitvallása lett, melynek egyik sarokpontja a történetírás politikai célú instrumentalizálása volt, ezzel támogatva Mühl és Steinsch identitásmobilizáló tevékenységét.⁶⁸ Weidlein cikkeiben rendszerint szembe állította egymással a „keleti” magyarokat a német kultúrnépvel, akik – Weidlein meggyőződése szerint – letelepedésükkor kultúrárt hoztak a Kárpát-medencébe, és a nyugat bástyái

⁶² *Unsere Post*, 6. Oktober 1952. 5.

⁶³ Kaltenecker, 2019.

⁶⁴ Kaltenecker, 2003.

⁶⁵ Bednárík, János: Tradierte Zugehörigkeiten. Generationenübergreifende Aspekte ungarndeutscher Identität in Deutschland. In: Szentiványi, Réka – Teleky, Béla (Hgg.): *Brüche – Kontinuitäten – Konstruktionen. Mitteleuropa im 20. Jahrhundert*. Wien: New Academic Press, 2017. 211–244.

⁶⁶ *Heimatruf*, Januar 1951; November 1951.

⁶⁷ Kronfuß, 1976.

⁶⁸ Kaltenecker, 2019.

voltak a magyarok nacionalizmusával szemben.⁶⁹ A Volksbund – mely álláspontjuk szerint mindvégig kultúrszervezet maradt – minden nemű politikai felelősségét hátrították, és azt hangsúlyozták, hogy annak bűnbakként történő beállítása csak egy politikai lözung.⁷⁰

Leber és Mühl tehát a magyarországi németek kitelepítését is markánsan különbözően ítélték meg. A Mühl-féle, „német-érelmú” csoport a kitelepítésben a sovén magyarok bosszúját látta a német kultúrnépnel szemben. Ezért is ítélték el anynyira Leber kettős kötődését, illetve a Magyarországhoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatát. A Weidlein által, először a *Heimatruf* hasábjain, majd később számos tudományos művében képviselt álláspont, miszerint Magyarország kifejezett kérésére vezethető vissza az, hogy a potsdami döntés vonatkozott rájuk, közelebb állt a valósághoz, mint a kettős kötődésú csoport narratívája.⁷¹ Mint Stickler rámutat, a kitelepítettek szervezetinek harcias antikommunista és szovjetellenes álláspontja azonban lehetővé tette, hogy a Szovjetuniót tegyék egyedül felelőssé a kitelepítésért.⁷² Ezzel összhangban a Leber-féle csoport a „potsdami legenda” néven ismertté vált narratívát hangoztatta, mely szerint a magyarországi németek kitelepítése szovjet parancsra vezethető vissza, abban Magyarországnak semmi szerepe nem volt. Az *Unsere Post*ban megjelent állásfoglalások és interjúk is Magyarország ártatlanságát hangoztatják, így például az 1951-ben Varga Bélával (1903–1995), a magyar emigráció jelentős szervezetének, a Magyar Nemzeti Bizottmánynak elnökével készített interjú is. Ebben a volt kisczardapárti országgyűlési képviselő Magyarország ártatlansága mellett foglalt állást.⁷³ Mint Varga példája is mutatja, a magyar emigráció 1947-es csoportjának tagjai a kitelepítés felelősségének kérdésében Leber-féle szervezet mellett tették le a voksukat, elsősorban amiatt, hogy magukat, akik 1946-ban kormányon voltak, felmentsék. Ebben a kettős kötődésú, az „óhazához” lojális, már az elejétől fogva Magyarország ártatlansága mellett állást foglaló és a magyarokkal való megbékélésre törekvő Leberben partnerre letek.⁷⁴ A „német-érelmú” csoport a magyarokkal való kooperáció kapcsán is

⁶⁹ *Heimatruf*, Januar 1951; Februar 1951.

⁷⁰ *Heimatruf*, Juni 1952; Kaltenecker, 2019. A Volksbund, teljes nevén Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége) 1938-as alapításától kezdve kultúrszervezetként működött, majd a Harmadik Birodalom növekvő befolyásszerzése következményeként és a nemzetiszocialista eszmék magyarországi térnyerésével összefüggésbe hozhatóan 1940 után szukcesszíve nemzetiszocialista népcsoportszervezetté alakult. Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest: Lucidus, 2005.

⁷¹ Kaltenecker, 2019.

⁷² Stickler, 2013.

⁷³ Például a Varga Bélával készült interjú. *Unsere Post*, 22. Juli 1951.

⁷⁴ A magyar emigráció és a kitelepítettek szervezetei közötti kapcsolati háló egyelőre nem kutatótt. Emigrációs Sajtóarchívum, 1951; Bendel, Rainer: Mit neuen Hoffnungen ins neue Jahr. Lassen sich aus den Neujahrsartikeln Ludwig Lebers Etappen der Integration der Vertriebenen ablesen? In: *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, Bd. 62, 2004. 233–242.

markánsan különböző álláspontot képviselt.⁷⁵ Mivel Mühl a weidleini narratíva értelmében Magyarországot tette felelőssé a kitelepítésben, ezért álláspontja szerint csak azokkal a magyarokkal volt megengedett tárgyalásokat folytatni, akik az 1945-ös garnitúrához tartoznak. Álláspontja szerint mindenki „kitelepítő”, aki 1945 után részt vett a magyar politikai életben, a velük való kooperáció számára felért a „Volksgruppe“ elárulásával. Mühl minden alkalmat megragadott arra, hogy a *Heimatruf*-ban Lebert a magyarokkal a hazatérés reményében történő „kooperáció” miatt árulónak titulálja, de előszeretettel kereste az 1945-ös nyilas emigráció képviselőivel való közös munka lehetőségét.⁷⁶

Annak a kérdésnek az elemzésére, hogy a kettős kötődésű és „német-érzelmű” csoportok hogyan viszonyultak Bleyer Jakab örökségéhez, a kérdés komplex volta miatt jelen tanulmányban nem tudunk sort keríteni. Előzetesen az állapítható meg, hogy mindkét csoport meg volt győződve arról, hogy amit tesz, az Bleyer örökségének szellemében történik, és a másik fél az, aki nem hű a bleyeri eszmékhez és meggyalázza azokat.⁷⁷ Weidlein álláspontja szerint Leber egyenesen egy „torz képet” közvetített Bleyer életművéről.⁷⁸ Valójában azonban mindkét fél teljesen különböző aspektusait ragadta meg Bleyer politikájának, és igyekezett személyi kultuszát a saját politikai céljai számára felhasználni.⁷⁹

A két tábor álláspontja közötti markáns különbség az integráció és a hazatérés témakörében is megmutatkozott. A „német-érzelmű” csoport célja egyértelműen a magyarországi németeknek a német néptestbe történő integrálása volt. Mühl a *Heimatruf* hasábjain rendszeresen azzal támadta Lebert, hogy tevékenységével megtorpedozza az ő „integrációra” vonatkozó törekvéseiket, melyet a Donausiedlung kiépítésével kívántak megvalósítani. Leber integrációs munkásságában Mühl a kitelepítettek tudatos szegregálását, integrációjuk és egzisztenciateremtésük „keresztény álarc mögé bújtatott” aláaknázását látta. A Leber-féle csoport a hazatérésre törekedett, Magyarországot tekintette a hazájának. Álláspontjuk szerint oda önszántukból vándoroltak ki, és vettek részt az ország építésében, így „részt akarnak venni majd a Kárpátmedence újjáépítésében [sic], melyet igazi hazájuknak

⁷⁵ A Mühl és Leber közötti szakadásra és Weidlein javíthatatlanul magyarellenes álláspontjára Borbándi Gyula is rámutat. Borbándi, Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Hága – Budapest: Mikes International – Országos Széchényi Könyvtár, 2006 (elektronikus kiadás), <https://mek.oszk.hu/03400/03472/03472.pdf> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

⁷⁶ *Heimatruf*, December 1951. Mühl emellett Reitingert is hasonló vádakkal illette. *Heimatruf*, Máj 1953. A magyar emigráció korszakolásához és az 1945-ös és 1947-es csoportok szembenállásához lásd: Nóvé Béla: *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2023.

⁷⁷ *Heimatruf*, Jg. 3, H 11/12, November/December 1953.

⁷⁸ *Heimatruf*, December 1951.

⁷⁹ Kitzing, Michael: Ludwig Leber (1903–1974). Ein Leben im Dienst der Caritas-Arbeit für die Heimatvertriebenen. In: *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, Bd. 7 (54), 2013. 327–355.

tartanak”.⁸⁰ Ezzel szemben Mühl és atipikus Landsmannschaftja nem volt érdekelt az „óhazáról” való ábrándozásban és a többi Landsmannschaftra jellemző nosztalgiában. A hazatérés helyett a német sorsközösséghez való tartozásra és a „néptestbe” történő integrációra épített, Németországot tekintette a magyarországi németek igazi hazájának.

Mühl és Leber parlamenti tevékenysége és annak a konfliktusra gyakorolt hatása

A magyarországi német kitelepítettek sajtójának tükrében 1953-ra a két fél közötti konfliktus csillapodni látszott. Ennek oka az, hogy az eddigi (elsősorban) sajtóvita feltételezhetően más platformra terelődött. Mühl utolsó, hosszabb lélegzetvételelő, védekező álláspontot felvevő cikke a *Heimatruf* 1953 áprilisi számában jelent meg. A „platformváltás” oka feltételezhetően abban keresendő, hogy az 1950-es évek második harmadától már mindkét fél a baden-württembergi tartományi parlament képviselője volt.⁸¹ A Mühl-féle „német érzelmű” csoport vezetőjük parlamenti tevékenységében a magyar országgyűlésben a magyarországi németekért végzett munkásságának kontinuitását látta: Mühlre mint a „mi egykori népi német képviselőnk”-re hivatkozott, valamint rendszeresen beszámolt törvényhozásbeli munkájáról.

Leber 1950-től részt vett a tartományi törvényhozásban, majd 1953 novemberétől a frissen megalakult baden-württembergi tartományi parlament képviselője lett (1953–1956).⁸² Mühl 1953. június 9-től volt az alkotmányozó tartományi gyűlés, majd a baden-württembergi tartományi parlament tagja a BHE színeiben. Elsősorban lakásépítési és élelmezési kérdésekben, illetve a magyarországi német parasztok földhöz jutása kapcsán szólalt fel, ezzel szemben Leber mindenekelőtt a menekültek lakhatási kérdésével és a teherkiegyenlítési törvénnyel kapcsolatban ismertette álláspontját. Emellett különös figyelmet szentelt a menekülttáborok végleges felszámolásának lehetőségeire.⁸³ A baden-württembergi parlamenti ülések

⁸⁰ Emigrációs Sajtóarchívum, 1951.

⁸¹ Leber már az 1940-es évek végétől kezdve a CDU színeiben politizált, Mühl az 1950-es évek elején a BHE politikai tevékenységébe kapcsolódott be.

⁸² Leber a CDU tartományi listájáról, az 1952. november 27-én elhunyt Emil Möhrlin (1883–1952) helyett került be a tartományi parlamentbe. Leber a második választási periódustól kezdve összesen három cikluson át, 1968-ig volt a CDU parlamenti képviselője. Weik, Josef: *Die Landtagsabgeordneten in Baden-Württemberg 1946 bis 2003*. Stuttgart: Landtag von Baden-Württemberg, 2003.

⁸³ Kitzing, 2016; *Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 2. Wahlperiode. 1.–105. Sitzung (11. April 1956 bis 24. März 1960). Stuttgart: Klett, 1960. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_003_003_1956-1960_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 31.)

jegyzőkönyveinek fényében beigazolódni látszik az a feltevés, hogy Mühl parlamentbe kerülésével a Leber és közötté lévő konfliktusok nem csitultak el, hanem a parlamenti ülésterembe kerültek át.⁸⁴ Mühl a törvényhozás plénuma előtt minden adandó alkalmat megragadott arra, hogy teret engedjen a Leberrel való személyes konfliktusának, illetve, hogy magyarelles megnyilvánulásokat tegyen, gyakran érte kritika a folytonos személyeskedés, illetve a parlament házszabályainak be nem tartása miatt.⁸⁵

A Mühl és Leber közötti nyílt konfrontáció látszólag úgy ért véget, mintha elválták volna: Mühl az első parlamenti törvényhozási időszak 1956 februári befejezte után kivonult a baden-württembergi tartományi politikából, és röviddel ezután az általa vezetett baden-württembergi Landsmannschaft éléről is távozott. Élete hátralevő részében fogorvosként praktizált, az érdekképviseletben végzett további munkájához és a Leberrel való személyes kapcsolatának további alakulásához nem állnak rendelkezésre információk. 1963-as haláláról a *Der Ungarndeutsche* egy hosszabb hangvételű nekrológban emlékezett meg, kiemelve, hogy Mühl személyében Bleyer Jakab „hűséges és eltökélt harcostársa” távozott közülük.⁸⁶

Kitekintés

Összefoglalásképp megállapítható, hogy a Leber és Reitinger által vezetett Landsmannschaftok közötti törés oka elsősorban a Leber és Mühl között 1949-től kialakuló szakadásban keresendő, ami a két csoport politikájának egymástól merőben különböző, kettős kötődésű és „német-érelmü” (magyarelles) álláspontjában gyökerezett. Erre enged következtetni az a tény, hogy Leber baden-württembergi szervezete és annak Josef Teppert által vezetett hesseni „leányszervezete” 1955-ig a Reitinger által vezetett Bundeslandsmannschaft tartományi szintű szervezetei voltak, és csak 1955-ben – a Mühl és Steinsch által vezetett baden-württembergi és hesseni szervezetek reintegrációja után – zárkóztak el végleg a közös szövetségi szintű munkától. Ennek fényében csak 1955-től beszélhetünk a Leber- és Reitingger-féle Landsmannschaftok, tehát Leber baden-württembergi és annak Josef Teppert által vezetett hesseni „leányszervezete” és a Bundeslandsmannschaft közötti szakadásról. A szövetségi szinten hivatalosan elismert Bundeslandsmannschafttal szemben a Leber-féle csoport feltételezhetően nem rendelkezett szövetségi szintű

⁸⁴ A Mühl és Leber közötti parlamenti konfliktusok részletes ismertetésére jelen tanulmányban terjedelmi okokból nincs lehetőség. A felszólalásokhoz lásd: *Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 1. Wahlperiode. 1.–95. Sitzung (19. November 1953 bis 8. Februar 1956). Stuttgart: Klett, 1956. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_001_001_1953-1956_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 31.)

⁸⁵ Weik, 2003.

⁸⁶ *Der Ungarndeutsche*, 20. Januar 1963. 11; *Der Ungarndeutsche*, 3. Februar 1963. 10.

politikai befolyással, tevékenysége túlnyomó részt a kettős kötődésű és/vagy Baden-Württembergben élő magyarországi németekre és azok kulturális integrációjára korlátozódott. Kiemelendő, hogy a Budai-hegyvidék katolikus kitelepítettjeinél, akik elsősorban az amerikai megszállási zónába, azon belül is túlnyomó részt a későbbi Baden-Württemberg területére kerültek, a Leber és szervezete felé irányuló lojalitás volt megfigyelhető.⁸⁷ A Leber-féle Ungarndeutsche Landsmannschaft tevékenysége, köszönhetően elsősorban Leber személyének, a magyarországi németek nagy részének a lelki gondoskodást, a magyar haza szeretetének és emlékének ápolását jelentette, Magyarországgal szemben minden nemű haragot és ellenséges hangvételt nélkülözött. Leber számára első helyen állt a kitelepítettek lelki-szellemi igényeinek kielégítése, és 1974-es haláláig szorosan a katolikus egyház kötelékében végezte munkáját.⁸⁸

A jelen tanulmányban felvázoltak tehát alátámasztják azt a tézist, miszerint a magyarországi német kitelepítettek érdekképviselője a két világháború közötti lojalitások mentén szerveződött, egészen 1980-ig határozva meg az érdekképviselő szervezet struktúráját. Emellett megállapítható az is, arról, hogyan érzékelték a magyarországi németek közössége a fent bemutatott szakadást, illetve szakadásokat, hogyan alakult a szervezetek taglétszáma, mellé- és alárendeltségi viszonya, továbbra sem rendelkezünk információval, ezek feltárása további kutatások tárgyát kell, hogy képezze. Továbbá jóformán teljesen feltáratlanok a magyarországi németek érdekképviselői szervezeteinek a Német Szövetségi Köztársaságon belüli „külkapcsolatai” is, különös tekintettel a magyar politikai emigráció különböző csoportjaira.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Bednárík, János: *Tradierte Zugehörigkeiten. Generationenübergreifende Aspekte ungarndeutscher Identität in Deutschland*. In: Szentiványi, Réka – Teleky, Béla (Hgg.): *Brüche – Kontinuitäten – Konstruktionen. Mitteleuropa im 20. Jahrhundert*. Wien: New Academic Press, 2017. 211–244.
- Bellér Béla: *A Volksbildungsverein-től a Volksbund-ig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest: Új Mandátum, 2002.
- Bendel, Rainer: *Mit neuen Hoffnungen ins neue Jahr. Lassen sich aus den Neu-jahrsartikeln Ludwig Lebers Etappen der Integration der Vertriebenen ablesen?* *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, Bd. 62, 2004. 233–242.
- Bindorffer, Györgyi: *Wir Schwaben waren immer gute Ungarn*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2005.

⁸⁷ Bednárík, 2017.

⁸⁸ Bendel, 2004.

- Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza 1945–1985. Hága – Budapest: Mikes International – Országos Széchényi Könyvtár, 2006 (elektronikus kiadás), <https://mek.oszk.hu/03400/03472/03472.pdf> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Dunai Andrea, Egy német-magyar együttműködés. Budapesti könyvrablások 1944-ben. *Műértő*, 2015/2. 12–13.
- Dunai Andrea, A Rosenberg bevetési törzs kapcsolata Magyarországgal 1944-ben. *Múlt és jövő*, 2013/3. 91–113.
- Az Emigrációs Sajtóarchívum Tájékoztató Szemléje, 1951.
- Fahlbusch, Michael – Haar, Ingo – Punwinkler, Alexander (Hgg.): *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2017.
- Feiber, Albert A.: Heimatbriefe als historische Quelle. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert*. Münster – New York: Waxmann, 2017. 173–198.
- Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Füzes Miklós: *Valami Magyarországon maradt. A kitelepített magyarországi németek beilleszkedése Németországban / Etwas blieb daheim in Ungarn. Eingliederung der vertriebenen Ungarndeutschen in Deutschland*. Baranya Megyei Levéltár: Pécs, 1999.
- Gaida, Hans-Jürgen: *Die offiziellen Organe der ostdeutschen Landsmannschaften. Ein Beitrag zur Publizistik der Heimatvertriebenen in Deutschland*. Berlin: Duncker & Humblot, 1973.
- Kaltenecker, Krisztina: Von der Baustelle zur Siedlung, von der Siedlung zur Gemeinde. Zur gemeindebaulichen Leistung der ungarndeutschen Vertriebenen in Darmstadt 1949–1954. In: Márkus, Beáta – Eiler, Ferenc (Hrsg.): *Im Fokus: Deutsche in Ungarn. Zum Gedenken an Otto Heinek*. Pécs: Landesselbstverwaltung der Ungarndeutschen, 2023. 109–129.
- Kaltenecker, Krisztina: *Ungarndeutsche Geschichtskultur und bundesdeutsches Geschichtsbewusstsein. Johann Weidleins Schorndorfer Dokumentation aus kulturwissenschaftlicher Perspektive*. Norderstedt: Grin, 2019.
- Kaltenecker Krisztina, Önszegély és tétlen várakozás válaszáján. A Magyarországról elűzött németek szervezetei Darmstadtban (1946–1951). *Múltunk*, 2003/4. 198–245.
- Kasten, Tilman: Heimatzeitschriften im Kontext der „Vertriebenenpresse“. Zur Einführung in das Thema und den Tagungsband. In: Kasten, Tilman – Fendl, Elisabeth (Hg.): *Heimatzeitschriften. Funktionen, Netzwerke, Quellenwert*. Münster – New York: Waxmann, 2017. 9–38.
- Kitzing, Michael: Ludwig Leber. In: Sepaintner, Fred Ludwig: *Baden-Württembergische Biographien*, Bd. 6. Stuttgart: Kohlhammer, 2016. 284–287.

- Kitzing, Michael: Ludwig Leber (1903–1974). Ein Leben im Dienst der Caritas-Arbeit für die Heimatvertriebenen. *Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas*, Bd. 7 (54), 2013. 327–355.
- Kurth, Karl O.: *Handbuch der Presse der Heimatvertriebenen*. Kitzingen – Main: Holzner-Verlag, 1953.
- Kronfuß, Wilhelm: Ludwig Leber 1903–1974. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Bd. 6, Jg. 1974–1975. 314–315.
- Lange, Simon: *Der Erinnerungsdiskurs um Flucht und Vertreibung in Deutschland seit 1989/90. Vertriebenenverbände, Öffentlichkeit und die Suche nach einer „normalen“ Identität für die „Berliner Republik“*. Universitätsbibliothek Heidelberg: Heidelberg, 2015.
- Loderer, Klaus J.: Gibt es noch eine „ungarndeutsche“ Identität bei den Vertriebenen? Betrachtung anhand literarischer Äußerungen in der ungarndeutschen Heimatzeitung „Unsere Post“. In: Schuth, Johann (Hg.): *Literatur, Literaturvermittlung, Identität*. Budapest: VUdAK, 2004.
- Manns, Haide: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen: Springer 1997.
- Marchut Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve (1920–2020)*. Budapest: Argumentum 2020. 47–64.
- Muka, Viktória: Der Budaörser Fronleihnams-Blumenteppeich als Alleinstellungsmerkmal und seine Rezeption in Unsere Post, Heimatzeitung der Deutschen aus Ungarn. *Jahrbuch Kulturelle Kontexte des östlichen Europa*, Bd. 61, 2020. 141–176.
- Nóvé Béla: *Magyar emigrációtörténeti kézikönyv*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2023.
- Oschmann, Thomas: Quellen zur katholischen Vertriebenenarbeit im Diözesanarchiv Rottenburg. In: Bendel, Rainer – Kustermann, Abraham (Hg.): *Die kirchliche Integration der Vertriebenen im Südwesten nach 1945*. Berlin: LIT, 2010. 173–196.
- Reitinger, Heinrich: Die Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn. *Volkskalender der Deutschen aus Ungarn*, 1957. 23–25.
- Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 2. Wahlperiode. 1.–105. Sitzung (11. April 1956 bis 24. März 1960). Stuttgart: Klett, 1960. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_003_003_1956-1960_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 16.)
- Sach- und Sprechregister zu den Verhandlungen des Landtags von Baden-Württemberg*. 1. Wahlperiode. 1.–95. Sitzung (19. November 1953 bis 8.

- Februar 1956). Stuttgart: Klett, 1956. http://digital.wlb-stuttgart.de/purl/ltp382442156_001_001_1953-1956_bwr (Letöltés ideje: 2022. január 31.)
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Das Verhältnis zwischen dem kommunistischen ungarischen Staat und der bundesdeutschen Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn (1951–1989/90). In: Arens, Meinolf – Rettel, Klaus (Hg.): *Minderheiten und Mehrheiten im Donau-Karpatenraum*. Berlin: Deutsch-Ungarische Gesellschaft e.V., 2012. 468–483.
- Schoenberg, Hans W.: *Germans from the East. A Study of their Migration, Resettlement, and Subsequent Group History since 1945*. The Hague: Martinus Nuhoff, 1970.
- Seewann, Gerhard: „Ungarndeutschtum“ als Identitätskonzept und politische Resource. In: Haslinger, Peter – Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südostdeuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007. 99–126.
- Seewann, Gerhard –Spannenberger, Norbert (Hgg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn Budapest 1945/46. Unter Berücksichtigung der Arbeiten von Friedrich Spiegel-Schmidt und Loránt Tilkovszky*. München: Oldenbourg, 1999.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest közzött*. Budapest: Lucidus, 2005.
- Steinsch, Irma: Warum richten wir Studentinnenwohnheime ein? *NS-Frauenwarte*, Jg. 1934/35, H. 21. 654-655.
- Stickler, Matthias: Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (BHE). In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2013. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32864 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Stickler, Matthias: Vertriebenenverbände. In: *Historisches Lexikon Bayerns*, 2013. <https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Vertriebenenverbände> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Stickler, Matthias: Landsmannschaften. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2012, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32706 (Letöltés ideje: 2023. január 31.) = Stickler, 2012a.
- Stickler, Matthias: Bund der Vertriebenen (BdV). In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2012. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32845 (Letöltés ideje: 2023. január 31.) = Stickler, 2012b.
- Stickler, Matthias: „*Ostdeutsch heißt Gesamtdeutsch*“. *Organisation, Selbstverständnis und heimatpolitische Zielsetzungen der deutschen Vertriebenenverbände 1949–1972*. Düsseldorf: Droste, 2004.
- Svatek, Petra: Die Wiener Hochschularbeitsgemeinschaften für Raumforschung: Forschungen über Südosteuropa. In: Baumgart, Sabine (Hg.): *Raumforschung zwischen Nationalsozialismus und Demokratie. Das schwierige Erbe der Reichsarbeitsgemeinschaft für Raumforschung*. Hannover: Verlag der ARL,

2020. 26–37. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0156-4271033> (Letöltés ideje: 2023. január 31.).
- Tilkovszky Loránt: Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). *Századok*, 1993/127, 602–650.
- Tóth, Ágnes: In der Gefangenschaft der Politik. Kontaktversuche zwischen ungarndeutschen Verbänden in Ungarn und der BRD (1960–1970). In: Lehr, Stefan: *Unter Beobachtung / Under Surveillance: Vertriebenenverbände im Blick der sozialistischen Sicherheitsdienste / The Monitoring of Expellee Organizations by the Socialist Security Services*. Berlin – Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2022. 151–163. doi: <https://doi.org/10.1515/9783110795288>
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggése*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.
- Tóth Ágnes – Vékás János: Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése? In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest: Balassi kiadó, 2001. 123–149.
- Weber, Matthias: Vertriebenenorganisationen. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2014. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32701 (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Weik, Josef: *Die Landtagsabgeordneten in Baden-Württemberg 1946 bis 2003*. Stuttgart: Landtag von Baden-Württemberg, 72003.

FOLYÓIRATOK (HEIMATZEITSCHRIFTEN)

- Heimatruf*, 1951–1953. <https://ld.zdb-services.de/resource/540573-7> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Der Ungarndeutsche*, 1957–1981. <https://ld.zdb-services.de/resource/560443-6> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)
- Unsere Post*, 1951–1982. <https://ld.zdb-services.de/resource/124038-9> (Letöltés ideje: 2023. január 31.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

- Archiv des Instiuts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen (=AIdGL): Bestand Leber/Jelli, NL Leber, Ludwig 3.2, Privatablage G, Teil 2. 1946–1955.

NEMZETISÉGI OKTATÁS MAGYARORSZÁGON

KÁLLAI ERNŐ*

Nemzetiségi oktatás a magyar iskolarendszerben¹

Sok száz éve a magyar társadalom sajátossága a sokféle, különböző nyelvekkel és kulturális hagyományokkal rendelkező népcsoportok együttélése, illetve a szegénység sokakra kiterjedő volta. Így egyrészt létrejöttek a nemzetiségi oktatási formák, illetve a rosszabb anyagi körülmények között élők társadalmi mobilizációjának elősegítésére a „hátrányos helyzet” fogalma és az ehhez kapcsolódó segítő szándék. Jelen írásomban a nemzetiségi oktatási formák bemutatására teszek rövid, elemző kísérletet, külön figyelemmel a magyarországi cigány/roma közösségekre.

1. A Magyarországon működő nemzetiségi oktatás társadalomtörténeti háttere

Új korszak kezdetét, az addigi emberi társadalmat alapvetően átalakító, napjainkig meghatározó változást a technikai–gazdasági fejlődésre épülő polgári átalakulás igénye, az önmaghatározásra – és később mások kizárására is – törekvő nacionalizmus ideológiája jelentette. A felvilágosodás, a racionalizmus, a jogegyenlőség – azaz az addigi társadalmi berendezkedés belső struktúrájának átrendezése – elvébe pedig a tudáshoz való hozzáférés (a gazdasági fejlődés és a nemzeti célok által is igényelt) magasabb és általánosabb szintjét is beleértette.

Magyarországon ez a törekvés a 18. század második felében, a Habsburg uralkodók felvilágosult abszolutista politikájában jelentkezett először. Szemben a nyugati törekvésekkel, nálunk a megkésett fejlődés és a polgárság hiánya miatt

* A szerző jogász, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kallai.erno@tk.hu

¹ A tanulmány az Iskola nem sziget. Oktatási és közösségi reziliencia multietnikus környezetben c. NKFIH 120400 sz. projekt keretében készült 2019–2020-ban. Az azóta megváltozott jogszabályokra utalunk, de ezek elemzése már egy másik tanulmány tárgya lehet a jövőben.

inkább a teljes gazdasági lemaradás jogos félelme ösztönözte a politikai vezetés által elindított változásokat. Ezen változások egyik első, oktatásügyben és a későbbi nemzetiségi oktatáspolitikai irányába ható megnyilvánulása volt az 1777-ben megjelenő, a magyar oktatásügy első átfogó szabályozásaként a *Ratio Educationis*. A felvilágosodás alapelvein nyugvó dokumentum az oktatást elsősorban állami feladatnak tekintette és az ország gazdasági–társadalmi adottságait mérlegelve, racionális alapon, nem csak a vallási, hanem a „nemzeti” (nemzetiségi) szempontokat is figyelembe vette. Így nem egységes szabályozást alkotott, hanem a nem említett kisebb „nemzetek” mellett hét közösség tagjairól – magyar, német, szlovák, horvát, kárpátukrán, szerb és román – állapította meg, hogy az országban jelentős számban élnek és eltérő nyelveket beszélnek. Ezért arra a megállapításra jutott, hogy az ország legfontosabb nyelve – ekkor a német – hasznosnak tűnő elsajátításának lehetősége mellett minden felsorolt csoportnak biztosítani kell saját falusi iskolákat, valamint olyan tanítókat, akik nem csak ezekben a nyelvekben, hanem más, gyakori nyelvekben is járatosak. Így az elemi iskolák szintjén a falusi iskolákban az anyanyelvi oktatás mellett a latint és a németet csak a tehetségesebb gyerekeknek, a többi típusnál – kisebb városi és nagyobb városi iskolákban – pedig elsősorban a német nyelvet oktatták az ott tanulóknak. A középiskolákban, a királyi akadémiákon és az egyetemeken is volt lehetőség ezen nemzeti nyelvek használatára, de természetesen ezeken a szinteken már a latin és a német nyelv került előtérbe.²

Mindezen törekvésekről elmondható, hogy racionális megfontolások alapján, az adott kor lehetőségeinek és gondolkodásmódjának figyelembevételével, kedvezőnek tekinthető lehetőségeket biztosított a nagyobb „nemzetek”, köztük a magyar számára a Habsburg Birodalmon belül még akkor is, ha az egyébként létező, kisebb közösségek esetleges igényeit, nyelveit nem vette figyelembe. Ezek a kezdeti esélyek azonban hamarosan átfordultak egy erősen németesítő, bizonyos tekintetben a német nyelv kizárólagosságára utaló törekvésbe. II. József uralkodó elhíresült 1784. április 26-i és augusztus 2-i nyelvrendeleteitől kezdve a német lesz a népiskolai és gimnáziumi oktatás elsődleges nyelve, 1787-től pedig rendeletben írja elő, hogy bármely iskolatípusban németül kell tanítani minden tantárgyat.³ Ezeket a rendeleteket az uralkodó halála után 1790-ben ugyan visszavonják, de valószínűleg nem csekély szerepük lehetett abban, hogy az ekkor ébredező magyar rendi nacionalizmus a magyar nyelv megújításában, annak hivatalos államnyelvvé tételében találta meg egyik célkitűzését az elkövetkező évtizedekre. Az 1844-ig, a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé tételéig, lépésenként, törvények elfogadásán keresztül

² *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Kiadja: Kath. Középkolai Tanáregyesület 1913. (Fordító, szerkesztő: Dr. Firml Aladár) <http://mek.oszk.hu/06500/06559/06559.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

³ Vö.: Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar pedagógia*, 1974/1. 47-65. 49. http://misc.bibl.u-szeged.hu/12632/1/mp_1974_001_5083_047-065.pdf (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

helyezik egyre előnyösebb pozícióba a magyar nyelvet. Így például az 1806-ban újrafogalmazott, ezért II. Ratio Educationis-nak nevezett rendeletben a gimnáziumokban a magyar nyelv tanítása mellett rendelkeztek arról is, hogy a tananyagot, mintegy segítségül, anyanyelven és magyar nyelven is el kell ezentúl magyarázni.⁴ Fokozatosan teszik a közigazgatás, a jogi eljárások, az egyházi anyakönyvezés és sok minden más területen kötelezővé a magyar nyelv használatát, egészen az 1844. II. törvénycikkig, amikor is az államnyelvé tette a magyart és a közelet minden területére kiterjesztette alkalmazását. Ez a siker azonban egyben vereséget jelentett a megkésve, lassan, de szintén nemzeti öntudatra ébredő nemzetiségi közösségek számára. Az 1844-es törvény 9. szakasza szerint ugyanis „*őfelsége méltóztatott kegyelmesen rendeléseket tenni már aziránt is, hogy az ország határain belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen*”,⁵ így a közoktatás nyelve is kizárólag a magyar lett. Ettől a ponttól kezdve pedig a nemzetiségek kezdték el azt a küzdelmet, amely saját közösségi létük, nyelvük és kultúrájuk elismertetésére irányult, és a magyar nemzet került a legfőbb akadályozó pozíciójába.

A 19. század közepétől az I. világháború végéig a liberális nemzetiségpolitika és az erőteljes magyarosítás váltakozó elvének lehetünk tanúi, míg végül az utóbbi megvalósítása mellett dönt a magyar politikai elit. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc ugyanis megmutatta, hogy egyszerre nem lehet harcolni a Habsburg Birodalom és az országban élő nemzetiségi közösségek ellen, hiszen a nemzetiségek el nem ismerése miatt szinte törvényszerűen fordultak a magyar szabadságharc ellen. Így a sikertelen forradalom után választani kellett: vagy az ország lakosságának többségét alkotó nemzetiségekkel egyeznek ki, és közösségi jogaikat is elismerve egyfajta föderatív átalakítását kezdik meg az országnak, vagy a Habsburgokkal szöveteznek, és az ő támogatásukkal megpróbálják az erőteljes magyarosítást. Az 1867-es kiegyezés ez utóbbi mellett döntött.

A kiegyezés által létrehozott jogi berendezkedés még alapvetően a kor liberális szemléletén nyugodott. Az 1868. évi nemzetiségi törvény a francia államnemzet koncepciójából kiindulva csak egyedül a magyar politikai nemzetet ismerte el államalkotó tényezőként, tagadva minden más közösség történeti-közösségi jogát.⁶ Azonban a liberális szemlélet nyilvánult meg abban, hogy Magyarország minden állampolgárát egyenjogúként ismerte el tekintet nélkül származására, nyelvére. Ez azt jelentette, hogy a törvényhozás, illetve a legfelsőbb törvényhatóságok nyelve a magyar, de

⁴ Iskolaügy a felvilágosult abszolútizmus korában. In: Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1996. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/07.07.html> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵ 1844. évi II. törvénycikk a magyar nyelv és nemzetiségről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84400002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁶ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800044.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+X-LIV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

a jogszabályokat a nemzetiségek nyelvére is le kellett fordítani, továbbá a községi igazgatás hivatalos nyelve az ott leginkább használt nyelv lett. A törvény rendelkezett arról is, hogy gondoskodni kell állampolgárainak anyanyelvi oktatásáról, valamint az egyetemeken felállítandó nemzetiségi tanszékekről is. Ez utóbbi elképzelést erősítette az Eötvös-féle 1868. évi XXXVIII. törvény is, amely az oktatás szabadságára épült.⁷ Nemzetiségi szempontból ez azt jelentette, hogy az állam ellenőrzése mellett az egyházak és „magán társulatok” is létesíthettek iskolákat, ahol maguk választhatták a tanárokat, tankönyveket. A szabad iskolaválasztás lehetősége révén pedig a szülők eldönthették, hová szeretnék járatni gyerekeiket. Ez alapvetően kedvezett a nemzetiségek oktatási törekvéseinek, és ezt csak erősítette, hogy a magán és az állami iskolákban is a tanulók anyanyelvét jelölték meg az oktatás nyelvének: „*Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyiben a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.*”⁸ A nemzetiségi nyelven oktató iskolákban lehetőség volt a nemzetiségtörténet oktatására is, valamint hét nyelven adtak ki tankönyveket, hét nyelven jelent meg a *Néptanítók Lapja* is.⁹

A progresszív oktatási törvény megjelenése utáni években azonban hasonló folyamatok veszik kezdetüket, miként az az első Ratio után – akkor a német nyelv érdekében – történt. Fokozatosan jelennek meg azok a rendelkezések, amelyek egyre jobban szűkítik a nemzetiségi oktatásra vonatkozó jogokat, és fokozatosan a magyarosítás irányába mutatnak. 1879-ben kötelező módon bevezetik a népiskolákban a magyar nyelv oktatását, a tanítóknak előírva annak oktatási szintű ismeretét.¹⁰ Egy 1885-ös rendeletben a magyar nyelv tanítására alkalmatlan néptanítók alkalmazását tiltják meg,¹¹ 1883-ban pedig a középiskolákban és az érettségi vizsgák előírásaiban érvényesítik a magyar nyelv tanulásának kötelezettségét.¹²

⁷ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁸ Ua. 58.§.

⁹ Vö.: Bellér, 1974. 56.

¹⁰ Vö.: 1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900018.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

¹¹ Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 20 301/1885. sz. rendelete valamennyi kir. tanfelügyelőséghez, egyházi főhatósághoz és közigazgatási bizottsághoz a magyar nyelvnek az összes népoktatási tanintézetekben való kötelező oktatása tárgyában https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/005_021.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

¹² 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képestéséről <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88300030.TV&targetdate=&printTitle=1883.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

A magyarosítás csúcspontjának is tekintett, a nemzetiségi viszonyok romlásaként a Lex Apponyinak nevezett, 1907-1908-ban elfogadott törvénycsomagot szokás tekinteni. Ebben például súlyos szankciók terhe mellett előírták a tanítóknak, hogy a tanulóknak a magyar politikai nemzethez való tartozás megerősítésére kell törekedniük, és erőteljes szabályokat alkottak az egyházi magániskolák nyelvválasztási szabályai vonatkozásában is.¹³ Mindezen rendelkezések azonban, bár segítették és gyorsították a nemzetiségek gyakran kényszerű asszimilációját, az 1910-es statisztikák szerint is alig több mint a lakosság fele (54,5 százalékuk) tekinthető csak magyar nemzetiségűnek,¹⁴ viszont annál nagyobb kárt okoztak ezek a törekvések a nemzetiségekkel kapcsolatos politikai együttélésben, amelyek vélhetőleg hatással voltak az I. világháborút kísérő és az azt követő eseményekre is.

A világháborút lezáró békerendszer az Osztrák–Magyar Monarchiát feldarabolta, Magyarország elvesztette addigi területének több mint kétharmadát, lakosságának felét. Az ország határain túlra került több millió magyar identitású ember mellett alapvetően megváltozott a megmaradt ország területének nemzetiségi összetétele is. Addig a lakosság közel felét alkotó nemzetiségek aránya alig 10 százalékra csökkent.¹⁵ Mindez háttérbe szoríthatta volna a nemzetiségi iskolák ügyét, de ez két okból sem volt lehetséges: egyrészt a békeszerződésben rögzített és a nemzetiségek védelméről szóló elvárások, másrészt a környező országokba szakadt magyarok helyzete

¹³ Az 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/006_031.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.) "18. § Az 1868:XLIIY te. 14. §-ának az a rendelkezése, mely szerint az egyházközségek iskoláikban az oktatásnak nyelvét tetszés szerint határozhatják meg, akképp értelmezendő, hogy szabadságukban áll oktatási nyelvül vagy az állam nyelvét, vagy a gyermekek anyanyelvét megállapítani, fennmaradna természetesen ez utóbbi esetben a magyar nyelvnek tanítására vonatkozó törvényes intézkedések feltételén érvénye és hatálya. Ahol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, amelyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, akiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja: a válás- és közoktatásügyi miniszter elrendelheti, hogy ezek számára a magyar nyelv használtasák mint tannyelv; ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a húszat eléri, vagy az összes beírt növendékeknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban. Minden oly népoktatási tanintézetekben azonban, amelyekben az állam nyelve van egyedül tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható. Az összes elemi népiskolák ismétlődő tanfolyamában a tanítás nyelve a magyar. Ezek az intézkedések érvényesek a községi elemi népiskolákban is."

¹⁴ Vö.: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 7.o. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=0&layout=s (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

¹⁵ Magyarország népessége. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Szekszárd: Babits Kiadó, 2000. <http://vmek.niif.hu/02100/02185/html/171.html> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

miatt. Így a béke aláírása után kormányra kerülő Teleki Pál intézkedése már lehetővé tette a szülők kérésére a nemzetiségi tannyelv használatát. A békeszerződés elvárásainak megfelelően 1923-ban a Bethlen-kormány rendelettel biztosította¹⁶ a nemzetiségi nyelvhasználatot az oktatásban, a közigazgatásban és a kulturális életben, ezt követően pedig a vallás- és közoktatási miniszter rendelete¹⁷ jelent meg a nemzetiségi népiskolákról. A rendelet a nemzetiségi népiskolák három típusát hozta létre. Az *A* típusú iskolákban nemzetiségi anyanyelvű oktatás folyt a magyar nyelv kötelező tanítása mellett, a *B* típusúakban felerészben oktattak nemzetiségi nyelven és felerészben magyarul különböző tantárgyakat. A *C* típusú iskolákban pedig teljesen magyar volt az oktatás nyelve, a nemzetiségi nyelve pedig kötelező tantárgyként volt jelen. A rendeleti garancia ellenére azonban a *C* típus mellett alig-alig fordult elő – a német nemzetiség kivételével – a másik két típusú oktatási forma.¹⁸ Változást a kialakult rendszerben a Gömbös-kormány 1935-ös rendelete jelentette,¹⁹ amely az *A* és *C* típusokat megszüntetve a *B* típust tette kizárólagossá, egészen addig, amíg német nyomásra a második Teleki-kormány visszaállította az 1923-as állapotot, mivel leginkább ez a nemzetiség volt ennek a lehetőségnek az igénybe vevője.²⁰ A nemzetiségi oktatás két világháború közötti visszaszorulása ellenére azonban megmutatta azokat a formákat, amelyek a későbbiekben, egészen napjainkig ható módon meghatározóak lesznek.

A II. világháború befejezése után, 1945 októberében az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletben foglalkozott a nemzetiségi oktatás újraindításával.²¹ Az 1923

¹⁶ 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására. 1923. június 21. Belügyi Közlöny, 1923. 30. sz. 1131–1136. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/008_051.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

¹⁷ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110478 VIII. a. sz. rendelete a 4800/1923. ME sz. rendelet 18. §-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról 1923. augusztus 24. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/008_051.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

¹⁸ Vö.: Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. 46. és Balogh Sándor (főszerk.) – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 276.

¹⁹ Az 1935. évi 11 000. (XII. 23.) ME sz. rendelet az egységesen vegyes tannyelvű oktatás bevezetéséről. 1935. december 23. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/009_061.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²⁰ Az 1941. évi 700. ME sz. rendelet az 1923. évi nemzetiségi iskolarendelet három iskolatípusához való visszatérésről. 1941. február 1. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/009_061.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²¹ 10030/1945. (X. 24.) ME sz. rendelet a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatásáról. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

óta létező rendszert leegyszerűsítve egy két elemből álló, az A és C típusú oktatási formákat tartalmazó megoldás mellett döntött. Így előírták, hogy azon településeken, ahol legalább tíz szülő kérte, szavazással dönthettek arról, hogy az anyanyelvi (A típus) vagy a nyelvoktató (C típus) iskolatípust kell megszervezni, ha szavazás után legalább 20 fő kérte valamelyik elindítását. Hasonló szabályozás érvényesült a középiskolák vonatkozásában is. Mindezek hatására a tanévben 92 nemzetiségi iskolában (30 tannyelvű és 62 nyelvoktató) kezdődött meg a nyelvoktatás a horvát, a szerb, a szlovén, a román és a szlovák nemzetiséghez tartozók körében. Mindez azonban csak a töredéke volt a háború előtti állapotnak²², hiszen egyrészt a németek teljesen kimaradtak a rendszerből – zajlott a „kollektív bűnösök” megbélyegzésének nemzetközi előkészítése, amely során a különböző országokban élő német nemzetiségiakat is közösségileg bűnösnek nyilvánították és megfosztották minden kisebbségi jogától –, másrészt a nemzetiségi oktatást nem ismerték el alapvető nemzetiségi jognak. A szavazás miatt éles nemzetközi bírálat érte a megoldást szlovák és délszláv részről is. Így 1946 elején újraszabályozták a kérdést,²³ amely dokumentum már alapelveként fogalmazta meg, hogy a nemzetiségiakat anyanyelvi oktatásban kell részesíteni. Eltörölték a szavazás intézményét és a nemzetiségi adatok alapján rendezték a kérdést: azokon a településeken, ahol legalább 15 tanköteles korú nemzetiségi volt, a szülők eldönthették, hová szeretnék írni gyerekeiket. A nemzetiségi oktatás azonban csak akkor kezdődött el az adott településen, ha legalább egyharmad annyian voltak az ezt választók, mint az azonos fokozatú, magyar tannyelvű osztályokba járók átlagos számának. Kiegészítő lehetőségként a magyar tannyelvű oktatást választó szülők is kérhették 15 főtől a nemzetiségi nyelv tantárgyként történő oktatását. A 40-es évek végén lezajló német kitelepítés,²⁴ valamint a szlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény²⁵ – kisebb „hatékonysággal”, de

²² Az 1937–1938. tanévben 573 elemi népiskolában folyt nemzetiségi nyelvű oktatás, közülük 439-ben német, hatvankilencben délszláv, ötvenötben szlovák és tízben román nyelvű oktatás. Vö.: Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). Új Pedagógiai Szemle, 2004 április-május. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00081/2004-04-mk-Foglein-Nemzetisegi.html> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²³ A nemzeti kormány 330/1946. M. E. számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. 1946. január 5. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²⁴ A nemzeti kormány 12330/1945. ME sz. rendelete a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. 1945. december 22. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²⁵ Az 1946. XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény beikkelyezéséről. 1946. május 14. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

volt ilyen a délszlávok vonatkozásában is – miatt azonban a nemzetiségi oktatási rendszer csekély létszámmal, éppen hogy csak működött. A németek teljesen kimaradtak belőle, a szlovákok pedig többségében inkább a magyar nyelvű oktatást választották félelmük miatt.

1950-től kezdődően a németek nemzetiségi oktatásba történő újbóli bevonásának előkészítése érdekében több alkalommal is áttekintette az oktatásirányítás ennek az oktatási formának a helyzetét. A nyilvánosságra nem került tervezetek mindegyike a hiányosságokról, a rossz szervezésről, valamint a megfelelő feltételek szinte teljes hiányáról szóltak. Hiába került be az 1949-ben elfogadott alkotmányba, hogy „*A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét*”,²⁶ valamint hiába kezdődött meg kísérleti jelleggel 1952-től 25 településen a németek számára is a C típusú oktatási forma, a nemzetiségi iskolák fejlődését több ok is hátráltatta. Így tanterve csak a román és horvát iskoláknak volt, hiányoztak az anyanyelvű tankönyvek és a jól képzett pedagógusok, így az oktatás színvonala vélhetőleg lényegesen alacsonyabb volt a magyar nyelvű iskoláknál, és nem elhanyagolható szempont volt a nemzetiségi lakosság gyors nyelvi asszimilációja sem, ami teljesen összhangban állt az ekkor működő automatizmuselmélettel, amely a nem magyar identitásúak viszonylag gyors beolvadásával számolt.²⁷ Az 1950-es években lezajlott vitákat az 1961-től elinduló körzetesítés – amelynek során az iskolaösszevonásoknál nagyon sok nemzetiségi iskolát olvasztottak be magyar intézményekbe –, valamint az 1961. évi új oktatási törvény zárta le.²⁸ Ebben egyértelműen kimondták, hogy az oktatás nyelve a magyar, de a „*nemzetiségekhez tartozó tanköteles gyermekek számára továbbra is lehetővé kell tenni, hogy anyanyelvükön részesüljenek oktatásban*”, amit 15 szülő kérése esetén kell biztosítani.

Az ezt követő években a deklarációk ellenére a nemzetiségi oktatás feltételei nem javultak, így az abban résztvevők száma is folyamatosan csökkent. Az 1960/61. tanévben összesen 329 nyelvoktató és 31 tannyelvű iskola működött Magyarországon, az 1976/77-es tanévre ez 278-ra és 20-ra csökkent, ami alig több mint 30 ezer tanulót jelentett.²⁹ Ez azonban nem esett egybe a politikai vezetés

²⁶ 1949. évi XX. tv. 49.§ 3. bek https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/011_081.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²⁷ Vö.: Bindorffer Györgyi: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika*. Budapest: Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011. http://real.mtak.hu/12000/1/68458_ZJ1.pdf (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²⁸ 1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről http://misc.bibl.u-szeged.hu/11854/1/mp_1962_001_4412_001-007.pdf (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

²⁹ Vö.: Imre Anna: Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitikai Magyarországon a hatvanas években. *Kisebbségkutatás*, 2008/3. 3. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00039/1647.htm> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

ekkorra megváltozott nemzetiségi felfogásával, amely a határon túl élő magyar közösségek jogainak biztosítása érdekében a „kölcsonosság elméletét és a híd szerepet” hirdette erre az időszakra.³⁰ Így a csökkenő létszámot a kétnyelvű oktatás előretörésével, uralkodóvá válásával és annak helyességével magyarázták. Miként a kérdés felelőse fogalmazott: „A kétnyelvűség a munkás-paraszt hatalom feltételei között, a szocializmus építésének időszakában társadalmilag szükséges és nagyjelentőségű azokon a területeken, ahol különböző nemzetiségek élnek együtt. Az oktatás és nevelés előtt ezért az a feladat áll, hogy az ismereteket anyanyelven is közvetítse, ugyanakkor képessé tegye a nemzetiségi iskolák tanulóit arra is, hogy az egyetemeken, főiskolákon és az életben, a munkában megállják a helyüket.”³¹ Ez pedig arra az ellentmondásra utalt, hogy – például az 1972-es Alkotmánymódosítás ellenére, ahol már nem csak a nemzetiségi nyelvű oktatásra, hanem az anyanyelv használatának alapvető jogára is garanciát vállalt a törvény – érdemesnek tűnik az anyanyelvet megőrizni ugyan, azonban a hétköznapi életben minimális lehetőség volt a nyelv használatára.

Az 1980-as években a kölcsonosság elmélet és hídszerep reményében és nem utolsó sorban a meginduló politikai változások miatt lassú lépésekben bővítették a nemzetiségi jogokat Magyarországon. Ennek egyik legfontosabb eleme, hogy 1984-ben elismerik a magyarországi cigányságot etnikai csoportként. Ez nem jelentette ugyan a nemzetiségi oktatásban történő részvétel lehetőségét, de jelentős előrelépés volt az addigi „szegénykérdéshez” képest. Másrészt az 1985-ös új oktatási törvény³² megszüntette a magyar oktatási nyelv kizárólagosságát és deklarálta, hogy „az oktatás nyelve a magyar és minden a Magyar Népköztársaságban beszélt nemzetiségi nyelv; ezek a nyelvek az iskolai oktatás mindegyik fokán tanulhatók”³³. Ez gyakorlatilag két és fél évtized után lehetőséget adott az úgynevezett A típusú, nemzetiségi tannyelvű oktatás visszaállítására. Komolyabb intézkedések történetek a jobb minőségű nemzetiségi tankönyvek előállításában és a nemzetiségi pedagógusképzésben is. Ezek hatására elmondható, hogy 1989 végén az óvodától a középiskoláig több mint 58 ezer tanuló vett részt a nemzetiségi oktatás és nevelés valamelyik formájában, amelyhez 1600 nemzetiségi vagy nemzetiségi nyelvet beszélő pedagógus állt rendelkezésre.³⁴

³⁰ Vö.: Bindorffer, 2011. 43.

³¹ Imre, 2008. uo.

³² 1985. évi I. törvény az oktatásról. <http://jogiportal.hu/index.php?id=linibq1d8t6zopmx&state=19910723&menu=view> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

³³ Ua. 7.§. (1)

³⁴ Vö.: Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945–1990. *Regio*, 1991/2. 167–192. <http://www.epa.hu/00000/00036/00006/pdf/12.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

2. A nemzetiségi oktatás szabályai napjainkban

Az 1980-as években megindult „politikai erjedés” 1990-re elérte célját, az addigi diktatórikus politikai-jogi társadalmi formációt egy demokratikus alapokra épülő, a jog által is biztosított állampolgári jogegyenlőség alapján szervezték újra. Ez a jogi-társadalmi átalakulás a Magyarországon élő nemzetiségi közösségeket és a nemzetiségi oktatást is érintette. Ennek az új rendszernek az alapját a hosszú viták és különböző koncepciók után³⁵ kialakult új jogi szabályozás, az úgynevezett „kisebbségi törvény” (NEK tv)³⁶ 1993-as elfogadása jelentette. Ennek újdonságát nem csak a demokratikus alapok jelentették, hanem a nemzetiségi csoportok számának bővülése is. Figyelembe vették a délszláv háborúban létrejött új államokat, a hazánkban élő különböző közösségek még létező hagyományait és igényeit, valamint a nemzetközi tapasztalatokat is. Ezek alapján hivatalosan elismert csoportként kérhette felvételét a törvény hatálya alá minden olyan közösség, amely legalább százéves múlttal, nyelvi és kulturális hagyományokkal és megfelelő csoporttudattal rendelkezett, tagjai pedig magyar állampolgárok voltak. Mindezek szerint 13 hivatalosan, államalkotó tényezőként – azaz mindenkit megillető azonos jogokkal, így csoportként is az állam jellegét meghatározó közösség mellett – elismert közösség lett nevesítve, amely szám – az elmúlt években lezajlott néhány újabb közösségi próbálkozás ellenére³⁷ – a mai napig sem változott. Olyan új közösségek kerültek ekkor elismerésre, amelyek a meglévők mellett erőteljesen kifejezik hazánk kulturális sokszínűségét. Így a régi hagyományokkal rendelkező „kis csoportok” – például lengyel, görög, örmény, ruszin – nevesítése mellett először került elismerésre, és ezáltal a többivel azonos jogokkal felruházva, etnikai kisebbségként a Magyarországon élő cigányság is. 2011-ben az újonnan elfogadott nemzetiségi törvény³⁸ néhány – mostani témánkat szorosan nem érintő, így itt nem is taglalt – változás mellett, gyakorlatilag a rendszerváltozás utáni szabályozást tartotta meg, és fejlesztette tovább bizonyos szempontból.

A nemzetiségi oktatás új keretei már az 1993-as jogszabályban az egyéni és a közösségi kisebbségi jogok között is megjelentek. Így deklarálták, hogy kisebbséghez tartozó személyeknek joga van részt venni az anyanyelvű oktatásban és művelődésben³⁹, illetve a kisebbségi közösségeknek joguk van anyanyelvű vagy

³⁵ Részletesen például Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2005.

³⁶ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

³⁷ Például a bunyevácok esete <https://www.parlament.hu/irom38/00960/00960.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

³⁸ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

³⁹ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól 13.§ b pont <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

anyanyelvi (anyanyelven és magyar nyelven történő) óvodai nevelés, alsó-, közép- és felsőfokú oktatás feltételeinek megteremtését kezdeményezni, valamint a megfelelő szabályok mentén saját országos nevelési, oktatási, kulturális, tudományos intézményhálózat kialakítására is.⁴⁰ A 2011-es törvény némileg átfogalmazva, de azonos tartalommal rögzíti a nemzetiségi oktatáshoz való alapjogot. A nemzetiségi oktatási intézmény fogalma eleinte a közoktatásról szóló törvényben volt megtalálható, amely szerint „*kisebbségi intézmény e törvény alkalmazásában az a közoktatási intézmény, amelynek alapító okirata az e törvény 37. §-ának (5) bekezdésében foglaltak szerint tartalmazza a nemzeti, etnikai kisebbségi feladatok ellátását, feltéve, hogy e feladatokat a közoktatási intézmény ténylegesen ellátja, továbbá óvoda, iskola és kollégium esetében a tanulók legalább huszonöt százaléka részt vett a nemzeti, etnikai kisebbségi óvodai nevelésben, illetve a nemzeti, etnikai kisebbségi iskolai nevelésben-oktatásban.*”⁴¹ Mindezt kiegészítette a NEKtv 48. § (1) is, amely szerint „*a kisebbségi oktatási intézményt az érintett kisebbséghez nem tartozók, csak akkor vehetik igénybe, ha az intézmény betöltetlen férőhellyel az adott kisebbség igényeinek kielégítése után is rendelkezik.*” Mindezen jogszabályhelyek értelmezése arra is utalhatott, hogy a kisebbségi intézményben kizárólag a nemzetiségi közösséghez tartozók vehetik igénybe jogszerűen a nekik meghatározott szolgáltatásokat, a nem kisebbségi közösséghez tartozók pedig csak az egyéb oktatási lehetőségeket. Mindez természetesen nem működött a gyakorlatban, így a 2013-as, szabályozás⁴² szerint nem szorosan vett alanyi jog a nemzetiségi oktatásban való részvétel, nem zárja ki más számára sem az ebben történő részvételt, a nemzetiségi hovatartozásukról nyilatkozóknak legfeljebb előnyben részesülnek esetleges nagyobb érdeklődés esetén.⁴³

A nemzetiségi nevelés – oktatási formák tekintetében a 20. század elején kialakult A-B-C típusú rendszer továbbfejlesztését láthatjuk. Így a nemzetiségi óvodai

⁴⁰ Ua. 18. § 3. bek.

⁴¹ 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról 121.§ (6) http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/kozokt_tv_070823.pdf (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁴² 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300017.EMM×hift=20170831&txtriferer=00000003.TXT> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁴³ Amennyiben legalább nyolc, azonos nemzetiséghez tartozó szülő azt kezdeményezi, a nemzetiségi óvodai nevelést, nemzetiségi iskolai nevelés-oktatást a kérelem beérkezését követő naptári évben kezdődő nevelési évtől, tanévtől felmenő rendszerben meg kell szervezni, feltéve, hogy legalább nyolc gyermek, tanuló valóban be is iratkozik az óvodába, iskolába. A mellékletben lévő „nyilatkozat a nemzetiségi hovatartozásról” rész kitöltése azonban nem kötelező. Vö.: 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300017.EMM×hift=20170831&txtriferer=00000003.TXT> (Letöltés ideje: 2019. október 12.) A tanulmány megírása óta ezt a rendeletet a 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelet váltotta, jelenleg azonban már ennek a helyébe is más szabály lépett a Nemzeti Alaptanterv 2020-as bevezetéséhez kapcsolódó módosítások miatt. Ennek elemzését a tanulmány nem tartalmazza.

nevelésben három formáról beszélhetünk: a) anyanyelvű (nemzetiségi nyelvű) óvoda, b) nemzetiségi nevelést folytató kétnyelvű óvoda és c) magyar nyelvű roma/cigány kulturális nevelést folytató óvoda. Az első esetben „az óvodai élet egészét a nemzetiség nyelvén szervezi meg”, de az intézmény lehetőséget teremt arra is, hogy a gyermekek a magyar nyelvvel, a magyar irodalmi és zenei kultúra értékeivel is megismerkedjenek. A második forma „a nemzetiség nyelve és a magyar nyelv fejlesztését szolgálja. Az óvodai élet tevékenységi formáiban a két nyelv használata érvényesül...” Miként látható, itt a hagyományos A és B típus található meg egy sajátos, romákra vonatkozó lehetőséggel kibővítve. A harmadik forma esetében, szokatlan módon nem valamiféle nemzetiségi nyelvre épülő nevelési formáról van szó, hanem az Irányelv megfogalmazása szerint egyfajta kultúrával történő ismerkedést ír elő: „az óvoda pedagógiai programja tartalmazza a roma/cigány kultúra, művészetek és hagyományok értékei közül azokat, amelyek a gyermekek életkori sajátosságaihoz igazodnak”⁴⁴

Az iskolai nemzetiségi oktatás hasonló gondolkodás mentén épül fel, itt öt forma található: a) anyanyelvű nevelés-oktatás, b) kétnyelvű nemzetiségi nevelés-oktatás, c) nyelvtanító nemzetiségi nevelés-oktatás, d) magyar nyelvű roma/cigány nemzetiségi nevelés-oktatás, e) kiegészítő nemzetiségi nevelés-oktatás. Az első három alapvetően megfelel a már 1923-ban is létrehozott A-B-C típusnak. Tartalmazza az adott nemzetiségi nyelv irodalmára vonatkozó ismereteket, valamint a népismeret tanítását, a szakiskolákban a szaknyelvi tudás oktatását is. A kétnyelvű oktatás esetén lehetséges valamennyi közismereti tárgy nemzetiségi nyelven történő oktatása is, de legalább hármat mindenképpen ebben a formában kell tanítani. A cigány/roma nemzetiségi nevelés, miként a megnevezése is jelzi, elvileg egy sajátos, magyar nyelven folyó, elsősorban a kulturális hagyományok átadását szolgáló képzési forma. A kiegészítő nemzetiségi nevelésre pedig a C típusú nyelvtanító képzés szabályai vonatkoznak azzal a könnyítéssel, hogy erre – általában a nemzetiségi oktatást igénybe vevő gyerekek alacsony létszáma miatt – külön megszervezett órákon, vagy akár iskolán kívüli tevékenység keretében is sor kerülhet.

A felsőoktatásban zajló nemzetiségi képzések tekintetében csak általános szabályokról beszélhetünk, a közoktatáshoz hasonló, külön jogi rendelkezések nincsenek ezen a területen. Így például a felsőoktatási törvény előírása szerint „A felsőoktatási intézményben a képzés – részben vagy egészben – nem magyar nyelven is folyhat. A nemzetiséghez tartozó hallgató – az e törvényben meghatározottak szerint – anyanyelvén vagy magyar nyelven, illetőleg anyanyelvén és magyarul is folytathatja tanulmányait”⁴⁵, illetve további esélyegyenlőséget biztosító részek is megtalálhatóak a jogszabályban. Így lehet ösztöndíjjal segíteni a hallgatókat, nemzetiségi nyelven oklevelet kiállítani vagy akár „kis szaknak” minősülve is

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról 2. §. 5. bek. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

megindítani a képzést, ha az országos hallgatói létszám nem éri el a 20 főt. Minden más tekintetben a felsőoktatásban meglévő, akkreditált képzési követelményeknek kell megfelelni a nemzetiségi sajátosságok figyelembevételével.⁴⁶

3. A jelenlegi képzések sajátosságai és tapasztalatai

A nemzetiségi nevelés és oktatás elvi jelentősége szerint egy adott országban, az ország etnikai jellegét meghatározó csoporthoz képest, más etnikai csoporthoz tartozó, számszerűen kisebbségben lévő közösségek eredeti kulturális identitásának megőrzésére szolgáló eszköz. Gyakorlatban azonban több tényező is befolyásolhatja ennek az elvnek a megvalósulását. Először is ez egy politikai kérdés: az adott ország mennyiben ismeri el a területén élő, nem az ország jellegét meghatározó etnikai csoportok létét, nemzetiségi jogait, azaz hogy multikulturális államról beszélünk-e, vagy csak egy csoport közösségi kizárólagosságát hirdetik. Másrészt a nemzetközi politikai tényezők mellett fontos szempont az is, hogy az adott ország ténylegesen akarja-e a különböző, nem domináns helyzetű etnikai csoportok kulturális identitásőrzését, vagy csak egyfajta deklarációként, elvileg teszi lehetővé a nemzetiségi oktatást, de a tényleges megvalósulás szempontjaira nincs tekintettel. A nemzetiségi oktatás, így a kulturális identitásőrzés alapja ugyanis a nyelv és a kultúra társadalmi használhatósága, intézményi lehetőségei. Harmadik fontos szempontként pedig érdemes megemlíteni még az adott kisebbségi közösség nemzetközi lehetőségeit, különösen az anyaországgal való kapcsolatát. Amely közösség nyelve, kultúrája nemzetközileg is „versenyképes” – azaz például egy világnyelvet beszélnek –, vagy legalább az anyaország biztosít kulturális, oktatási, gazdasági lehetőséget más országban élő azonos identitású embereknek, akkor a kisebbségi közösségekben élők számára is jelentősen nagyobb motivációt jelent ez az identitás megőrzése szempontjából.

Magyarországon pontosan ezek a szempontok befolyásolták a megvalósuló nemzetiségi oktatás jellegét, és az abban résztvevők számát az elmúlt másfél évszázadban. A dualizmus idején a magyarosítás volt napirenden, hiszen az ország lakosságának legalább fele valamelyik – közösségként el nem ismert – nemzetiségi csoporthoz tartozott, így a nemzetiségi oktatásban a lehetőségek fokozatos viszszaeszközítése zajlott. Az I. világháború után azonban az átrendeződő etnikai arány

⁴⁶ Például: „*A nemzetiségi óvodapedagógus a 3-7 éves gyermek magyar nyelven történő nevelése mellett felkészült a korosztály nemzetiségi nyelven történő nevelésére is.*” 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet a felsőoktatási szakképzések, az alap- és mesterképzések képzési és kimeneti követelményeiről, valamint a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet módosításáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1600018.EMM&txrefereer=00000001.TXT> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

– alig 10 százalék a nemzetiségek aránya ekkor – és nem kevésbé a nemzetközi körülmények hatására működött a nemzetiségi oktatás, de ennek igazi haszonélvezője ekkor csak a német közösség volt. Ennek visszahatásaként a II. világháború után a németek – mint kollektív bűnösnek nyilvánított népcsoport – egészen az 1950–60-as évekig teljesen kimaradtak ebből a lehetőségből. Az 1960-as évektől az 1989-es rendszerváltozásig kialakult keretek egy lassan csökkenő tendenciát mutatnak, amelyek csak az 1980-as évek közepén „ugranak fel” az elmúlt évtizedek számaihoz. A Kádár-rendszerben 300 körül volt azon iskolák száma, ahol valamelyik formája megtalálható volt a nemzetiségi oktatásnak. Ezekben 30 ezer körül volt a tanulók száma. Összetételükből két dolog figyelhető meg: egyrészt fokozatosan szorul vissza a tannyelvű, azaz a nemzetiség nyelvén megszervezett oktatásban résztvevők száma, másrészt a statisztikai adatokból tudjuk, hogy a tanulók legjelentősebb részét a német nemzetiségi oktatásban résztvevők jelentették. 1989-ben a 43 ezer tanulóból közel 32 ezer fő a német nemzetiségi oktatásban vett részt, a 80-as évek létszámemelkedése elsősorban hozzájuk köthető.⁴⁷ De például a cigány közösségek a nemzetiségi elismerés hiányában teljesen hiányoznak ebből a formából.

1. táblázat

<i>Tanév, nemzetiségi nyelv</i>	<i>Nemzetiségi...</i>		<i>Az összesből nemzetiségi...</i>	
	<i>iskolák száma</i>	<i>nyelvoktatásban részesülő tanulók</i>	<i>tannyelvű iskolák száma</i>	<i>nyelven tanulók</i>
1960/61	329	26 540	31	2517
1962/63	318	25 800	26	2504
1965/66	287	23 278	25	2228
1970/71	289	20 870	22	1828
1973/74	302	23 744	20	1901
1976/77	298	28 099	20	1984
	<i>Valamilyen típusú képzést folytató nemzetiségi isko- lák összesen</i>	<i>Valamilyen formá- ban nemzetiségi képzésben résztvevő tanulók száma</i>	295 <i>óvodában/ fő</i>	<i>Közép- iskolában/ fő</i>
1989	323	43 300	13763	1187

Forrás: Imre Anna és Drahos-Kovács munkái alapján

⁴⁷ Vö.: Takács Gerda: A német nemzetiségi oktatás rendszere napjainkban. *Neveléstudomány*, 2013/7. 76—89. <http://nevelestudomany.elte.hu/index.php/2013/07/a-nemet-nemzetisegi-oktatas-rendszere-napjainkban/> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

A rendszerváltozás újabb fordulatot hozott a nemzetiségi oktatás ügyében. Az 1993-as törvény 13 közösség, köztük a cigányság számára nyitotta meg a lehetőséget a nemzetiségi oktatásban történő részvételre. Az iskolák számának közel egyharmados-egynegyedes emelkedése mellett folytatódott a tanulók számának az 1980-es években megindult növekedése is. Az elmúlt két évtizedben kialakult az a szerkezet és létszám, amely napjainkra is jellemző. A 90-es években elindult folyamatos emelkedés hatására létrejött egy 80 ezres létszám a hagyományos nemzetiségi közoktatást igénybe vevő gyerekek körében.

2. táblázat. Óvodás gyermekek, tanulók száma a nappali rendszerű oktatásban

Tanév	Óvoda	Általános iskola	Szakközép-iskola/ Szakiskola	Gimnázium	Szakgimnázium	Összesen
2001/2002	18 015	46 189	196	3 306	634	68 340
2005/2006	19 241	55 801	221	2 975	402	78 640
2006/2007	19 775	55 158	153	3 057	330	78 473
2007/2008	19 860	56 116	150	3 050	301	79 477
2008/2009	19 761	55 266	168	3 296	287	78 778
2009/2010	19 605	53 823	142	3 404	250	77 224
2010/2011	19 987	55 144	121	3 310	285	78 847
2011/2012	20 031	55 976	6	3 213	164	79 390
2012/2013	20 446	57 247	6	3 003	229	80 931
2013/2014	18 714	58 509	110	3 339	187	80 859
2014/2015	18 119	57 736	1	3 429	149	79 434
2015/2016	17 889	58 155	.	3 413	70	79 527
2016/2017	18 001	59 192	36	3 681	68	80 978
2017/2018	17 522	59 005	34	3 699	109	80 369
2018/2019	17 599	58 426	1	3 858	97	79 981
2019/2020	18 507	57 631	0	3 933	105	80 176

Forrás: Oktatási Hivatal KIR adatbázis⁴⁸

Az emelkedés imponáló identitásörzésről tanúskodna, ha nem vizsgálnánk meg ennek a számnak a háttérében a nemzetiségi összetételt. Itt látható, hogy a nemzetiségi oktatás kis túlzással, de alapvetően a német nemzetiségi oktatást jelenti. A 80 ezres létszámból 67 ezer gyerek a német identitáshoz kapcsolódó valamelyik oktatási formát vette igénybe a 2019/20-as tanévben, és az elmúlt két évtized létszámnövekedése is ehhez kapcsolódik. Figyelembe vehető tényezőnek tűnik még

⁴⁸ Oktatási Hivatal <https://www.oktatas.hu/koznevelas/kozerdekuadatok> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

a szlovákok több mint 5 ezres, a horvátok több mint 3 ezres, illetve a románok közel 2 ezres létszáma, de a többi nemzetiség esetében csak néhány százas nagyságrendről, vagy a lengyelek és örmények esetében még arról sem beszélhetünk. A németek melletti másik 12 nemzetiség (igazából 13, mert a cigányok esetében két nyelvről van szó) mindössze alig 16 százalékban részesedik a nemzetiségi oktatásból, úgy, hogy ebből a 16-ból az említett három (horvát, szlovák, román) közösség több mint 13 százalékot birtokol.

3. táblázat. 2019. októberi köznevelési statisztika

	görög	bolgár	horvát	német	beás	romani	román	ruszin	szerb	szlovák	szlovén	ukrán
Anyanyelvű	0	0	153	4152	181	238	119	5	623	450	0	0
Kétnyelvű	121	0	2092	20016	0	121	1155	8	186	2512	178	0
Nyelvoktató	0	20	1070	42849	493	594	550	22	83	2412	30	10
Összesen	121	20	3315	67017	674	953	1824	35	892	5374	208	10

Forrás: Oktatási Hivatal KIR adatbázis⁴⁹

Mindebből több következtetést is levonhatunk. Egyrészt a német közösség a legnagyobb és legrégebbi nemzetiségi közösség, így nem véletlen, hogy náluk veszik igénybe legnagyobb számban a nemzetiségi oktatás különböző formáit. Ha azonban figyelembe vesszük a népszámlálási és kutatók által becsült népességadatokot, akkor már nem is tűnik olyan magasnak ez a szám. Így elképzelhető, hogy ebben a 67 ezerben esetleg olyanok is vannak, akik egyébként nem feltétlenül rendelkeznek német kulturális gyökerekkel, a német nyelv elsajátítását azonban hasznosnak gondolják, a jogszabályok pedig lehetővé teszik ennek az oktatási formának a választását. A képzést segíti a német állam által biztosított anyagi támogatás,⁵⁰ illetve az elmúlt években folyamatosan emelkedő összegű magyarországi nemzetiségi támogatások is.⁵¹ A képzés „piacképességét” az is mutatja, hogy a nemzetiségi oktatás keretein belül igazából nem a magyarországi, hagyományos helyi nyelvjárások valamelyikét, hanem a standard német nyelvet tanítják.⁵² Figyelemre

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Vö.: <http://nemzetisegek.hu/2019/03/26/a-magyarorszag-i-nemetek-orszagos-onkormanyzat-nak-hirlevele-aktualis-palyazati-kiirasokrol/> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵¹ Vö.: <https://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/egyhazi-es-nemzetisegi-ugyekert-felelos-allamtitkar/hirek/1-6-milliard-forintra-palyazhatnak-a-nemzetisegek> (Letöltés ideje: 2019. október 12.) <http://www.zentrum.hu/hu/2020/03/1-milliard-86-millio-forint-tamogatas-kaptak-a-nemzetisegi-koznevelesi-intezmenyek/> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵² Vö.: Erb Mária-Knipf Erzsébet: A magyarországi német kisebbség nyelve és nyelvhasználata az ezredfordulón https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/

méltó szempont az is, hogy a 67 ezerből 42 ezren a magyar nyelv mellett idegen nyelvként mintegy „nyelvtanfolyamként” fognak neki a tanulásnak.

A többi csoport esetében azonban nem csak a lényegesen alacsonyabb népességszámról kell említést tennünk, hanem a nyelvi-kulturális asszimiláció előrehaladott fokáról is, amely a nagyobb létszám ellenére a német közösségben is jelen van. Ha ennek az okait keressük, akkor elsősorban a tényleges nyelvhasználati lehetőségek hiányáról kell szót ejtenünk. A magyar állam a rendszerváltás után fokozatosan, jogszabályi rendelkezések révén biztosította az élet szinte minden területén a nemzetiségi nyelvhasználat lehetőségét. Így az oktatástól a bírósági eljárásokig szinte bárhol lehetőség van erre. A tényleges helyzet azonban lényegesen bonyolultabb ennél.⁵³ Mivel erre a lehetőségre nincsenek felkészülve a közigazgatási szervek és az egyéb intézmények, a tényleges nyelvhasználatra igazából csak nagyon kevés helyen van lehetőség. A „kicsik” – lengyelek, örmények, görögök, ruszinok, bolgárok – már szinte az eltűnés szélén vannak.

A nemzetiségi közoktatást alapvetően befolyásolja a tanárképzés, a nemzetiségi intézményekben oktató pedagógusok utánpótlása is. Ennek a felismerése nyomán a II. világháború után a rendszerváltásig fokozatosan alakult ki Magyarországon a nemzetiségi pedagógusképzés korábbinál modernebb rendszere. Nemzetiségi óvónőket – a pécsi és fővárosi szakközépiskolai képzés mellett – szerbhorvát területre Kecskeméten, a német közösségnek Sopronban, a szlovák és román nemzetiségnek pedig Szarvason képeztek. Az általános iskolai tanítók és tanárok képzése Szegeden, Pécsen, Szombathelyen, Baján, Esztergomban és Debrecenben, a középiskolai tanároké pedig az ELTE-n zajlott.⁵⁴ Miként utaltunk rá, 1989-ben hozzávetőlegesen 1600, a nemzetiségi nevelés és oktatás különböző szintjein dolgozó pedagógus volt Magyarországon.

A rendszerváltás után ez a terület is újragondolásra került. Az 1993-as kisebbségi törvény az országos önkormányzatoknak még felsőoktatási képzés működtetését vagy akár intézmény alapítását is lehetővé tette, azonban ez akkora feladat volt, hogy ennek egyetlen közösség sem tudott megfelelni.⁵⁵ A felsőoktatásról szóló törvény az általános, minden képzésre vonatkozó szabályok mellett pedig sajátos rendelkezésekkel egészült ki:⁵⁶ akkreditált nemzetiségi képzés esetén már egy jelentkező miatt is el kell indítani a szakot, a nemzetiségi közösséghez tartozókat

altalanos/nemzeti_es_etnikai_kisebbsenek_mo_on%20a%20sz/pages/026_moi_nemet.htm (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵³ Vö.: Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJB-5577/2012. számú ügyben. <https://www.ajbh.hu/documents/10180/111959/201205577.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵⁴ Vö.: Drahos – Kovács, 1991. 45.

⁵⁵ A Budapesten működő Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetemnek is egyik legnagyobb fenntartója a német állam. <https://www.andrassyuni.eu/docfile/de-2181-beszamolo-teljes-egyetem-2017-hu-alairt.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵⁶ 2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról 146.§. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500139.TV> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

előnyben kell részesíteni más jelentkezőkkel szemben, a nemzetiségi nyelvet a képzés során végig oktatni kell, illetve külön pályázati forrásokra is jogosultak lehetnek ezek a képzési formák. Az 2011-ben megújított felsőoktatási törvény⁵⁷, illetve az új nemzetiségi törvény is megtartja ezeket a külön szabályokat. A legfontosabb kötelezettségvállalás azonban mind a napig az, hogy az állam saját feladatáé, illetve nemzetközi együttműködéssel vállalja a nemzetiségi képzéshez szükséges pedagógusok képzését, ennek hiányában külföldi vendégtanárok alkalmazását és külföldi diplomák honosítását.

A 2011-ben lezajlott, átfogó kisebbségi ombudsmani vizsgálat⁵⁸ 6 intézményben talált nemzetiségi tanító- és tanárképzést, 7 helyen pedig óvodapedagógus-képzést. Az akkori megállapítások szerint minden területen hiányzott az örmény és ruszin képzés, de nem volt ezen kívül tanítóképzése a bolgároknak, a görögöknek, a szlovéneknek, az ukránoknak és a lengyeleknek, illetve nem volt óvodapedagógus képzése a bolgár, görög, lengyel és ukrán nemzetiségnek sem. A több képzési hely ellenére a nemzetiségi szakokra jelentkezők száma igen alacsony, gyakran csak néhány tucatnyi volt, 2006-ban 79, 2007-ben 87, 2008-ban 66, 2009-ben 93, 2011-ben 112 hallgatót vettek fel az összes képző intézménybe, valamint tudásuk és nemzetiségi közösséghez tartozásuk sem volt problémamentes. Miként az egy évtizede született tanulmány megállapította: „*egy egészen szűk, részben nemzetiségi kötődés nélküli érettségizett tanulókból álló kör jelenti a nemzetiségi felsőoktatás utánpótlási bázisát.*”⁵⁹ Továbbá: „*célzott, személyre szabott módon kell foglalkoznunk a hallgatókkal, mivel nyelvtudásuk, illetve a nemzetiségi kultúrához való kötődésük, valamint identitástudatuk között nagy eltérések vannak*”, illetve „*1995 után a szegedi szlovák szakon egyetlen egy szlovák érettségivel rendelkező hallgató nem volt a jelentkezők között,*” illetve „*a főiskola szlovák tanító-, óvónő-, és tanárképzésnek már három éve nincs új hallgatója.*”

2017-ben az alapjogi biztos utóvizsgálatot indított a nemzetiségi felsőoktatás kérdéskörében,⁶⁰ megvizsgálva a 2011-es ombudsmani jelentést óta tapasztalható változásokat. Megállapítása szerint jelentős változások történtek néhány év alatt ezen a területen: a kisebbségi ombudsman jogalkotási javaslatának eleget téve

⁵⁷ 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról 103.§. (5). <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵⁸ Jelentés a nemzetiségi felsőoktatás helyzetéről <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/223936615.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁵⁹ Jelentés a nemzetiségi felsőoktatás helyzetéről 6. o. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/223936615.pdf> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁶⁰ Az alapvető jogok biztosa és a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes közös jelentése az AJB-710/2017. számú ügyben. https://www.ajbh.hu/documents/10180/2602747/K%C3%B6z%C3%B6s+jelent%C3%A9s+a+nemzetis%C3%A9gi+pedag%C3%B3gusok%C3%A9s+ut%C3%B3vizsg%C3%A1lat%C3%A1r%C3%B3l+710_2017/5ebbd2f8-f5c6-f37b-933a-8450e328d8d8?version=1.0 (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

a tanárképzés visszatért az egységes és kétszakos képzési szisztémához, amely ösztönzőleg hatott a jelentkezők számára is. A jelentés által hivatkozott minisztériumi kimutatás szerint például a 2014/15-ös tanévben 512 hallgató járt valamelyik nemzetiségi képzésre, megtöbbszörözve ezzel a néhány évvel korábbi létszámot.⁶¹ Azonban ha jól megnézzük a hallgatók nemzetiségi összetételét, jól látható, hogy több mint 400 fővel a német nemzetiségi képzésre járók vannak igazán sokan, és a bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin és ukrán nemzetiségek nem jelennek meg a statisztikában, mivel vélhetőleg vagy nincs ilyen képzés, vagy nincs hallgató ezeken a szakokon. Érdeemes összevetni a minisztériumi adatokat a felsőoktatási intézményektől érkezett adatokkal és tapasztalatokkal is. Itt el nem indult szakokról és szakirányokról, kevés és nem megfelelő felkészültségű hallgatókról olvashatunk, ami árnyalja a jelentős javulásról szóló képet.⁶²

A csökkenő érdeklődés a pedagógus pályák iránt nyilvánvalóan hat a nemzetiségi képzésekre is. A nemzetiségi oktatásra alkalmas pedagógusok hiánya a közoktatásban már évtizedes jelenség, de napjainkban már a felsőoktatásban is megjelent ez a probléma. A pálya vonzóbbá tételében sok eszközt próbálnak alkalmazni. A nemzetiségi szakon vagy szakirányon végzett hallgatók diplomája például egyenértékű az adott nyelvből egy felsőfokú nyelvvizsgálóval. A felsőoktatásban tanulókat célzott ösztöndíjpályázatokkal próbálják motiválni: a 2019/20-as tanévben egy 4,5-es átlagot produkáló nappali tagozatos hallgató 75 ezer forint, a kiegészítő képzést végző pedig 40 ezer forint nettó havi ösztöndíjat kaphat, reményeik szerint évente legalább 450-500 hallgatóval számolva. A pályán lévőköt pedig nemzetiségi pótlékkal próbálják motiválni, amelynél az összeg akár az illetményalap 40 százaléka is lehet, egy egyetemet végzett esetében egyszerűen akár 71 ezer forint.⁶³

4. Cigányok/romák a nemzetiségi képzés rendszerében

Több okból is külön kell szólnunk a cigány/roma közösségek tagjainak részvételéről a nemzetiségi oktatásban. A cigány népességet ugyan hazánkban évszázadokon keresztül sem nemzetiségeknek, de még etnikai csoportnak sem tekintették.⁶⁴ Az 1993-as nemzetiségi egyenjogúsítás teremtette meg a lehetőséget, hogy a romák is részesei legyenek a minden nemzetiséget megillető iskoláztatási lehetőségeknek.

⁶¹ Ua. 10.

⁶² Az elemzőknek esetleg érdemes lett volna utánajárni annak, hogy a minisztériumi kimutatásban véletlenül nem számolták-e esetleg hozzá a germanisztika vagy német nyelvtanári szakra járók egy részét a nemzetiségi képzésre járók számához, mert a négy-öttszörös növekedés az egyik évről a másikra kissé soknak tűnik.

⁶³ <https://officina.hu/belfoeld/240-pedagogus-potlekok> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁶⁴ A legegyszerűbb megközelítésben is legalább három – romungro, oláh cigány és beások – csoportját különböztethetjük meg a cigány csoportoknak. Ennek részletes kifejtésére jelen tanulmányunkban nincs lehetőségünk.

A cigány csoportok életében ez a lehetőség azonban sok megoldandó kérdéssel járt együtt. Mivel a nemzetiségi oktatás alapja a nyelvtanítás, a romák esetében már ez is problémát jelentett. A magyar társadalom és politikai vezetés által is évtizedeken keresztül erőltetett gyors asszimiláció következtében a cigányoknál a nyelvcsere és nyelvvésztés erre az időszakra szinte már befejeződött. Kemény István országos reprezentatív kutatásainak adataiból tudjuk, hogy ekkor a cigányok közel 90 százaléka már magyar anyanyelvű volt, és a többiek is leginkább már kétnyelvűek voltak.⁶⁵

4. táblázat

Kutatás éve	Anyanyelv %			
	magyar	beás	cigány	egyéb
1971	71,0	7,6	21,2	0,2
1993	89,5	5,5	4,4	0,6
2003	86,9	4,6	7,7	0,8

Forrás: Kemény alapján⁶⁶

Ennek ismeretében a hagyományos nemzetiségi oktatási formák – A, B és C típus – nem, vagy csak kevés lehetőséget jelentettek volna nekik. Másrészt az iskolai problémákat alapvetően nem a nyelvtanulás, hanem az erre az időszakra elterjedté vált iskolai elkülönítés, a szegregáció jelentette. Ennek alapvető okait pedig az 1960 évek végén, a 70-es évek elején, a nyomortelepként működő cigánytelepekről kikerülő és az oktatási rendszerben szinte először megjelenő gyerekek problémáiban kereshetjük.⁶⁷ Mindezek alapján az 1990-es években újjászervezett nemzetiségi oktatás szakértői úgy gondolták, hogy akkor legyen meg a nemzetiségi oktatás minden klasszikus formája (A, B, C), és ebben vegyenek részt a cigányok is, ha tudnak és akarnak, de számukra legyen egy olyan sajátos oktatási forma is, amely a társadalmi hátrányokat próbálja kompenzálni, de valamiféle identitáserősítést is végez, ha már nemzetiségi oktatásról van szó. Így az óvodai nevelés területén létrehozták a magyar nyelven folyó „cigány kulturális nevelést”, az iskolai szinten pedig a „cigány felzárkóztató oktatást.” Miként megfogalmazták: „*A pedagógia eszközeivel – asszimilációselektációk nélkül – segíti a cigányság integrációját.*”⁶⁸ Így a népismeret kötelező oktatása mellett megtalálható volt ennek keretében az

⁶⁵ Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Budapest, 2004.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Vö.: Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolákban.* Budapest: OI, 2001. <https://mek.oszk.hu/09500/09513/> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁶⁸ 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelet a Nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <http://nemzetisegek.hu/etnonet/kodex/32-97kr.htm> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

iskolai sikerességet segítő készségfejlesztés, és a szocializációs, kommunikációs fejlesztés is. Ezzel a társadalmi realitásokkal számot vető megoldással sikerült létrehozni egy olyan „kevert” nemzetiségi oktatási formát, amely a klasszikusnak tekinthető típusok mellett ide sorolta a felzárkóztató, segítő tevékenységet is.⁶⁹

Ez a megoldás sajátos helyzetet teremtett. Pontos adatok hiányában csak becslült számok alapján tudjuk azt mondani, hogy a cigány felzárkóztató oktatást hozzávetőlegesen 50 ezren vehették igénybe a 90-es évek végétől.⁷⁰ Jelentős kritikát is kapott az elemzőktől, amely szerint nehezményezték, hogy a cigányság nemzetiségi jellegét a társadalmi lemaradásban határozták meg, mintegy folytatva az évtizedes gondolkodást. A tapasztalatok alapján így a későbbiekben az elnevezés és a forma is változott,⁷¹ „magyar nyelvű roma/cigány nemzetiségi nevelés-oktatásnak” nevezik, és tartalmában is csak a kulturális identitásőrzés – igény esetén a nyelv – tanítását foglalja magába (5. táblázat).

Miként az adatokból látható, a 2000-es évektől kezdődően egy gyors emelkedés után 80 ezerre is felkúszott ennek a nemzetiségi oktatási formának az igénybevétele, majd az elmúlt évek csökkenése után 30 ezer körül állapodott meg. A nagyarányú változások mögött egyrészt a finanszírozási formák időnkénti változását és az oktatáspolitikában megjelenő, kisebb településeken lévő iskolák megszüntetésének megelőzését is kereshetnénk egy erre irányuló részletesebb elemzéssel.

Ha megvizsgáljuk a cigányok/romák által igénybe vett összes nemzetiségi oktatási formát, akkor előbb Orsós Anna kutatásának eredményeit⁷² érdemes szemügyre venni, amelyek a 2014/15-ös tanév jellemzőiről tudósítanak. Abban az évben a KIR adatai alapján 383 intézményben folyt valamilyen formában cigány nemzetiségi oktatás, ebből a kérdőívének 47 százalékos visszaküldése alapján 181 iskoláról vannak adatai. Így tehát abban az évben 21 olyan iskolát talált a mintájában, ahol valamelyik cigány nyelv oktatása folyt 2913 tanuló számára. Ebből 9 intézményben (5 általános iskola, 3 középiskola és 2 többcélú intézmény) 837 fő beás nyelvet, romani nyelvet az ország 12 intézményében (10 általános iskola, 1 középiskola és 1 többcélú intézmény) 2076 fő tanult. Az életkori tendencia szerinti

⁶⁹ Ha már kevert a forma, ide sorolták az úgynevezett „interkulturális oktatást” is, amely a szintén ekkor elismert, rendkívül kis népességszámú és a nyelvi – kulturális asszimilációban már szintén előrehaladott állapotban lévő, de társadalmi integrációs problémákkal nem küszködő új nemzetiségek ügyében jelentett megoldást az iskolán kívül is megszervezhető identitás-erősítéssel. Vö.: Uo.

⁷⁰ Forray, 1998. 65.

⁷¹ 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300017.EMM×hift=20170831&txreferefer=00000003.TXT> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁷² Orsós Anna: *Cigány/roma nemzetiségi oktatás*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pécs: Neveléstudományi Intézet Romológia és nevelésszociológia tanszék - Wlisslocki Henrik szakkollégium. 2015. 71–91. o. http://epa.oszk.hu/02400/02473/00006/pdf/EPA02473_romologia_2015_09_071-091.pdf (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

megoszlása a romani nyelv esetén a magasabb osztályba lépve folyamatosan csökkent, míg a beás nyelv esetében igazából a középiskolánál erősödött meg. Ez utóbbi azonban elsősorban a Gandhi Gimnáziumnak volt köszönhető, amely Pécssett van, és főként a beások lakta területről vannak a tanulói. Egyetlen adatot érdemes még kiemelni a sokrétű kutatásból: a nyelvet oktatók mindössze 31 százaléka felelt meg a jogszabályi előírásoknak, a többieknek semmilyen képesítésük, legtöbbször még nyelvvizsgájuk sem volt az adott nyelv oktatására. Mindez a pedagógushiány kritikus szintjére utalt, ami nyilvánvalóan befolyásolta ennek az oktatási formának a választását is.

5. táblázat. Magyar nyelvű roma/cigány nemzetiségi nevelés-oktatásban résztvevők száma

Tanév	Óvoda	Általános iskola	Szakközép-iskola/ Szakiskola	Gimnázium	Szakgimnázium	Összesen
2001/2002	7 000	24 268	802	216	.	32 286
2005/2006	16 780	38 304	1 107	405	402	56 998
2006/2007	17 383	40 944	1 323	364	109	60 123
2007/2008	18 406	45 319	1 345	345	144	65 559
2008/2009	20 500	50 024	1 566	399	288	72 777
2009/2010	21 279	49 230	1 661	504	195	72 869
2010/2011	24 309	53 054	2 162	856	290	80 671
2011/2012	27 193	54 232	2 941	1 185	371	85 922
2012/2013	26 193	53 006	1 858	758	259	82 074
2013/2014	18 234	37 961	1 217	612	250	58 274
2014/2015	16 559	34 534	355	429	207	52 084
2015/2016	13 759	28 340	748	257	182	43 286
2016/2017	11 211	23 599	660	453	53	35 976
2017/2018	9 994	21 339	582	426	95	32 436
2018/2019	9 514	20 406	758	540	52	31 270
2019/2020	8 853	20 444	667	471	67	30 502

Forrás: Oktatási Hivatal KIR adatbázis⁷³

Orsós adatait, összehasonlítva napjaink tapasztalataival, még inkább lesújtóbb képet kapunk. Úgy tűnik, hogy a nyelvet is tanuló romák száma a nemzetiségi oktatásban az elmúlt években tovább csökkent. Az Oktatási Hivatal KIR adatbázisa alapján⁷⁴ a 2019/20-as tanév elején – és ebben az összes lehetséges feladatellátási

⁷³ Oktatási Hivatal <https://www.oktatas.hu/koznevelas/kozerdekuadatok> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

⁷⁴ Oktatási Hivatal <https://www.oktatas.hu/koznevelas/kozerdekuadatok> (Letöltés ideje: 2019. október 12.)

évek egyik kutatási területe lehet továbbá az egyházak hirtelen nagyarányú megjelenése a romákkal kapcsolatos közoktatási feladatok elvégzésében.

Összegzés helyett

Rövid elemzésemben megpróbáltam áttekinteni a nemzetiségi oktatás típusait és működését az oktatási rendszerben. Ennek során láthatóvá vált, hogy bár különböző típusai léteznek immár egy évszázada a nemzetiségi oktatásnak, a különböző közösségek gyors asszimilációja miatt, érdemben, szinte csak a német kisebbséghez tartozók tudják tömegesen igénybe venni ezeket. Itt is felmerül azonban a gyanú, hogy sokak esetében inkább egyfajta racionális döntésről van szó, amikor nemzetiségi kötődés nélkül az ingyenes nyelvtanulás igénybevétele mellett döntenek. Láthatóvá vált az is, hogy a cigány/roma közösségek esetében már a klasszikus értelemben vett, nyelvtanuláson alapuló nemzetiségi képzés csak elenyésző mértékben létezik, valószínűsíthetőleg a kiterjedt vagy talán már be is fejeződött nyelvi- és kulturális asszimiláció miatt. Lényegesen nagyobb számban vannak jelen a romák azonban a magyar nyelven folyó cigány/roma nemzetiségi képzésben. Ezt viszont inkább a könnyen megvalósítható iskolai elkülönítés melegágyának tartják.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=0&layout=s

Andor Mihály – Liskó Ilona: Iskolaválasztás és mobilitás. *Iskolakultúra*, 1999. <http://mek.niif.hu/03600/03672/03672.pdf>

Az 1777-i Ratio Educationis. <http://mek.oszk.hu/06500/06559/06559.pdf>

Az alapvető jogok biztosa és a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes közös jelentése az AJB-710/2017. számú ügyben. https://www.ajbh.hu/documents/10180/2602747/K%C3%B6z%C3%B6s+jelent%C3%A9s+a+nemzetis%C3%A9gi+pedag%C3%B3gusk%C3%A9p%C3%A9s-ut%C3%B3vizsg%C3%A9lat%C3%A9r%C3%B3l+710_2017/5ebbd2f8-f5c6-f37b-933a-8450e328d8d8?version=1.0

Az alapvető jogok biztosa és a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes jelentése az AJB-3894/2012. számú ügyben, a nemzetiségi középiskolai oktatás helyzetéről. 2014. <http://www.ajbh.hu/documents/10180/1117870/K%C3%B6z%C3%B6s+jelent%C3%A9s>

- +a+nemzetis%C3%A9gi+k%C3%B6z%C3%A9piskolai+oktat%C3%A1s+helyzet%C3%A9r%C5%91+3894_2012/a8f0b7a5-718f-44a0-b3d7-fe335490703f;jsessionid=8D830432138602B5B36F71B6481B0708?version=1.0
- Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJB-5577/2012. számú ügyben. <https://www.ajbh.hu/documents/10180/111959/201205577.pdf>
- B/2160.számú Beszámoló a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről (2015. február – 2017. február) Budapest, 2018. október <https://www.parlament.hu/irom40/06626/06626.pdf>
- Balogh Sándor (főszerk.) – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- Bellér Béla: *A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar pedagógia*, 1974/1. 47–65. http://misc.bibl.u-szeged.hu/12632/1/mp_1974_001_5083_047-065.pdf
- Bindorffer Györgyi: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika*. Budapest: Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011. http://real.mtak.hu/12000/1/68458_ZJ1.pdf
- Drahos Ágoston – Kovács Péter: A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945–1990. *Regio*, 1991/2. 167-192. <http://www.epa.hu/00000/00036/00006/pdf/12.pdf>
- Erb Mária-Knipf Erzsébet: *A magyarországi német kisebbség nyelve és nyelvhasználat az ezredfordulón*. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/nemzeti_es_etnikai_kisebbssegek_mo_on%20a%2020_sz/pages/026_moi_nemet.htm
- Fórika László: A cigány nemzetiségi oktatás helyzete a nemzetiségi oktatás rendszerében az ombudsmani jelentések tükrében avagy a jog, ami a jogosult ellen fordul. *Romológia*, 2015/9. 7–27. http://epa.oszk.hu/02400/02473/00006/pdf/EPA02473_romologia_2015_09_007-027.pdf
- Forray R. Katalin: Nemzetiségek, kisebbségek. <http://www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalom sor/1161>
- Föglein Gizella: Nemzetiségi oktatás Magyarországon a koalíciós években (1945–1948). Új Pedagógiai Szemle, 2004. április-május <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00081/2004-04-mk-Foglein-Nemzetisegi.html>
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona: *Cigány gyerekek az általános iskolákban*. Budapest: OI, 2001. <https://mek.oszk.hu/09500/09513/>
- Imre Anna: Nemzetiségi oktatás és oktatáspolitikai Magyarországon a hatvanas években. *Kisebbségkutatás*, 2008/3. <https://epa.oszk.hu/00400/00462/00039/1647.htm>
- Iskola és társadalom II. (szöveggyűjtemény)*. Válogatta és szerkesztette: Meleg Csilla

- Iskolaügy a felvilágosult abszolutizmus korában. In: Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Intézet Rt., 1996. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/07.07.html>
- J/1397. számú Beszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről 1999. június http://adattar.adatbank.transindex.ro/Magyarország/j1999_1397/j1999_1397a2_7.htm
- Jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségi általános iskolai nevelés-oktatás helyzetéről http://nemzetisegek.hu/dokumentumok/jelentes_a_nemzeti_es_etnikai_kisebbségi_altalanos_iskolai_neveles-oktatas_helyzeterol.pdf
- Jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségi óvodai nevelés helyzetéről 2010. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/205104474.pdf>
- Jelentés a nemzetiségi felsőoktatás helyzetéről 2011. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/223936615.pdf>
- Jelentés a nemzetiségi felsőoktatás helyzetéről 2011. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/223936615.pdf>
- JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke Pécs, 1999 <http://mek.oszk.hu/01900/01945/01945.pdf>
- Kállai Ernő: *Akiket arcul csapott a valóság. Roma közösségeket segítő helyi programok és azok vezetői*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, 2019. http://www.kallaierno.hu/data/files/kallai_aki_ket_arcul_csapott_valosag_dJwTB5.pdf
- Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: MTA Etnikai-nemzetiségi Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2005.
- Kelemen Elemér: A magyarországi népoktatás a dualizmus korában http://old.tok.elte.hu/tarstud/filmuvtort_2001/kelemen.htm
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigánység 1971 – 2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Budapest, 2004.
- Liskó Ilona: Szakképzés és lemorzsolódás. In: Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.): *Zöld könyv. A magyar közoktatás megújításáért 2008*. Budapest: ECOSTAT.
- Magyarország népessége. In: In: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Szekszárd: Babits Kiadó, 2000 <http://vmek.niif.hu/02100/02185/html/171.html>
- Magyarország: A kisgyermekkorai nevelés és a közoktatás finanszírozása. https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-35_hu
- Németh András: A modern magyar iskolarendszer kialakulása a nemzetközi intézményfejlődési és recepciós folyamatok tükrében. *Iskolakultúra*, 2005/9. 50–70. http://www.epa.hu/00000/00011/00096/pdf/iskolakultura_EPA00011_2005_09_050-070.pdf

- Orsós Anna: *Cigány/roma nemzetiségi oktatás*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és nevelés-szociológia tanszék – Wlislöcki Henrik szakkollégium, 2015. http://epa.oszk.hu/02400/02473/00006/pdf/EPA02473_romologia_2015_09_071-091.pdf
- Óvodától a munkahelyig. KSH. 2013. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ovoda_mhely11.pdf
- Radó Péter: Cigány tanulók a magyar iskolákban. *EDUCATIO*, 1997/1. <http://epa.niif.hu/01500/01551/00011/pdf/214.pdf>
- Radó Péter: Társadalmi kohézió és oktatáspolitikai. *Új Pedagógiai Szemle*, 2001/2.
- Takács Gerda: A német nemzetiségi oktatás rendszere napjainkban. *Neveléstudomány*, 2013/1. 76–89. <http://nevelstudomany.elte.hu/index.php/2013/07/a-nemet-nemzetisegi-oktatas-rendszere-napjainkban/>
- Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen: Csokonai Kiadó. 1998.
- Tóth Ágnes: Anémet nemzetiségi oktatás újjászervezése Magyarországon 1950–1952. *Levéltári Szemle*, 2015/1. 29–43. https://www.academia.edu/19688079-/A_n%C3%A9met_nemzetis%C3%A9gi_oktat%C3%A1s_%C3%BAjj%C3%A1szerve%C3%A9se_Magyarorsz%C3%A1gon_1950-1952

JOGSZABÁLYOK

- 10030/1945. (X. 24.) ME sz. rendelet a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatásáról. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm
- 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300017.EMM×hift=20170831&txtreferer=00000003.TXT>
- 17/2013. (III. 1.) EMMI rendelet a nemzetiség óvodai nevelésének irányelve és a nemzetiség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1300017.EMM×hift=20170831&txtreferer=00000003.TXT>
- 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet a felsőoktatási szakképzések, az alap- és messterképzések képzési és kimeneti követelményeiről, valamint a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 8/2013. (I. 30.) EMMI rendelet módosításáról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1600018.EMM&txtreferer=00000001.TXT>
1844. évi II. törvény cikk a magyar nyelv és nemzetiségről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84400002.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>

1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800044.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XLIV.+%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>
1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>
1879. évi XVIII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900018.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+XVIII.+%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>
1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képeztéséről <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88300030.TV&targetdate=&printTitle=1883.+%C3%A9vi+XXX.+%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>
1949. évi XX. tv. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/011_081.htm
1961. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről http://misc.bibl.u-szeged.hu/11854/1/mp_1962_001_4412_001-007.pdf
1985. évi I. törvény az oktatásról. <http://jogiportal.hu/index.php?id=linibq1d8t60-zopmx&state=19910723&menu=view>
1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról. http://www.okm.gov.hu/letolt/kozokt/kozokt_tv_070823.pdf
1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV>
2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500139.TV>
2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100204.tv>
2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv>
2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100190.tv>
- 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelet a Nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a Nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról <http://nemzetisegek.hu/etnonet/kodex/32-97kr.htm>
- 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására. 1923. június 21. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/008_051.htm
- A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata 1961. június 20. In: Kállai

Ernő (szerk.): *Cigányok/romák a „hosszú 20. század” magyar társadalmában. Szöveggyűjtemény.* Eger: Eszterházy Károly Főiskola Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, 2015.

A nemzeti kormány 12330/1945. ME sz. rendelete a magyarországi német lakoságnak Németországba való áttelepítéséről. 1945. december 22. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm

A nemzeti kormány 330/1946. M. E. számú rendelete a nemzetiséghez tartozó tanulók nemzetiségi oktatása tárgyában. 1946. január 5. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 110478 VIII. a. sz. rendelete a 4800/1923. ME sz. rendelet 18. §-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról 1923. augusztus 24. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/008_051.htm

Az 1907.évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/006_031.htm

Az 1935. évi 11 000. (XII. 23.) ME sz. rendelet az egységesen vegyes tannyelvű oktatás bevezetéséről. 1935. december 23. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/009_061.htm

Az 1941. évi 700. ME sz. rendelet az 1923. évi nemzetiségi iskolarendelet három iskolatípusához való visszatérésről. 1941. február 1. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/009_061.htm

Az 1946. XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. 1946. május 14. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/010_071.htm

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter 20 301/1885. sz. rendelete valamennyi kir. tanfelügyelőséghez, egyházi főhatósághoz és közigazgatási bizottsághoz a magyar nyelvnek az összes népoktatási tanintézetekben való kötelező oktatása tárgyában https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/altalanos/a_magyar_allam_es_a_nemzetisegek_1848_1993/pages/005_021.htm

ANKÉT MISKOLCZY AMBRUS MUNKÁIRÓL

MISKOLCZY AMBRUS

Bemutakozás

A történész a „politikai állatok” egyik alfajához tartozik, és alighanem kétféle van belőle. Az egyik, akit idéznek, a másik, aki idéz. Szerteágazó az idézgetés motívációja. A karrierépítő hízelgéstől az okos párbeszédig terjed a skála. Jőmagam önigazoló fügefalevél-idézetekkel kezdeném a bemutatkozást, és ezekre azért van szükségem, mert nincs témám, és ez bűn. Jó pár évtizeddel ezelőtt, amikor jeleztem egyik kiváló agrártörténészünknek, hogy babonákkal foglalkozom, rám is mordult a nagy öreg, aki fáradhatatlanul tudta kiszámolni az egy-egy adózóra jutó háziállatok számát: „van témád, foglalkozz azzal!” Azt hiszem jobb, ha a téma keres meg minket, mint fordítva. Robert Darnton mondta is, be kell menni a levéltárba, és jön az anyag. Különben is – jelezte Fernand Braudel – sohasem azt találjuk az iratanyagban, amit keresünk. Aztán, ha megtalált a téma, jöhet a kutatás megideologizálása, mint ezt Georges Duby és Bronislaw Geremek fejtegette.

Ezek nyomán három nagy kutatási iránynak szenteltem magam. Az első a soknemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében. A második a modern mitológiák. Végül demokratikus kultúránk. Igazában a munkában a legkellemesebb, ha nincs vége. A kollektív munkában a csipkelődés. Amikor a múlt század 80-as éveiben az *Erdély történetét* írtuk, a középkori fejezetek tárgyalása közepette Makkai László mint jó református megjegyezte, hogy a görögkeleti ortodoxokkal való többé-kevésbé harmonikus viszonyunkat a római központból jött parancsok zavarták meg, mire Köpeczi Béla nem állta meg, hogy ne mormogja hozzá: a parancsok mindig a központból jönnek. Ennyit a soknemzetiségi együttéléstről. A modern mitológiák világába Jules Michelet vezetett be. Meg is írtam, hogy a múlt integrális feltámasztásának nagy mesterét erősen motiválta szexuális életének alakulása. A reneszánsz az ő kifejezése, és amikor arról írt, éppen jól alakult a házassága. Ez úgy megtetszett egyik kollégáknak, hogy előadásában nem tudta elhallgatni, pedig jobb lett volna, mert egyes hölgyhallgatói az interneten leminősítették. Egyébként a nőtörténészek Michelet-ről is sok rosszat írnak, holott az 1840-es években a kékharisnyák extázisba jöttek igéi hallatán, mely igék az egyik Heine-tisztelő szerint csak időtlen makogások voltak. Másképpen szólva romantikus ömlengések, megtűzdelve okos kiszólásokkal, hogyan ne vessük ki a történelmet. Ki is adtam egyik

kurzusát, és egyik bukaresti tanult és kitanult román kollégám, aki alkalomadtán még *bonjourral* köszönt, finoman rákérdezett, hogy hol találtam e drága kincset, és amikor jeleztem, hogy a bukaresti kéziratárban, kifakadt: ez életem legszégyszenesebb napja! – de mint Szerb Antal vallotta, a tudós legnagyobb jutalma a kollégák irigysége. Demokratikus kultúránk pedig kedves emlék. Nemrég elhunyt barátunk, Kecskeméti Károly lelkesedett érte, de aztán élete vége felé utolsó levelében megírta, hogy az idegyógyász klasszikusokat olvassa az elmebetegségekről.

Szeressük azokat a klasszikusokat, akik nem unalmasak! A nagy irodalom megismerés és helyzetfelismerés. Gondoljunk Tolsztojra, aki a *Háború és békét* alig tudta befejezni, úgy belegabalyodott annak kifejtésébe, hogy hol Nyugat zúdul Keletre, hol fordítva. A haladás útján megérkeztünk a jelenbe. Oh, a haladás! A végtelen haladás titok – fejtegette derék földink, Aranka György. Bălcescu szerint az út végén ott vár Isten. Valójában Dosztojevszkij nagy inkvizitora, és minden sarkon ott ácsorognak az ő köpenyéből kibújt gondolatolvasó kis inkvizítorok. Azon nyugati barátaink, akik betiltották Dosztojevszkijt, talán még olvasták is, de ha nem mélyen, egyetérthetnek a nagy inkvizítorral, aki világosan kimondta, mi kell az emberek fölötti uralkodáshoz: csoda, titok, tekintély. A történetírás tekintélyelvű. Az pedig csoda, hogy van még történelem. Ez – mint Lengyel József vallotta – csinálódik és csinálják. A történetírás ennek a csinálódásnak és csinálásnak a titkát feszegeti – ahogy a kór- vagy korszellem diktálja vagy sugalmazza. Boldog időnek tűnik az, amikor a történész elmondhatja, mint Hajnal István tette 1947-ben, hogy a „történet legyen igaz mese” az emberi szabadságról, viszont alighanem egyre igazabb mesét lehet írni a szabadság eltűnéséről. Kérdés: a kór- és korszellem meddig engedi? Németh László példája nem túl épületes, de amit 1930-ban írt, annál inkább az: „Egyetlen erős indulatodat, hiedelmedet se add föld csak azért, hogy »korod imperativus«-ával összhangban maradj.”

KOVÁCS MIHAI*

Középkori román történelem magyar szemmel

Miskolczy Ambrus (sz. 1947) a magyarországi romanisztika közismert személyisége. Tudományos tevékenysége szerteágazó, kedvelt témái közé tartozik a 19–20. századi román művelődés- és politikátörténet, illetve az új- és jelenkori magyar–román viszony. A román kultúra irigylésre méltó ismerete megmutatkozik az itt bemutatott kötetben¹ is, amely újdonságnak számít a szerző életművében, ugyanis ezúttal a középkor kerül a figyelem középpontjába. A váltás azonban nem történt egyik napról a másikra. Az elmúlt fél évtizedben Miskolczy több tanulmánnyal is jelezte az új téma iránti érdeklődését, illetve megvetette az itt bemutatott monográfia fejezeteinek alapjait.²

Már a könyv címe is izgalmas olvasmányélményt ígér, ugyanis két olyan fogalmat tartalmaz, amely többféleképpen értelmezhető. A *román középkor* vonatkozhat csupán a román etnikum vagy pedig az úgynevezett román térség (*spațiul românesc*, amely nagyjából megfelel a két világháború közötti Románia területének) teljes lakosságának múltjára. Miskolczy a román történelem és ezen belül a román középkor klasszikus értelmezését választotta, vizsgálatának tárgya a román nép középkori története. Pontosabban a könyv elsősorban nem is csak a középkorról, hanem a középkori események alapján kialakult új- és jelenkori narratívákról, mítoszokról is szól, leginkább ezáltal kapcsolódik a szerző korábbi munkásságához.

Az újabb román történetírásban az 1600. esztendő, Vitéz Mihály rövid havasalföldi, erdélyi és moldvai együttes uralkodásának évét tekintik a középkor

* A szerző történész, BBTE, TRANS.SCRIPT Kutatóközpont, mihai.kovacs@ubbcluj.ro. Az írás rövid változata a Századok 2023/2. számában jelent meg.

¹ Miskolczy Ambrus: *A román középkor időszerű kérdései. Régi-új viták és közelítések*. Budapest: Magyarországtudató Intézet, 2021. 631 oldal.

² A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája. *Aetas*, 2018/4. 134–166.; Bizánci modell és bolgár valóság a román történelem hajnalán. *Napút*, 2016/9., 128–144.; Román szabadságok az Árpád-házi magyar királyságban. *Valóság*, 2018/5. 61–80.; „A rosszak útján” (1.). *Magyar kisebbség*, 2016/3–4. 164–200.; „A rosszak útján” (2.). *Magyar Kisebbség*, 2017/1–2. 147–174.; A félhold árnyékában. Honvédelem és társadalomszerveződés Magyarország román határvidékein. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2018/2. 351–392.; A parasztfelkeléstől az *unio trium nationum* felé. *Magyar Kisebbség*, 2018/3–4. 177–190.; Öreg Mircea, az országgyarapító és fiai. *Magyar Kisebbség*, 2018/3–4. 153–176.; A Hunyadi-per a történettudományban és a szépirodalomban. *Magyar Kisebbség*, 2020/1–2. 208–279.

lezárásának. Ezzel szemben Miskolczy 1526-ra helyezi a korszakhatárt, tehát a hagyományos magyar történelemszemléletet követi, és egyúttal jelzi, hogy műve magyar–román történelem, vagyis elsősorban a magyar szempontból is lényeges kérdések foglalkoztatják.

A borítókép is arra mutat, hogy az *időszerű kérdések* igen sokfélék és szerteágazók: a SPQR (*Senatus Populusque Romanus*) feliratú római *vexillum* mellett Havasalföld (Havaselve) és Moldva, illetve a Hunyadi család kibővített címerét, két középkori román uralkodó, név szerint Nagy István moldvai (1457–1504) és Vlad Ţepeş havaselvi (1448, 1456–1462, 1476) vajda, valamint Nicolae Iorga történész (1871–1940) arcképét láthatjuk. Természetesen felmerülhet, hogy valójában mennyire időszerűek a könyvben tárgyalt historiográfiai problémák? Mielőtt erre a kérdésre válaszolnék, röviden ismertetem a könyv tartalmát.

Az első fejezet részletesen bemutatja Robert Roesler (1836–1874) bevándorláselméletét – mely szerint a román etnogenezis a Balkán-félszigeten történt – és az általa generált vitát. A Roesler utáni román történészek döntő többsége egyetért abban, hogy a román nép mai hazája területén (is) alakult ki a különféle dák, római és szláv elemek összeolvadása révén (kontinuitáselmélet). Ezzel szemben Miskolczy úgy véli, hogy a román szerzők közül nem valamely történész, hanem a nyelvész Alexandru Philippide (1859–1933) került a legközelebb a valósághoz. Így néhány oldalon keresztül részletesen bemutatja Philippide elméletét, melynek lényege a románok több hullámban való bevándorlása a Nyugat-Balkánról a 7. század elejétől kezdődően. Ebben a forrásszegény témában a nyelvészeti kutatás előbbre való a történetinél, ugyanis „a nyelvészek kemény nyelvi adatokkal, de lány elméletekkel léptek fel, a történészek lány adatokkal, de kemény elméletekkel.” (58.) Bár a román etnogenezis kérdését részleteiben nem dönti el, Miskolczy egyértelműen a bevándorláselmélet mellett foglal állást, Gottfried Schramm (1929–2017) német történésszel egyetértve, aki szerint „a dák-római kontinuitás tézise »ballaszt«”. (76.)

A második fejezet, amelynek címe *Bizánci modell és bolgár valóság*, a Balkán-félsziget, illetve az itteni románok történetével foglalkozik. A románságra vonatkozó legfontosabb megállapítása az, hogy a 13. századi bizánci–bolgár konfliktusok, illetve a tatárok által okozott magyarországi pusztítás hozzájárulhattak a románok erdélyi betelepedésének felgyorsulásához.

A kontinuitás/bevándorlás témájával szorosan összefügg az Anonymus-kérdés, amely bevezeti a kötet harmadik témakörét. Miskolczy is, akárcsak a legtöbb magyar középkorász, ideológiailag motivált mesének tartja a névtelen gesztairó művét, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a román szakirodalomban sem uralkodott teljes konszenzus Gelu, Glád és Ménmarót valóságos létezését illetően, államalakulataiknak történeti realitását komoly erőfeszítések ellenére sem sikerült régészetiileg igazolni.

A következő három alfejezet az Árpád-kori magyar királyság társadalomtörténetének rövid bemutatása, különös hangsúllyal a Kárpát-medence keleti részén élő románok korabeli forrásokban való említéseire és ezek (félre)értelmezéseire. Miskolczy szerint ezen adatok alapján nem lehet beszélni a görögkeleti vallású románok folyamatos üldözéséről, sőt, a máramarosi, Hátszeg-vidéki vagy fogarasi románok széles körű autonómiát élveztek. Ugyanakkor szembeszáll a magyar historiográfia azon elképzelésével is, miszerint a 13. század végén az összes erdélyi román elért volna egyetlen uradalom területén.

A negyedik fejezet Havaselve és Moldva kialakulását, illetve az Anjou-kori magyar–román viszonyt vizsgálja. Havaselve elnevezése ugyanazt a logikát követi, mint Erdélyé (*Erdőelve*), ezért a szerző ezt a változatot preferálja az általánosan elterjedt Havasalfölddel szemben. Az itteni államalapítás vitatott kérdése a fogarásföldi Negru vajda létezése, illetve azonosítása. Miskolczy ahhoz a historiográfiai véleményhez csatlakozik, amely szerint a Negru-hagyomány mindenképp arra utal, hogy a Kárpátoktól délre fekvő román fejedelemség alapítása Dél-Erdélyből, illetve Fogarásból indult. Hosszasan bemutatja az első biztos adatokkal igazolható havaselvi uralkodó, Basarab etnikai hovatartozásáról szóló – véleménye szerint értelmetlen – historiográfiai vitát, ugyanakkor nem tartja lehetetlennek azt, hogy Basarab kun származású lett volna. Mindenesetre a havasalföldi államalapítás korának különböző aspektusaiban (hadszervezet, egyházigazgatás, városok stb.) különféle, kun, tatár, bolgár, magyar és erdélyi szász elemekkel kell számolni.

A magyar–román kapcsolat további érdekes vetülete a moldvai csángókérdés. Miskolczy szerint a magyar helynevek és az élet különböző területein használt magyar eredetű szavak a korai, akár 12. századi együttélésre utalnak, illetve a nyugati minták magyar közvetítéssel való átvételére, ezt azonban nem érdemes a kultúrfőlény bizonyítására használni. A moldvai magyar elit ugyanúgy asszimilálódott a többségi társadalomba, mint az erdélyi román nemesség.

A középkori moldvai és havaselvi társadalomról szóló rész ismét a historiográfiai elméletek világába vezeti az olvasót, a szerző szellemes parafrázissal az *ancilla ideologiae* címmel „tüntet ki” a hagyományos történetírást; nem ilyen Henri H. Stahl szociológus (1901–1991) tributálistársadalom-elmélete, amely azt állítja, hogy a földbirtokos katonaréteg, a bojárság parazitaként rátelepedett a helyi társadalomra, és adó formájában kisajátította a termelés többletét, ugyanakkor tagadja Havasalföld és Moldva társadalmának a nyugatival való szinkrón fejlődését.

A könyv legnagyobb terjedelmű fejezete a románok oszmánellenes harcaival foglalkozik. Az oszmán terjeszkedés és a birodalomépítés sajátosságait bemutató néhány oldalas bevezető után következik a kelet-magyarországi román társadalom bemutatása. A magyarországi románok jogállásának kérdésében a szerző a magyar történetírás álláspontját képviseli: nem lehet beszélni sem módszeres diszkriminációról, sem erőszakos térítésről, viszont a nyugati egyházhoz való tartozás valóban elősegítette a társadalmi előmenetelt, ezért a román elit katolizált, majd

fokozatosan asszimilálódott a magyar nemességbe. A kenézség eredetének kérdésében azt vallja – akárcsak a mai történetírók döntő többsége –, hogy a várjobbágyokhoz és szerviensekhez hasonló társadalmi csoportról van szó, amelynek egy része azért nyerte el a teljes nemesi státuszt, hogy jobban tudja teljesíteni katonai kötelezettségeit az oszmán terjeszkedés kontextusában.

A következő alfejezetek központi alakjai a román nép közismert törökellenes harcosai: Öreg Mircea (1386–1418) és Vlad Țepeș (1448, 1456–1462, 1476) havaselvi uralkodók, Nagy István (1457–1504) moldvai vajda, illetve Hunyadi János, Erdély vajdája (1441–1446) és Magyarország kormányzója (1446–1453). A hős uralkodók és hadvezérek galériájába ékelődik az 1437. évi parasztfelkelésről szóló alfejezet. Az események bemutatása és a felkelés okainak fűrkészése összefonódik azon teóriák megcsillantásával, amelyek a bábolnai mozgalomban a románok elnyomásának súlyosodását, a magyarság pusztulásának egy újabb epizódját, vagy éppen a transzilvanista összefogás előképét látták.

A *Hunyadi-pert* a szerző két önálló kötetben is tárgyalta az elmúlt két évben.³ A két fő kérdés: Hunyadi származása, illetve az átütő oszmánellenes siker elmaradásának okai. Az eredet kérdésében a szerző egyetért az utóbbi évek mérvadó kutatásának konklúziójával, miszerint Hunyadi János apja valószínűleg Havasalföldről érkezhetett, de karrierje révén a magyar főurak sorába integrálódott. Hunyadi egyben kitűnő hadvezér és politikus, a döntő oszmánellenes győzelem „hazája és Európa megosztottsága” (441.) miatt nem következett be.

A következő alfejezet Vlad Țepeș, közismertebb nevén *Dracula* pályafutását, illetve történelmi megítéléseit ismerteti, ez utóbbiak két, egymással ellentétben álló mítoszt kreáltak, egyik oldalon a vérszomjas zsarnokét, a másikon pedig az igazságos, rendteremtő uralkodót.

Nagy István közel fél évszázados moldvai uralmát három részre osztja Miskolczi, aszerint, hogy mely szomszédos hatalommal állt konfliktusban: az 1460-as évek közepén Magyarországgal, az 1470-es és 1480-as években az Oszmán Birodalommal, a 15. század legvégén pedig Lengyelországgal. Magyar szempontból legérdekesebb a Mátyás király ellen vívott moldvabányai csata (1467). A csatáról szóló ismereteket Miskolczi részletesen számba veszi, leleplezve a korabeli források és a modern történetírás propagandacéljait. Végső soron az ütközet, bár egyik félnek sem hozott döntő győzelmet, megerősítette mindkét uralkodó belföldi pozícióját. Nagy István hosszú uralmának sikerességét a szerző – az uralkodó rátermettsége mellett – számos geopolitikai, demográfiai, társadalmi, gazdasági és vallási tényezőnek tulajdonítja.

A következő alfejezet Havaselve és Moldva politika- és művelődéstörténetének összefoglalása, amely több tisztázatlan kérdésre is megpróbál választ adni. Ezek

³ *A Hunyadi-per előtörténete*. Kolozsvár: Kriterion, 2021; *A Hunyadi-per – A mítoszok valósága és a valóság mítoszai párbeszédben*. Budapest: Ráció, 2022.

közül a legfontosabbak: miért nem foglalták el az oszmánok a két kis román fejedelemséget? Milyen hatással volt a Balkánnal való szoros kapcsolat a román kultúrára? Az oszmánok valóban nem foglalták el a két román fejedelemséget, de kereskedelmi és politikai rendszerükbe integrálták, mert ez a megoldás mind gazdasági, mind katonai szempontból előnyösebb volt számukra. Az oszmán világhoz fűződő kapcsolat két oldala: a Nyugattól való elszakadás, illetve a balkáni művelt elemek bevándorlása, amely hozzájárult a helyi kultúra fejlődéséhez.

Az erdélyi román társadalom újabb elemzése következik, ezúttal a Hunyadi- és Jagelló-kor kerül górcső alá. Az elit már jól integrálódott a magyar nemesi *nemzerbe*, a csulai Mórék, Drágfiak vagy Kendefiek sikertörténetei szemléltetik lehetőségeit. Ezek a román származású nemesi családok egy Nyugat és Bizánc közötti átmeneti kulturális modell teremtoi és megőrzői. Miskolczy szerint a mobilis, elsősorban pásztorkodással foglalkozó, tizedfizetésre nem kötelezett görögkeleti román jobbágy helyzete némileg előnyösebb volt, mint alapvetően földművelő és latin rítusú – ezáltal tizedköteles – magyar sorstársáé. Az identitástudat kapcsán felvetődik az etnikai hovatartozás relevanciája, illetve a középkori Magyarországon élő románság létszáma. Utóbbival kapcsolatban a szerző találoan megjegyzi, hogy „a kis számháború után pontosabban tudjuk, hogy mit nem tudunk”. (585.) Záróakkordként megindokolja korszakhatár-választását: a középkori Magyar Királyság összeomlása a román államokra nézve is komoly következménnyel járt: az oszmánok által képviselt keleti abszolutista modell győzedelmeskedett a nyugati eredetű rendiséggel szemben.

A fenti rövid ismertetés alapján is látható, hogy komplex munkáról van szó, amely a szerző alapos tájékozottságát dicséri. Kevés olyan szakember akad, aki az itt tárgyalt kérdések mindegyikét részleteiben ismerné, ezért a továbbiakban mindössze néhány általános jellegű megfigyelésre szorítkozom. Az egyes kérdésekkel kapcsolatban megfogalmazott következtetéseket a jövő szakirodalma minden bizonnyal részletesebben is fogja tárgyalni. Ennek érdekében mindenképp érdemes volna a munkát románra vagy valamely világnyelvre lefordítani.

Miskolczy könyvének kétségtelen erőssége a felhasznált szakirodalom nagy mennyisége és sokszínűsége. Konkrétan kétezernél több lábjegyzetről és negyvennégy oldalnyi bibliográfiáról van szó. A szerző nagyszámú írott forrást idéz a legújabb mérvadó kiadások alapján, és elemzésébe olykor másfajta primer forrásokat is bevon, ilyenek például a Hunyad megyei vagy moldvai templomok falképei. Ezzel szemben a régészeti eredményekkel kapcsolatban szkeptikus, saját bevallása szerint kerüli, mindemellett időnként ezeket is beépíti érvelésébe, különösen a kontinuitásvita kapcsán. A munka értékét növeli, hogy a szerző személyesen is ismeri a román történelemszociológia jelentős részét, a historiográfia idézése mellett olykor a szakmai körökben terjedő szóbeszéddel is alátámasztja mondanivalóját.

Az egyes kérdések tárgyalásának részletessége meglehetősen egyenlőtlen – egyébként ezt maga a szerző is jelzi a könyv bevezetőjében –, és talán ekkora

munka esetében nem is lehet másképp. A könyv némely részei inkább a középkori eseményekről, mások inkább az ezek által generált historiográfiai vitákról szólnak.

A könyv tematikája igen sokrétű, és talán ezért is, minden igyekezete ellenére, a szerző nem hasznosította a legújabb medievisztikai kutatások eredményeinek egy részét. Itt mindössze néhány példát sorolnék fel. Hunyadi János származása és karrierje kapcsán érdemes lett volna Lupescu Radu (sz. 1972) alapvető tanulmányát idézni, amely összefoglalja a 2005 előtti kutatások és viták lényeges eredményeit.⁴ Adrian Gheorghe tanulmányának köszönhetően már részleteiben is ismerjük II. Mehmed szultán 1462. évi havasalföldi hadjáratát, amelynek során Vlad Ţepeş nemcsak a közismert tárgovisítei támadás, hanem több – legalább négy – éjszakai rajtaütés révén is próbálta gyengíteni ellenfelét.⁵ A román szerzők közül meg kell említenem továbbá Liviu Cîmpeanut (sz. 1984), aki az utóbbi másfél évtizedben számos tanulmánnyal gazdagította a Hunyadi Jánosról, Nagy Istvánról, Vlad Ţepeşről és ennek apjáról, Vlad Draculról (havaselvei vajda, 1437–1442, 1444–1447), illetve a Magyar Királyság, Havaselve és Moldva közötti kapcsolatokról szóló ismereteket.⁶ Nemrég megjelent tanulmányában Hunyadi János és a román fejedelemségek viszonyát ismerteti, és néhány részletkérdésben a Miskolczyétól eltérő álláspontot képvisel. Így például Hunyadi teszi felelőssé Vlad Dracul haláláért, a trónját elfoglaló II. Vladislavot (1447–1456) pedig Hunyadi familiárisának tekinteti,⁷ Miskolczy szerint viszont Dán (feltehetően II. Bászaráb fia) gyilkolta meg Ördög Vládót, II. Vladislav pedig az oszmánok támogatásával lett Havaselve uralkodója. (430.) Egyébként Constantin Rezachevici (1943–2021) már két évtizeddel ezelőtt kiadta a román fejedelmek kritikai kronológiáját,⁸ amelyben már nem is szerepel az a Dán, akinek létezését a korábbi historiográfia a források félreértelmezése alapján feltételezte. Egy másik fejezetben Miskolczy éppen saját tézisének alátámasztására használhatta volna fel Cîmpeanu korábbi írását, amelyben az említett történész Hunyadi Mátyás király Nagy István moldvai vajdának nyújtott 1476. évi támogatásának fontosságáról értekezik.⁹

⁴ Lupescu Radu: Hunyadi János alakja a magyar és román történetírásban. *Századok*, 2005/2. 385–420.

⁵ Gheorghe, Adrian: Understanding the Ottoman Campaign in the Summer of 1462: Numbers, Limits, Manoeuvres and Meanings. In: Thomas Bohn et alii (szerk.): *Vlad der Pfähler – Dracula. Tyrán oder Volkstribun?* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017. 159–188, vö. Miskolczy, i.m. 451–453.

⁶ Közleményeinek 2020-ban aktualizált jegyzéke: <https://icsusib.ro/cercetatori/liviu-cimpeanu> (Utolsó letöltés: 2022. december 1.)

⁷ Relațiile lui Iancu de Hunedoara cu Țara Românească și Moldova, 1442–1456. O reevaluare (II). *Analele Putnei*, 2020/1. 23–38.

⁸ *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324–1881, I. Secolele XIV–XVI*, București: Editura Enciclopedică, 2001, különösen 92–100.

⁹ Cîmpeanu, Liviu: Basarab Laiotă, Ștefan cel Mare și Matia Corvinul în 1477. *Analele Putnei*, 2017/2., 7–16, vö. Miskolczy, i.m., 498.

A Jagelló-korról szóló negatív képet a szerző némileg árnyalja azzal, hogy a Mátyás-mítosz tette ennyire sötétté az utókor szemében, de alapvetően úgy gondolja, hogy ebben az időben csökkentek a királyi bevételek, hanyatlott a budai udvar, hiányzott a rátermett katonai vezető. (506., 556–558.) Ezt a magyar historiográfia hagyományos megközelítését tükröző képet bizonyára még tovább finomíthatta volna a legújabb kutatások, különösen Neumann Tibor, C. Tóth Norbert és Pálosfalvi Tamás alapvető tanulmányának idézése révén, amely meggyőzően bizonyítja, hogy II. Ulászló kormányzathoz való hozzáállása, a Jagelló-kori adózás és az 1490 utáni hadszervezet nem volt annyira katasztrofális, mint azt a korábbi szakirodalom alapján gondoltuk volna.¹⁰

A recenzió elején megfogalmazott kérdésre – mennyire időszerűek valójában a könyvben tárgyalt kérdések? – nehéz egyértelmű választ adni. Ha a középkorral kapcsolatos iskolai tananyagot és a történeti témájú romániai közbeszédet nézzük, kétségtelenül ezek a legidőszerűbb kérdések: kontinuitásról, a román államok kialakulásáról és középkori uralkodók törökellenes harcairól minden romániai diák többször is tanulhat, ugyanis ezek a témák a IV., V., VIII., IX., és XII. osztály tantervében is szerepelnek.¹¹ Az erdélyi románság középkori helyzetére és a parasztfelkelésekre a rendszerváltás óta már jóval kevesebb hangsúlyt fektetnek a tankönyvírók, általában ezek a nem kötelező anyagrészbe, az úgynevezett esettanulmányok közé kerültek, de a korábban tanult generációk köztudatában most is erőteljesen él a „magyar grófok” és a hosszú évszázadokig kegyetlenül kizsákmányolt román parasztok közötti kibékíthetetlen ellentét. Románia európai uniós integrációjának eredményeként a tananyagban egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a románok által lakott terület és különösen Erdély multikulturális története, amelynek részesei a kisebbségi lakosok is, ugyanakkor az utóbbi évtizedekben a transzilvanista eszmék látványosan terjedtek az erdélyi románság körében. Hasonló szemléletmódváltás figyelhető meg az újabb román történésznemzedék tagjainak írásaiban is. A rendszerváltás után tanuló történészek közül sokan magas színvonalú külföldi képzésben részesültek, ennek következtében a román medievisztikában egyre ritkább jelenség a nemzetközpontú, illetve magyarelles közhelyek ismétlése. Napjainkban már teljesen természetes az, hogy a román középkorászok olyan témákról is írnak, amelyek néhány évtizeddel ezelőtt inkább csak magyar vagy szász kollégáik érdeklődésére számíthattak. Az utóbbi két, két és fél évtizedben számos komoly eredmény született a legkülönfélébb intézmény-, művelődés-,

¹⁰ Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás: Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról. In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 11–73.

¹¹ Általános- és középkorai tantervek: <https://programe.ise.ro/> (Utolsó letöltés: 2022. december 1.). A IV–VIII. osztályos digitális tankönyvek (némelyek magyar fordításban is): <https://manuale.edu.ro/> (Utolsó letöltés: 2022. december 1.)

egyház-, társadalom- és várostörténeti témákban. Ma már – a teljesség igénye nélkül – az egyetemjárás és a nyugati gondolkodók erdélyi recepciója, a szentkultusz, a hiteleshelyek működése, az erdélyi nemesség genealógiája és kapcsolatrendszerre vagy a regionális identitás is időszerű témái a román középkortörténet-írásnak. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti történelem hagyományos kérdései nem szorultak ki teljesen a historiográfiai diskurzusból, de megítélésük ma már korántsem olyan egyöntetű, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

Bár a szerző tudatában van a régi és új elméletek közötti feszültségnek, amit többször is hangsúlyoz a könyv bevezetőjében, a főszöveg csak utalásszerűen érzékelteti az utóbbi évtizedekben érzékelhető paradigmaváltást (például a 298. oldalon: „a történelem nem mindig szereti a sémákat; és biztató, hogy ezeket a történetészek is egyre kevésbé szeretik, és egyre inkább árnyalnak”). Mindamellet, hogy a román historiográfia újabb nemzedékeinek képviselői gyakran fordulnak elő a könyv lábjegyzeteiben, talán a nem történész olvasók kedvéért érdemes lett volna jobban hangsúlyozni, hogy ma már Romániában is másként, árnyaltabban látják a középkortörténetet, mint harminc évvel ezelőtt. A fentiek szemléltetésére csupán egy példát említenék itt: mindamellet, hogy Marian Coman 2013-ban kiadott doktori dolgozata¹² több lábjegyzetben is szerepel, érdemes lett volna külön kiemelni azt, hogy az említett munka teljesen új megvilágításba helyezte az államalapítás és hatalomgyakorlás mechanizmusait, meggyőzően cáfolta a 14. századi központosított monarchia gondolatát, leírva az uralkodói hatalom fokozatos konszolidációját, amelynek éppen az oszmán befolyás növekedése kedvezett jelentős mértékben.

A könyv vörös fonala a nemzeti érzelmektől, illetve az elmúlt rendszer ideológiai kívánalmaitól motivált *neam cucerit* ('meghódított nép') tézis cáfolata, amely – röviden és némileg leegyszerűsítve – azt állítja, hogy a románok Erdély őslakosai, akiket a magyar hódítók és más idegen alattvalóik, mint a szászok, folyamatosan diszkrimináltak. Ha Miskolczy munkája románul vagy világnyelven is megjelenik, akkor kétségtelenül az úgynevezett *mítoszromboló*, a szerző által *revizionista realizmusnak* nevezett irányzat alapvető szintézise lesz.

Bár munkája révén historiográfiai mítoszokkal szeretne leszámolni, néha maga a szerző sem tud ellenállni a mítoszkövetés kísértésének. Ez különösen a Hunyadi János pályafutását tárgyaló fejezetben érhető tetten. Miskolczy Ambrus Hunyadija helyenként valóságos romantikus hősnek tűnik. Tiszta erkölcsével és hazafiasságával kitűnik hasonló rangú kortársai közül, olyannyira, hogy valószínűleg már undorodott is a herceginél magasabb társaságtól. (431.) A várnai és rigómezei vereségek, a sorsdöntő siker elmaradásának okait mindenki másban kell keresni: a pápa és legátusa, a magyar király, a többi nyugati uralkodó és a magyar főurak osztoznak a felelősségen. Az egész keresztény Nyugat összefogásával Hunyadi megelőzhette

¹² *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*. Iași – București: Polirom, 2013.

volna a végzetet. Lehetséges, de az elképzelés nemcsak kontrafaktuális, hanem utópikus is. Ha valamely történész Hunyadi emberi hibáiról, gyengeségeiről is ír, akkor „[...] nagy emberek kisszerűségének felkajtatásában leli örömét, mert így a sajátját fedheti. *Morbus hungaricus?*” (425.) Ilyen kijelentések által a szerző mintha saját példáján is bizonyítaná azt, hogy „*a történészeket zsigeri indulataik vezetik*” (218.).

Miskolczy középkortörténeti következtetései nem újszerűek, általában visszautkrözik a magyar történetírás hagyományos álláspontját. Munkája azonban jóval több a *magyar igazság* egyszerű bizonygatásánál, a szerző ugyanis pozitívan értékeli a román történetírás számos művét, a román és a magyar historiográfia túlzásait ugyanolyan iróniával kezeli. Több szellemes, de ugyanakkor megütöztetést keltő kijelentéséből kitetszik a mindenféle – román, magyar, vagy bármely másik – történetírással szembeni szkepszis. A fentiek mellett még néhány példa: „Amit folyamatnak nevezünk, általában a historiográfiai unalom liturgiája” (11.); „a vita után is ugyanannyit tudunk, mint előtte tudtunk, de immár másként tudjuk, amit tudhatunk” (362.); „A történettudomány viszont ebben az esetben (is) a komolyság, a komolykodás és a komolytalanság egyvelege”. (480.) Helyenként mintha politikai meggyőződésének is hangot adna: „Nyugaton az erkölcstelenséget a politikai elmélet rangjára emelték, míg Keleten elméletieskedés nélkül gyakorolták.” (194.); „Utópiákba és mítoszokba burkolózunk, mert hát ilyesmi a mi demokráciánk is” (268. old.).

A témák nehézsége ellenére könnyed stílusának, ironikus és önironikus humorának köszönhetően Miskolczy munkája kifejezetten olvasható. Közérthető nyelvezete mellett a jelenkori történések és jelenségek (a vitatott verespataki aranykitermelési terv; stadionépítés Scornicești-en, Ceaușescu szülőfalujában; az Anjou-házi uralkodók olyanok, mint napjaink multinacionális vállalatainak igazgatói; kísérlet egy vráncsai erdő eladására egy kínai honlapon stb.) olykor meglepő kontextusokban való felvillantása jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a munka a nem történész olvasó számára is élvezetes legyen.

Jóllehet az újabb medievisztikai kutatás már meghaladta néhány kijelentését, Miskolczy Ambrus könyve megkerülhetetlen lesz a középkori román történelemre és historiográfiára, illetve mindezek magyar recepciójára vonatkozó kutatásokban. Ugyanakkor hasznos kiindulópont azok számára, akik alaposabban szeretnék megismerni a románság középkori történetének sokféle értelmezését.

MAGYAR ZOLTÁN*

Egy folklórtörténeti jelentőségű forráskiadvány¹

Európa nyugati felével ellentétben a magyar kultúrtörténet meglehetősen gyér a 19. századot megelőző időkből származó, nyomtatott vagy kéziratos forrásokban fennmaradt folklóradatokban. Noha e helyen a fenti tényközlést cáfoló számos tétel felsorolható lenne a középkori krónikás hagyománytól a korabeli ikonográfiáig (például a Szent László-legenda falképciklusa), vagy éppen a kora újkori történetírók (Heltai Gáspár, Szamosközy István stb.) egyes műveig, az összkép mégiscsak az, hogy a magyar hősi epika, a honfoglalás előtti hiedelemvilág vagy a különféle rítusénekek már inkább csak kikövetkeztethetők a 19–21. században regisztrált folklóalkotások bizonyos motívumaiból, mint tette azt a zseniális néphitkutató, Diószegi Vilmos,² vagy éppen a helyi cigányság között továbbélt gömöri hősmesék gyűjtője, B. Kovács István.³ Most, amikor a magyar történetimonda-hagyomány végre megközelítőleg teljes tematikai és tipológiai változatosságban tanulmányozható,⁴ bizonyos narratív típusok kronológiája is nyomon követhető. Mindazonáltal a legtöbb folklóradat máig is úgymond a „levegőben lóg”, látszólag előzmény nélküli a maga huszonöt, ötven vagy százötven évvel ezelőtti első feljegyzésével.

Különös módon a szellemi néprajznak a talán leginkább a magánszférába sorolható szegmense, a hiedelmek világa az, ahol bizonyos értelemben bőséges forrásanyag áll rendelkezésre a korábbi korokból is. A semptei protestáns prédikátor, Bornemisza Péter humanista műve⁵ sok tekintetben már a felvilágosodás korában

* A szerző néprajzkutató, az ELKH BTK Néprajztudományi Intézet tudományos munkatársa. E-mail: magyar.zoltan@abtk.hu

¹ *Felvilágosodás és babonáság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben.* Az előszót írta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette Miskolczi Ambrus. Budapest – Pécs: L'Harmattan – Könyvpont – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 2016. 297 oldal (Fontes Ethnologiae Hungaricae XII.).

² Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.; Uő: *A pogány magyarok hitvilága.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

³ B. Kovács István: *Szülő-Szült-Kálmány. Öt gömöri hősmese.* Pozsony – Bratislava: Madách Kiadó, 1998.; Uő: *Világ vitéz.* Magyar hősepika. Rimaszombat: Gömör-Kishont Múzeum Egyesület, 2016.

⁴ Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI.* Budapest: Kairosz Kiadó, 2018.

⁵ Bornemisza Péter: *Ördögi Kisírtetekről.* Sempte, 1578.

íródott babonaüldöző művek előfutára, benne a nemzetközi exemplumok példatárát kiegészítő számos korabeli felföldi hagyománnyal. Habár a kora újkori boszorkányperek aktái, tanúkihallgatási jegyzőkönyvei⁶ alapvetően más társadalmi és lélektani közeget képeznek le, mint egy-egy – évszázadokkal későbbi – folklórgyűjtői szituáció, az ott rögzített tanúvallomások motívumkészlete szinte kivétel nélkül visszaköszön a recens folklórszövegekben. És amennyiben egy-egy tanúvallomás valamelyest részletezőbb, műfaji értelemben kevés különbség mutatható ki az adott szöveg, illetve egy kortárs, memoratként definiált hiedelemmonda között.⁷ Hasonlóképpen, mint ahogyan a középkori szentéletrajzok, a barokk kori mirákulumelbeszélések és a 20–21. század fordulóján lejegyzett imameghallgatást megörökítő történetek között is a különbség mindössze formai jellegű, a csodás gyógyulás esetének narratív struktúrája ugyanis tértől és időtől függetlenül hasonló.

Közhelyszerű tézis a néprajzi irodalomban, hogy Erdély (és Moldva) a magyar népi kultúra egyfajta rezervátuma volt még néhány évtizede is, sőt, szinte napjainkig. Az, hogy a keleti magyar nyelvterületen számos archaikus folklóralkotás reliktumként, survival elemként fennmaradt, annak a régió különutas történelmi fejlődésén túlmenően számos összetevője van (földrajzi elzártság, peremhelyzet, interetnikus hatások stb.). Ezért is figyelemre méltó (vagy éppen más nézőpontból logikus), hogy az első magyar „babonaszótár” Erdély földjéhez köthető. És ama II. József korához, akinek uralkodása a kor fő szellemi áramlata, a felvilágosodás jegyében fogant.

Amikor 1789 tavaszán az erdélyi szász Brukenthal Mihály (Michael von Brukenthal), a fogarasi kerület biztosa azzal a körlevéllel fordult húsz dél-erdélyi lelkészhez, hogy írják össze a híveik körében élő, a szolgálati helyükön tapasztalt babonás szokásokat és népi hiedelmeket, a lehetséges tudósi kíváncsiságon túl alapvetően az motiválhatta, mint az uralkodót is, hogy az alattvalók alaposabb megismerése (első lépcsőfokként) a nép szellemi nivójának felemeléséhez is elvezethet. A Brukenthal által megszólított lelkészek fele volt magyar, és a magyar néphitkutatás szempontjából sajnálatos, hogy Agyagfalváról, Alsócernátonból, Alsórákosról, Bögözről, Farcádról, Kézdivásárhelyről, Sepsiszentgyörgyről és Székelyudvarhelyről nem érkezett válasz (vagy az onnan származó beszámoló kallódnak, elvesztek), azonban a kőbori és a fogarasi református pap, valamint a székelykeresztúri unitárius lelkész adatgazdag leírása e Brukenthal-féle gyűjteményt már önmagában is egyedülálló forrástárrá teszi. Jóllehet a 18. században

⁶ A legnagyobb szabású erdélyi forrásgyűjtemények: Balogh Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.; Hagenthurn Endre (szerk.): *Szegesvári boszorkányperek – Schäsburger Hexenprozesse*. Budapest: Balassi Kiadó, 2010; Tóth G. Péter – Pakó László (szerk.): *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.

⁷ Vö. Sydow, Carl Wilhelm von: *Selected Papers on Folklore. Published on the Occasion of his 70th Birthday*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1948. 66–88.

a korabeli néphitről szórványosan ismertek más, rövid feljegyzések is,⁸ nagyságrendileg meg sem közelítik a Miskolczy Ambrus által közreadott forrásanyagét. Mely korpusz felőleli még négy erdélyi evangélikus szász lelkész, valamint a fogarasi görögkatolikus pap beszámolóját is.

A Joseph Karl Eder hagyatékában fennmaradt forrásgyűjtemény az erdélyi szász és román kutatók előtt már eddig sem volt teljesen ismeretlen, a szász mesekutatás úttörője, Josef Haltrich még idézett is belőle,⁹ az erdélyi magyar folklorkutatóknak azonban elkerülte a figyelmét. Ellentétben a fáradhatatlannak tűnő Miskolczy Ambrussal, aki már az 1980-as években kiadásra javasolta azt egy németországi kiadónak. Hogy e hiedelemkorpusz végül is több évtizedes késéssel látott napvilágot, az a kortárs magyar hiedelemkutatás bizonyos mérvű vesztesége – bár a magyar adatok az erdélyi hiedelemmondák kézikönyvébe már bekerültek, és ott rendszerezve lettek.¹⁰

A gyűjteményt sajtó alá rendező, jegyzetekkel ellátó Miskolczy Ambrus az erdélyi magyar történelem és kultúrtörténet, a magyar–román interetnikus kapcsolatok minden bizonnyal legszélesebb kitekintésű kortárs ismerője. Legutóbbi monográfiája¹¹ is a két nép közös történelmének csomópontjait járja körül széles körű ismeretek birtokában, lényeglátó elemzőkészséggel. A *Felvilágosodás és babona-ság* című forrásgyűjtemény is Miskolczy pártját ritkító szakirodalmi tájékozottságát és kutatói alaposágát, a három fő erdélyi nyelvben és kultúrában való jártasságát tükrözi. A több mint százhusz oldalas bevezető tanulmány kontextualizálja a kötet voltaképpeni témáját képező történeti néprajzi forrásokat. Szót ejt a felvilágosodás babonaellenességéről, e tanok beszivárgásáról az erdélyi szellemi életbe, az erdélyi néphit egyes jellemző és speciális vonásairól (például vámpírhit), az utolsó erdélyi boszorkányperекről, a még az 1760-as, 1770-es években is imitt-amott fejét felütő boszorkányvádás, törvényhatósági eljárás alá vont lokális esetekről.

Miskolczy Ambrus nemcsak közreadja, hanem tanulmányában számos részletre kiterjedően analizálja is forrásanyagát. Bemutatja a „babonaankét” (miként azt ő nevezi) szereplőit, Brukenthal és a beszámolókat neki megküldő lelkészek életútját, lehetséges inspirációit, a babonagyűjtő lelkészek és híveik markáns módon eltérő világképét és az ebből fakadó esetleges konfliktusokat is. Továbbá a szabadkőműves eszmé korabeli erdélyi megjelenését, hiszen mind Brukenthal, mind pedig a gyűjteményt tőle megkapó és azt megőrző Eder az erdélyi páholy tagja volt.

⁸ Miskolczy Ambrus: „Bába lelte Babonák”. *Egyháztörténeti Szemle*, 2015/1. 132–141.

⁹ Haltrich, Josef: *Zur Volkskunde Siebenbürger Sachsen*. Wien: C. Graeser, 1885. 260–268. Román hirdás a Brukenthal-féle gyűjteményről: Drăgoescu, Ion: Un „chestionar etnografic” din anul 1789. *Revista de etnografie și folclor*, 1965/5. 537–540.

¹⁰ Magyar Zoltán: *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. Típus- és motívumindex I–IV*. Budapest: Kairosz Kiadó, 2021.

¹¹ Miskolczy Ambrus: *A román középkor időszerű kérdései. Régi-új viták és közelítések*. Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021.

Magyar szempontból értelemszerűen a forrásgyűjtemény ama három kézirata érdemel fokozott figyelmet, amelyek beküldői magyarok voltak, és gyűjtéseik is javarészt egyházközségük tagjaitól származnak – bár példatáruk esetenként más településekre, illetve az életük korábbi szakaszában, más vidékeken vagy korábbi szolgálati helyükön hallottakra is kiterjed. Maga Brukenthal Sámuel is úgy mond „iskolázott” lehetett kérdőíve témájában, hiszen a németül és magyarul egyaránt megfogalmazott irata kifejezetten részletező, eligazításul esetenként még konkrét példákat is hozva. Az egyes hiedelemmlények magyar megnevezésének precíz szerepeltetése („kísértet”, „lüdértz”) pedig arra utal, hogy vonatkozó hiedelemtörténeteket bizonyára ő maga is hallott magyar környezetben és magyar nyelven.

A Miskolczy által közvetlenül Brukenthal körkérdése után közreadott kóbori korpusz a forrásgyűjtemény leggazdagabb folklórananyagot tartalmazó kézirata. Habár gyűjtője, a helybeli református lelkész, Köpeczi Bodos Sámuel¹² elsőként válaszolt a kerületi biztos megkeresésére (alig két és fél hónap múltán), összeállítása alapos és sokrétű néprajzi „terepmunka” eredménye. Kóbor, ez a Királyföld Fogaras környéki részébe ékelődött magyar nyelvsziget már csak a néprajzi „sziget hatás” következtében is¹³ számos olyan régies rítust és hiedelmet őrzött meg a 21. század első évtizedéig is, melyek kétszáz évvel korábban még többé-kevésbé a maguk organikus közegében léteztek, és hasonlók mondhatók el két másik környékbeli református szórványról/nyelvszigetről, a közeli Dombosról és Nagymoháról is.¹⁴ A Köpeczi Bodos által feljegyzett adatok egy része a kismesek által lakott Dombosról származik, annak köszönhetően, hogy az apósa ott volt református lelkész, míg a Kerekes Izsák balladája¹⁵ által híressé vált Nagymoha a kistáji házassági kapcsolatháló révén kerül képbe: az ottani eredetű hagyományok a Kóborra/Dombosra beházasodott nagymohaiaktól származnak.

Köpeczi Bodos Sámuel gyűjteménye valódi kincsestára az erdélyi magyar néphit kutatóinak, bár az igazán figyelemre méltó mégiscsak az, hogy az általa ismertetett dél-erdélyi hagyományok – és hasonlóképpen Baló Bálint fogarasi és Bodor János székelykeresztúri adatai – néhány kivételtől eltekintve egytől egyig kimutathatók a recens (20–21. századi) erdélyi hiedelemanyagban, illetve az ezredforduló körüli évek és évtizedek néprajzi gyűjtőinek leletmentő kutatásai révén nagy számban és széleskörűen feljegyzett folklórszövegekben. Ennyiben tehát

¹² Kéziratos önéletírása a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirattárában található (A Kolozsvári Református Kollégium kéziratgyűjteménye Nr. 1554.). A kóbori református lelkészről bővebben: Sámuel Aladár: *Köpeczi Bodos Sámuel élete és munkái*. Kolozsvár: klny.: *Református Szemle*, 1927.

¹³ Vö. Csergő Anna Mária – Jakab Gusztáv: A szigethatás. *Élet és Tudomány*, 2020/37. 1161–1164.

¹⁴ Magyar Zoltán: *Erdélyi népmondák I.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011. 332–388.; [Egyed János]: Hiedelemadatok Kóborról 1944-ből. *Erdélyi Múzeum*, 2019/2. 82–90.

¹⁵ Demény István Pál: *Kerekes Izsák balladája*. Bukarest: Kriterion Kiadó, 1980. Kerekes Izsák-ról szóló nagymohai mondák: Magyar, 2011. I. 344–345.

a két dél-erdélyi és az udvarhelyszéki lelkész 18. század végi néphitgyűjtése alapján véve origója, előfutára a Kriza Jánossal, Kőváry Lászlóval, Orbán Balázzsal meginduló tudatos, módszeres erdélyi folklórgyűjtéseknek, olyan korpusz, amely sok esetben első ismert előfordulása a nevezett hiedelemalaknak, rítusnak vagy hiedelemjelenségnek. Utalhatok itt a fausti hőssé vált gyulafehérvári kollégiumi professzorra, Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) mondanakörére; az Isztambulból mágikus módon hazamenekített kőhalmi királybíró mondanakörére; a „garabontziás deák”, a „Vén Oláhnék” és „Lepedős Czigánynék” jósló szerepkörére; a „Pópa Jósok”-ra, azaz a román paphoz járás szokására, amely Köpeczi Bodos beszámolója szerint már a 18. században is élő gyakorlat volt a királyföldi magyarok körében.

És e sor még sokáig folytatható lenne (boszorkányhit, rontáshiedelmek, hazajáró halott, kísértet, lidérc, mesterségek tudósai stb.), ám a jelen könyvismertetés terjedelmi korlátai ennek határt szabnak. Köpeczi Bodos Sámuel kéziratának külön érdekessége, hogy a beszámoló egy adott pontján mintegy lajstromba veszi és felsorolja a vidékén számon tartott (és hívei által is látogatott) nevezetesebb jósokat és „tudósokat”. A Brukenthal-féle gyűjtemény azonban több is egy korabeli „babonaszótárnál”, hiszen mind a magyar, mind a szász, mind pedig a javarészt román hiedelemanyagot tartalmazó gyűjtésekben a szikár néphitadatok mellett hiedelemtörténetek is szép számmal megjelennek, és ennyiben az népköltészeti forrásanyagának is tekinthető, sőt, bizonyos értelemben az első erdélyi hiedelemmonda-gyűjteménynek.

A Miskolczy Ambrus által feltárt és filológiai alaposággal közreadott 18. századi kéziratról túlzás nélkül állítható, hogy egyedülálló forrásgyűjtemény. Egyszerre kordokumentum és adattár az Erdély újkori történetével foglalkozó kutatók, nem utolsósorban a folkloristák számára. Talán azért is, mert bár a kötetbe foglalt kéziratok létrejöttének célja a babonáság elleni küzdelem volt, annak fennmaradásáról maguk az érintett lelkészek gondoskodtak, azt az elitkultúra részévé téve a feljegyzés aktusa által. Ama babonás hiedelmeket örökítve meg, melyekről Alan Dundes, a 20. század egyik legjelentősebb folkloristája nyilatkozott úgy (idézi őt Miskolczy is), hogy azok „az emberiség legebüvölőbb szellemi termékei”.¹⁶ Ez esetben híradásul szolgálva a 18. századi Erdélyből, a hétköznapi korabeli Erdélyéről.

¹⁶ Dundes, Alan: *The Meaning of Folklore*. Logan: Utah State University Press, 2007. 358.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV*

„Vakbuzgó” – „ateista”, „bősz royalista” – „lángoló hazafi”¹

Miskolczy Ambrus vagy másfél évtizeddel korábban két könyvében, különösen *A felvilágosodás és a liberalizmus között: folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történešzvíta anatómiája*² címűben – Csáky Móric és Kecskeméti Károly munkásságához kapcsolódva – határozottan állást foglalt abban a kérdésben, hogy a felvilágosodás és a reformkor két korszak-e, vagy pedig egy, s szerintem félreérthetetlenül kimutatta az állítólag két periódus kontinuitását. Ha jól érzékelttem, ottani megállapításai nem érték el a szakma, a magyar történettudomány ingerküszöbét. Úgy emlékszem (bár tankönyvet ritkán vettem a kezembe), nekünk is azt tanították, s az álforradalmi romantika termékei, mint például a Martinovics-összeesküvésről gyártott kultuszfilm (*A császár parancsára*; forgatókönyvét Barabás Tibor írta, 1956-ban mutatták be) és irodalmi termékek is azt verték a fejünkbe, hogy a két korszak közötti két évtized a rettegés időszaka, a kettő között szellemi sivatag volt Magyarország, illetve a birodalom. Miskolczy aztán egy Kazinczy Ferencről szóló négykötetes könyvében bizonyította be a társadalomjobbító gondolkodás megszakítatlan voltát: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig*.³ Az első két kötet olvastán nagyot néztem: kétszáz éve tart a Kazinczy-életmű kiadása, s ez a könyv ritkán megszólaltatott vagy rosszul kérdezett Kazinczy-levelek és egyéb dokumentumok százain keresztül bizonyítja, hogy maga a széphalmi mester százféle alakváltozatban, az életmű több ágán át őrizte, folytatta, éltette ezt a kontinuitást; különösen a leveleiben, mert a terror ezek szerint mégsem volt akkora, mint például a mi gyermekkorunkban, amikor a levéltitok szentsége tiltott gyümölcs volt. A Martinovics-összeesküvés hét végrehajtott halálos ítélete sem vethető persze össze az 1957–1961 közötti több százal (miként az 1849-ben kezdődő megtorlás sem a 20. századival). Az említett könyv kétszer két kötetben jelent meg, s az első kettőről akkor azt írtam: Miskolczy „legyint a magányos zseni mítoszára. Különösen a könyv második kötetéből válik világossá, hogy szám szerint

* A szerző művelődéstörténész, a TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Email: filep.tamasgusztav@tk.hu

¹ Miskolczy Ambrus: *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig*. Budapest: Universitas Kiadó, 2018, 152 p.

² Budapest: Lucidus Kiadó, 2007.

³ Budapest: Lucidus, 2009–2010. (Kisebbségkutatás könyvek)

is viszonylag népes, szellemiekben gazdag, kimagasló vezetőkkel bíró elitje volt Magyarországon e korszakban [értsd: a némaság évtizedeiben – *a szerző megj.*] a reform híveinek; közülük többeket párhuzamos életrajzok révén, Kazinczyval való kapcsolatuk elemzésével mutat be a szerző”.⁴ Ezek a pályák persze nem feltétlenül haladtak párhuzamosan, szembefordulhattak egymással, egyáltalán, semmi sem úgy működött, mint a történelemtényekben, amint hogy ugyanezt látjuk a mostani, Széchenyi Ferencről szóló sűrű és vékonyka könyvet olvasva. E Kazinczy-monográfia első kötetéből már akkori recenzióban is Széchenyi Ferenc portréját emeltem ki a legérdekesebbként, ott ütköztem talán először abba a képbe, amely szerint a felvilágosodás a reformista gróftól – akiről leginkább annyit tudtam, hogy ő alapította azt a könyvtárat, amelynek olvasótermeiben legaktívabb éveimet töltöttem, nemegyszer magával a könyv szerzőjével, Miskolczyval együtt – a terror éveiben megszállta a szentlélek, s elsüllyedt valamiféle katolikus miszticizmusban. S ott olvastam először ennek a szimpla személyiségképnek a cáfolatát is: Miskolczy szerint Széchenyi Ferenc mindvégig a saját alkotmányreformját (illetve az abban kifejtettek megvalósítását) tekintette üdvösnek és követendőnek, mely reform vázlatát rögzítette is. Jól illik az egész kérdéskörhöz a főtebb elsőként említett könyvről a filozófus Mészáros András által írt recenzió idevágó passzusa: „Ropant érdekes az, ahogyan Miskolczy a történelmi állásfoglalásokat sorra veszi, megkeresi gyökereiket és ütközteti őket. Némi malíciával azt mondhatnánk, hogy egy kérdésben csaknem végső választ is kapunk: abban, hogy a mítoszok gyártásában biztosan nincs megszakítottság a magyar történelemben.”⁵

Meglepő talán: ha Széchenyi Ferenc nem alapította volna meg az országos könyvtárat (amiről rosszul tudjuk, hogy fő tevékenysége volt, viszont nem árt itt megjegyezni, amit szintén Miskolczy könyvéből tudunk, hogy nem a *nyelvi nacionalizmus*, hanem a hungarustudat vezérelte a megteremtésében, amint azt hazai nem magyar anyanyelvű szellemi emberek a gróftól ennek kapcsán köszöntő, e könyvből idézett leveleiből is kitérünk, sőt már abból, hogy kérésére saját nyelvükön (összesen nyolc nyelven) írt verseket küldtek a könyvtár egyik kéziratos kötetébe), akkor Miskolczy könyve nem is születhetett volna meg. Ahhoz, hogy megíródjék, rá kellett találni például Széchenyi két alkotmánytervére, melyeket Miskolczy könyvecskéje függelékében közöl. Az egyik 1808-ban született (*Skizze zu einer Verfassung der Oesterr. Monarchie*, 103–107.). A másikat 1809-ben készítette (*Flüchtige Gedanken über die künftige Sicherheit der Oestr. Monarchie*, 109–150.) Az első tervezetnek csak a fogalmazványát ismerjük, a másodiknak a tisztázata kéziratban maradt fenn a mai OSZK állományában. Így a tervezetek nem (illetve esetleg közvetetten) lehettek történelemalakító tényezők, csak fontos

⁴ Filep Tamás Gusztáv: Magántársaságok virtusa. *Magyar Napló*, 2011/3. 45.

⁵ Mészáros András: Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2007. 129.; Miskolczy Ambrus: *Kossuth Eperjesen*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2007. 82. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2007/4. 188.

történelmi dokumentumok. Tíz hónappal ezelőtt ugyanebben az intézetben, Molnár Gusztáv interjúköteteinek ankétján, ha nem tévedek, szóba került a realizálatlan történelmi alternatívák kérdése, amelyeket az 1970-es években Bretter György emlegetett. Ezek problémája azonban már korábban is föl-fölbukkant a szakirodalomban; pontosan leírja ezt a Miskolczi által e tárgyalt könyvben citált Wertheimer Ede-passzus. A 19. századi történész szintén egy fontos, azon század eleji, akkor szintén nem érvényesített tervezetet adott közre száznegyven esztendővel ezelőtt, ennek kapcsán fogalmazta meg; annyira kifejező, hogy idéznem kell, még ha frapáns Miskolczi-mondatok elől veszi is el a helyet: „Tisztét igen középszerűen tölti be az a történetíró, aki csak a megtörtént dolgokat méltatja figyelemre, s azt megveti, mi eszmeként jelentkezett, tetté nem érlelődött. Mert épp úgy, mint néha az egyéni élet nevezetesebb pillanatai eszményies, de be nem teljesült óhajok és törekvések által jelezvék, épp úgy az emberi nem fejlődésének egy igen jelentékeny részét képezi azon fejezet, mely a tervezett, de meghiúsult eszmék történetét foglalja magában.” (55–56).⁶ Könyvecskéje függelékében Miskolczi közreadja a fent említett német nyelvű dokumentumokat, Széchenyi Ferencét, önálló fejezetet is szentel a gróf alkotmányjal kapcsolatos megfontolásainak, s gyanítom, egész Széchenyi Ferenc-képe ezek függvényében alakult ki.

A korábbi kép tehát torz; kérdés, érdemes-e pusztán a történészeket okolni ezért. Az apa és fia közötti, korábban diametralisnak föltüntetett ellentét ugyanis már a kortársaktól öröklődött át, és sokáig nem tűnt hihetetlennek vagy hiteltelennek, hiszen a „legnagyobb magyar” viszonya apjához, ahogy naplójából is kikövetkeztethetjük, igen összetett volt, s aztán a történelmi fordulatok és kataklizmák felületes értelmezésével (esetleg tudatos csúsztatással, amire a könyv példát is fölhoz egyik neves történészünktől) nem volt nehéz egymásnak oly ellentmondó tételeket ütköztetni az apáról, amelyek hozzászólásom címében is szerepelnek, s amelyek részben tehát Széchenyi István naplójából származtak át: „ateista” és „vakbuzgó” katolikus, „lángoló hazafi” és „bősz royalista”. Ezek a terminusok ugyan mind csinálmányok, tudatosan, de nem teljesen alaptalanul aggatták rá őket gróf Széchenyi Ferencre. A hullámok sodorták, így az ítélet, ám Miskolczi visszakérdez: „A hullámok sodrása valós jelenség, valamiféleképpen mindenkit sodornak a hullámok, és mindenki úszik az árral. Csak az a kérdés, hogy miként. Kérdés: mennyire és miként ragadták el a hullámok Széchenyi Ferencet, és nemcsak őt, hanem kortársait is?” (11.)

Mindenekelőtt persze meg kell tudni, mi történt II. József uralmától a napóleoni háborúk végéig; hogyan rázkódtatták meg a megszokott világot az új, és elvont formájukban persze alkalmazhatatlan eszmekörök. Milyen ellenfelekkel küzdött, *mit kommunikált* és *mit gondolt* az akkori rendszer. Így például érdekes ellentétet

⁶ Az idézet eredeti forrása Wertheimer Ede a *Budapesti Szemlében* 1881-ben megjelent, *József nádor eszméi Magyarországon és Ausztria regenerálásáról 1810-ben* című tanulmánya.

látok a Miskolczi által néhány vonással megrajzolt II. József elgondolásai és nyilatkozatai között, bár hogy tudott őszinte lenni, arra is rávilágít egy magvas, s gondolom, minden olvasó számára szembeötlő utalás. Miskolczi ugyanis apró nyelvhasználati sajátosságok tudatosításával *is* közelebb visz a vizsgált történelmi korszakhoz, s ebben a felvilágosult abszolútizmus megtestesítőjét is mintha modernebb embernek látnánk, de más értelemben, mint ahogy tanultuk, s ezáltal esetleg – legalábbis időben – közelebb érezhetjük őt magunkhoz, mint azelőtt (ami persze nem feltétlenül válik a javára). Csak aki igazán ismeri a korszakot, konverzációs szabályaival és szabálytalanságaival együtt, az láthatja meg, hogy egy császárfi is tud olyan őszinte szabályromboló lenni, mint szomszédaink itt a Ferencvárosban.⁷ (Ha szabad ennyi kitérőt tennem: mindig bánkódtam, hogy éppen az én szűkebb pátriámat nevezték el I. Ferencről, sokkal jobban járt a szomszéd kerület, a Józsefváros: Miskolczi könyvét olvasva döbbenek rá, hogy mindegy is. Mindegyikük megérte a pénzét.) Szóval: gondolta volna valaki például, hogy a felvilágosult abszolútizmus császára és kalapos királya, II. József éppen románul mordul az anyjára, Mária Teréziára? S hogy éppen ezt ordítja neki, ráadásul a románul tudó Brukenthal Sámuel jelenletében (persze ha jól egészítem ki a kötetben kipontozott részt, ami azért nem megoldhatatlan filológiai feladat): „baszd meg anyádat!” (15.) Viszont „osztrákul” vagy németül nem meri elmondani, a tartományi kancellár pedig nem hajlandó lefordítani a passzust a királynőnek. Nem is annyira meglepő ez: Miskolczi mint hivatásszerű szobordöntőgető – kortársi véleményekkel, például Kazinczy Ferencével alátámasztott – véleménye II. Józsefről szintén nem felel meg a szabványnak.⁸ A kalapos király szerinte a valóságban korántsem volt olyan elkötelezett reformer, mint a történelemkönyvekben, inkább rossz taktikus, akinél Széchenyi Ferenc gróf, amint alkotmányterve bizonyítja, úgy látszik, bölcebb és kötelességtudóbb államférfi. Persze (itt a kismonográfia számtalan szellemi csavarának egyike) azért is, mert ennek vázlatát (vagy a végleges változatot, amennyiben az elkészült) nem nyomtatta ki és nem küldte szét, az a hagyatékából került elő; Miskolczi közli is a német nyelvű szöveget a függelékben, amit azt fentebb mondtam. A második változatot megmutatta József nádornak, s az Bécsben ismertté is válhatott, amire Miskolczi abból következtet, hogy Steingentesch tábornok Széchenyit „derék, értékes [...] méregkeverő”-nek minősítette.

⁷ Az utalás arra vonatkozik, hogy az ankétot rendező intézet székhelye a főváros IX. kerületében, a „sötét” Ferencvárosban emelt kutatóházban van (mely kerületben e sorok írója születése óta él).

⁸ A moly.hu nem szaktudományos fórum, gondolom, szakmai körökben sosem idézik, de azért hadd emeljek onnan át egy kifejező részt: „perújrafelvételre” [ti. vállalkozik Miskolczi] „[...] a könyvtáralapító gróf megítélését illetően. Teszi mindezt néhol olyan ironikus vagy épp cinikus hangnemben, hogy a legtöbb tárgyalóteremből kizárnák.” Az idézett bejegyzés pozitívan értékeli a könyvet; ez a passzus is. <https://moly.hu/konyvek/miskolczi-ambros-szechenyi-ferenc-a-szabadkomuvesseg-erenykultuszatol-a-katolikus-megujulasig> (Letöltés ideje: 2022. november 20.)

II. Józsefről Miskolczy sodró (a történelmi közeget nem részletező, csak lényegesebb változásaira félmondatokban utaló, ezért aztán utánaolvasásra serkentő) szövegében ezt látja helyénvalónak följegyezni: „[...] Kazinczy Ferenc, aki a nyilvánosságnak szánt írásaiban magasztalta a császárt, magának viszont lejegyezte, hogy »a József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzanság.«” S a Kazinczy-idézetet így egészíti ki a történész: „Valójában önmegsemmisítő önkényuralom, reformdiktatúra és annak paródiája, a császár pedig Nagy Frigyes karikatúrája. Az eredmény teljes kudarc. Mindenkit maga ellen fordított, még hadnagyi képességeket sem mutatott fel [...]” (15.)

Nos, a bősz reakciósság, Széchenyi Ferencé az egyik nézetben fikció, a másikban taktika (valóban taktikusnak gondolhatta magát; ahogy a könyvben olvassuk, fiát is hallgatni szerette volna megtanítani), a harmadikban, a leginkább hitelesben logikus következménye annak a történelmi pofozófép-taktikának, ami kezdődhetett a nagy francia forradalommal, annak – a szerző által egyébként nem pertaktált, csak utalt – a nyaktilóra épített üzemszervezésével, folytatódott Napóleon Európa-egyesítő, egységbe nyomorító látomásával (ilyen értelemben ma Miskolczy könyve aktuálisabb, mint tíz éve lett volna), de ellenhatás is egyben a „fékek és ellensúlyok”, működtetésében tanúsított dilettantizmussal, a császár-királyok következetlen, utóbb terrorra cserélt reformpolitikájával szemben. A birodalomba való, uniformizálás nélküli integrációra törekvő, majd utóbb a rendi előjogok bizonyos korlátozása után a magyar alkotmányosságot a tartományokra kiterjeszteni szándékozó Széchenyi Ferenc titkára és barátja Hajnóczy József volt, a lefejezettek közül a tudósként és szabadság-eszmeharcosként legkövetkezetesebb és az egyik legtisztább úgynevezett jakobinus. Úgynevezett, ugyanis az a dichotómia, amely szerint ifjúkorunkban számunkra a történelmet értelmezték, a könyv egyik fő üzenete ez: tarthatatlan, ám máig ható ideológiailag megalapozott népmese, mint a Lenin lámpácskáiról szóló.

Széchenyi Ferencnek, a „kulisszák mögötti szabadgondolkodó”-nak (44.), aki a királyokkal is igyekezett együttműködni, amíg lehetett, s hivatalt is vállalt, amikor értelmét látta (amikor már nem látta, lemondott), és akinek egyik, 1790-es elaborátumát Marczali Henrik Burke-nek a nagy francia forradalomról szóló művével rokon, ám azt megelőző teljesítménynek tartotta, a korszellem legalábbis gyanús. Utóbb majd a fiának is az lesz; ám nem ez az egyetlen vonás, amely Miskolczy szemében az apa és fia közötti kontinuitást fölmutatja. Az egyik legszembetűnőbb számomra az, hogy mindkettejük szellemi rokona annak az Albert Camus-nek, akitől Miskolczy 1949-ből ezt idézi: „a mai orosz, amerikai és olykor az európai vezetők háborús bűnösök – a nürnbergi törvényszék meghatározásának megfelelően”. (98.) 1957-es, a Nobel-díj átvételekor tartott beszédének egyik részletét pedig így interpretálja: „[...] bár minden nemzedék hivatásának tartja a világ átalakítását, ebből elég, ő a világ megőrzésében látja a feladatot. Élete vége felé Széchenyi Ferenc is ezt tette.” (Uo.)

A könyvben többször föltűnik Széchényi titkára és barátja, Hajnóczy József. Én egy másik kivégzett passzusát idézem ide arról, hogyan képzelhette el ez az egyébként különböző platformokról induló gondolkodókból álló szellemi kör (Martinovics értelemszerűen nem tartozik ide) a maga feladatát, vagy talán patetikusabban: élete értelmét. Az idézet Őz Pálnak a vádiratra tett, ügyvédjének szánt megjegyzésorából származik, amelyhez a királyi jogügyi igazgató illetéktelenül jutott hozzá, s valószínűleg ennek ismeretében sorolta be Sándor Lipót nádor az ügyvédet a kivégzendők közé:

„A társaságnak, amelynek tagjául megnyertek [...] igazi és eredeti célja nem az volt, ahogy én látom, és ahogy később jobban meg is bizonyosodtam róla, hogy a haza alkotmányát megdöntse, hanem hogy azt úgy módosítsa, hogy a nyomorult adófizető nép számára kedvezőbb legyen; úgy, hogy eltörölve azt az embertelen, és annak az időnek, amikor hazánkban még a szolgaság volt érvényben, a barbárságát idéző jogszabályt, amely szerint a polgári személyiséggel nem rendelkező alattvalókat vagyontárgynak, eladható cikknek tekintették, sőt úgy látszik, sokan (mert nem akarom ezt mindenkiről általánosságban kijelenteni, és ezzel bárkit is megsérteni) ma is annak tekintik, a lakosság ezen nagyszámú és igen hasznos néposztályának tagjai elnyerjék a polgárjogot, amelyet a polgári társadalom minden tagja jogosan kell hogy élvezzen; érezzék a polgári társulás előnyeit, amire méltók, és amit az alkotmány felforgatása nélkül, sőt inkább ennek dicsőségre és megerősítésére meg lehet nekik adni. Úgy vélem, ez a cél illő és méltó az olyan emberhez, aki úgy gondolja, nemcsak arra született, hogy saját kényelmét keresse, hanem hogy más boldogságát is tehetsége szerint előmozdítsa.”⁹

Van, amikor egy ilyen vallomás ára megfogalmazójának levágott feje.

Széchényi a magyar alkotmányt védte a birodalmon belül, és föltehetően reálisabban értékelt a magyar Királyság és Ciszlajtánia viszonyát, s főképp közös érdekeit, mint a bécsiak. Álláspontját óvatosan népszerűsítette, míg nem apperciálta, hogy a Burgban erre nincs fogadókészség; ott előbb káosz van, utóbb pedig reakció. A vele kapcsolatban emlegetett bigott katolicizmus föltehetően nem elfogulatlan forrásközlőktől származott, de akárhogy is: egyszerűen nem állítható elmentébe a gróf szabadkőműves korszakával, mert mint a könyvből is kiderül, a szabadkőművesség nem volt s nem is lehetett ateista; a katolikus reneszánsz pedig az egész birodalomban, sőt Európában érzékelhető, nagy szellemi teljesítmények kapcsolhatók hozzá, egyébként pedig visszahatás a Párizsban levágott koponyahegyek fölé emelt legfelsőbb lény kultuszára. Meg az abszolutizmusnak a forradalom ellen rendszeresített módszereire is.

⁹ Őz Pál észrevételei a vádiratra. In: Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok. Iratok, levelek, naplók*. Budapest: Bibliotheca Kiadó, 1957. (Aurora VIII.), 239.

Egyébként, ahogy Miskolczi írja: „A vallás felé fordulás Széchényi magyar protestáns kortársait is jellemzi, de náluk erősebben érvényesült a humanitárius általános vallásosság.” (78.)

Széchényi Ferenc gondolkodásában ráadásul Róma tekintélyének növekedése a német nemzeti katolicizmus és „az osztrák posztjoezefinista államegyházi törekvések” ellensúlyául szolgálhatott. (84.) Magyar partikularizmus – katolikus univerzalizmus: a könyv egyik tanulsága szerint a gróf e kettőt akarta szintetizálni. Reakció ez? – kérdezi a könyv szerzője. Talán. „De reakciós-e az, aki közben fiát, Istvánt arra intette, hogy »minden embert testvérednek nézz, mert a te atyád, az Isten, ő nekik is atyjok.« [...] »A te alattvalóidnak veritéke, s nem egy tán betegségben, ínségben, étlen és szomjan élő munkásnak könnye tapad ehhez a pénzhez. E könnyek leszárítása végett, annak nem csekély részét ismét vissza kell hozzájuk származtatnod, a minden szenvedők Atyjának nevében.«” (84.)

TAMÁSI OROSZ JÁNOS*

„... és a történelem nem ért véget...”

*Miskolczy Ambrus Nagy-Romániáról*¹

... és soha nem is fog. Mármint véget érni a történelem. Miskolczy Ambrus általam tárgyalt könyvének utolsó mondataira reflektáltam a magam nyitógondolatával, de nem napilap ez, hogy a végén, a sportrovatnál kezdjük. Bár nem tudom, lehet, hogy mostanában már a napilapok címdoldalán is sporthírek szerepelnek? No, ne bóklásszunk el rögvest, maradjunk a történelemnél, amellyel, ha legfőljebb ez is megtörténik, mármint véget ér, akkor is maradnak túlélők. És eljő a túlélők ideje és a túlélő idő; s mindkettő újrameséli azt. A maga módján. Igen: van különbség a kettő között. Ezernyi objektív és szubjektív változó próbál farigcsálni, sorjázni, guberálni és gubernátorkodni a tényeken, mígnem elhisszük azt, ami akárhogy történhetett. Sok volt a szó, a mondat, de valamiféle rám utaló bevezető ez: hogy kerülök én ide? Alapvetően a szépírás élvezete és olykori próbálgatása a hobbim; szakterületnek nem nevezném, mert – bárhogy tagadjuk – ezen a pályán csak ritkán az eredmény a fontos; egy történész viszont mindig az eredményből indul ki. Még akkor is, ha az per pillanat fellelhetetlen. Így mondom, per pillanat, bár jól tudom, hogy a helyes megszólítás: Pillanat Úr. Mert a pillanat ural el mindent abban az uszkve húszmillió – milliárd? – évben, ami nekünk, korunknak, kortársainknak, elődeinknek és utódainknak adatik a földkéreg adott pontján. Van, hogy az életünk múlik egyetlen percen; én például harminchatmillió hétszázkilencvenkétezer perccel éltem eddig, többé-kevésbé mindegyiket a maga módján; ritkásan a magamén; és gyakran fog el egyfajta kényelmetlen rosszkedv, amikor azt látom: nemzedékek csapnak össze körülöttem azon, hogy mi és hogyan történt háromszázharminchatmillió hatszázhuszonzhárom perccel ezelőtt. Borzasztó kevés időn és területen kellene barátságosan megosztoznunk – s ehhez a történelem kiegyensúlyozott szemlélete, mértéktartó interpretálása a legfontosabb eszközök egyike.

Bevallom, meghökkenve hallgattam a minap is egy közvéleménykutatás² eredményének értékelését; az hangozott el abban, hogy a románok sokkal jobban szeretik a magyarokat, mint mi őket. S ennek az lehet a magyarázata, hogy irigylik

* A szerző költő, közíró, az *Opus* folyóirat szerkesztője. E-mail: tamasi.orosz.janos@gmail.com

¹ Miskolczy Ambrus: „*A Sátán jegyében*”, avagy „*a történelem terrorja*” (Románia 1918–1945). Budapest: Kalota Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, 2019. 146 oldal

² Nem fogok mindent adatolni, mert nekem sem tetszik minden adatban az, hogy általánosítható, gyakorta előforduló hivatkozások tömkelege születik a pillanat szolgálatában.

tőlünk a miniszterelnökünket. Majd szinte ugyanaznap a következő szalagcímen állt meg a tekintetem: „Románia retteg attól, hogy esetleg Magyarországgá válik.” Egy erdélyi magyar közíró jegyzetét kínálták eme felütéssel az olvasónak; nos, mindezt nem a két vélemény fölötti tünődés okán hoztam szóba, mindössze annak illusztrálásaképpen: meglehet, az a baj a történelemmel, hogy egyre több tanúja, szemtanúja, és kisebb-nagyobb mértékben alakítója akad. És a történesek konkrét helyzetéből, nem valamiféle párhuzamos térből és időből, s még csak nem is amolyan – pláne nem – időutazó meséli el nekünk a saját gyerekkorának képregényeiből merített eseményeket.

Igen, a szellemi emlékezetet, különösen a nyomdafesték alkalmazása óta, nagyon sok tanú bizonyossága terheli. Thuküdidész, ugye, azt és úgy írt, ahogyan akart, a kortársak túl nagy recepcióval nem szolgálnak, ellenben az utókor mérhetetlen szorgalommal keresgéli-keresgélte rajta a maga fogásait, s nemkülönben bizonyosságát mind az ő hátsó szándékainak; mind különben felfedezvén benne a politikai realizmus startjelének aposztrofálási lehetőségét. Igen – egyfajta történelemszemlélet az, amely abból indul ki, hogy mindig a kályhánál kell kezdeni, a történeteket újra el kell mesélni, de a fix pont mindig a kályha mint tény. Mások viszont azt kutatják-vitatják-szálazzák: miért volt olyan forró az a kályha, mellől indulva felhevülten biztos, hogy az első lépést is elrontottuk; ki a felelős a kályha tüzéért, a szénporért, amivel aztán végigtapogtuk a parkettet; nos, örömmel időznék még tovább ezen a területen, de talán ennyiből is világos mindenki számára: Miskolczi Ambrust azért kedvelem, mert – miközben pazarul fanyar iróniával fűszerezi mindenkori esszéit, ez sokszor a textusok mögöttesében, az egyes gondolatok fölépítésének és levezetésének hangsúlyaiban érhető tetten, lásd ebben is az imént említett pár ezer éve szüntelenül aktuális történészelődőt, aki hát persze hogy a politika és a történelem összevetéséből már maga is kiszűrte a korának megfelelő iróniát; olykor egyenesen szarkazmust – gondolatvezetése szigorúan a tényekhez ragaszkodva halad a kíméletlen végkifejletig. Itt máris – vagy újfent – föltolul bennem egy látszólag mellékmondat: vajon mi tesz egy történészt halhatatlanná, avagy legalább olvasottá és olvashatóvá a kései nemzedékek számára is? Az, ha beleáll egy akár valóban megdönthetetlennek tűnő fix pont sokadik bővített szócikkének megírásába, vagy az, ha/aki szépen, alaposan fősorakoztatja a tény felé vezető út hibáit, tévedéseit, téveszméit, az öncélú, pillanatnyi hasznot remélő, nem ritkán érthetetlenül dilettáns döntések halmazát, majd – ravasz-kísérlettel – áthallásossá teszi mindezt? Továbbra is a tény felé vezető út jelen idejét szálazza, de az események egy adott pillanatában mindig szilárdnak tűnő, ám düledező, omladozó, repedező Babel-tornyán mutatja be, szintről szintre, mindezt úgy, hogy az olvasó előtt (még akkor is, ha a szerző ezt nem elsődleges szándékkal követte el) akár saját kora, akár a világtörténelem valamely szakasza, avagy annak egy látszólag távoli, ám – mint a tóba dobott kő – egyre nagyobb köröket leíró eseménycsobbanása ismerszik föl. És kortársait véli látni, ahogyan tülekedve a tény felé vezető úton, egymással vetélkedve s hadakozva gyarapítják a hibákat,

tévedéseket, téveszméket, az öncélú, pillanatnyi hasznot remélő, nem ritkán érthetetlenül dilettáns döntések halmazát.

A *Bécsi Napló*ban olvastam – tetszéssel – azt a rövidke reflexiót, amelyhez jelen megszólalásomnak túl sok köze nincs, ám némiképp mégis velős és valós kiindulási pontja annak. A szösszenet szerzője azt nehezményezte, hogy egy új keletű írásmű mintegy ignorálta a korábbi évtizedek hasonló tárgy körű törekvéseit, jelen esetben a „politikai transzilvanizmus” már Kós Károlyéknál is föllelhető körvonalait. A megjegyzést két okból emelem ide. Az egyik: gyakorta érzek hasonlóan magam is; egyre többször kerül kezembe olyan, magát történelmi tanulmánynak valló írásmű, és nem csak a transzszilvanizmus politikájáról, ami legfőljebb szubjektív elfogultságok tárházaként olvasható, s megalapozatlan vélekedéseket állít be tényfeltárásnak. Mondhatni: inkább a tények életére törve teszi percmemberi dolgát. Ami nem baj, hisz ezzel leginkább „saját szakmai hitelességét veszélyezteti”, idézem újra a kicsiny írás szerzőjét, habár – tegyem hozzá – az effajta tevékenység korunk ifjabbjait éppúgy megfosztja az egyetemes, objektív tájékozódás lehetőségétől, miképp azt az ehhez hasonló „hitelesek” tették évtizedeken át.

A másik okom: a példa szorosan kapcsolódik, lám, mégis, mondandóm tárgyához, nevezetesen Miskolczy Ambrus munkájához, s úgy vélem, a cím önmagáért beszél; nem igényel átfogóbb, mélyebb tartalmi utalást.

Azt azonban muszáj megemlítenem: ez a mű sem említi Kós Károlyék kiáltó szavait, amit azonban nem rónék föl hibájául, semmiképp sem. Mert el kell fogadnunk a szerző szándékát: sodró lendülettel megírt munkája a román bel- és külpolitikai törekvéseket mutatja be, dolgozza föl, az eseményeket román szemszögből tárgyalva, s a kitekintéseket, beleértve a román–magyar kapcsolatok különböző folyamatait, úgy látatja, ahogyan azok a korszakok román alakítóinak eseményhorizontjain megjelentek. Még a szolidabb – már ha voltak ilyenek – törekvések is kerek-perc utópiának nevezik az esetleges magyar–román perszonaluniós elképzeléseket; s akkor említést sem tettünk annak kőkeményen jelentkező elutasításairól. Vélhetően roppant lényeges axiómát köszönhetünk e kérdéskörben a szerzőnek, aki amúgy csupán mintegy a gondolatfüzérek átkötése közben jegyzi föl azt a gondolatot, ami aforisztikus tételmondatként, amolyan „szellemi Archimédesz-törvényként” illeszkezhessen oda minden olyan oda-/amondó tanulmánykísérlet elé, fölé, mely hitet tesz a hasonló utópiák mellett. Mert mit szűr le Miskolczy? „Ha a mából visszatekintünk, alighanem eltűnnek a különböző szellemi konstrukciók jelentőségét. Nem tudjuk lemérni hatásukat a közgondolkodásra, de ezt sem lehet pontosan körülírni. Viszont kétségtelen, hogy minden konstrukció a légkörből sarjadt, és azt alakította. Történelmet csinált az is, aki ki akart lépni a történelemből.” (91.)

Említettem: az idézet csupán lezár egy közbenső fejezetet s némiképp bevezeti a következőt, ráutal valamelyest annak tartalmára. Miközben az olvasó tollat ragad, s kijegyzeteli mint lehetséges szállóigét. Nem először éreztem úgy, mint ez esetben, hogy az ilyen prózai átkötés szüli a legtöbb szállóigét (vagy a kártyaasztal,

de ez egy másik lehetőség). Amúgy a bölcs irónia Miskolcзы mondatfűzésének vis vitalisa, közvetítő eszköze; ha kell: *kiáltó szó*, ha kell: *ellenpontokra* tér; ha kell, kiemel s aláhúz – olykor jelentéktelenítéssel emel valamit jelentőssé. S ha már stílusánál tartok (hogy szaladnak a fák s a mondatok); maradjunk is annál. A téma adott, arról külön véleményt mondanom nem kell, nem is lehetne ezen írás keretei között; s talán nem is tudnék a helyenkénti rácsodálkozásomon kívül fontosabbat szólni. Eme ámulat oka: a professor emeritus szerző munkássága igencsak jelentősnek mondható, ahogyan számos elődje s nem kevés (bár alig elegendő) kortársa sem marad el mögötte, s mégis, a nagyközönség (beleértve az évfordulók [lásd Trianon] kapcsán kényszeresen megszólalókét) tájékozottsága s elfogultsága roppant kiábrándító. Alig vesz tudomást arról, amit Miskolcзы (s persze ő sem elsőként) mutat föl: a román politikai elit mindig több vasat tartott a tűzben, s amikor tehetett, ő hátrázta meg, melyikhez nyúl, s amikor nem, akkor is volt megragadható nyél a kínálatban. Reagálása a legtöbb esetben nem nevezhető hintapolitikának; a román nemzeti érdekek képviselőjére mindig talált hiteles vagy hitelesebb szereplőt – s ez akár a múlt, akár napjaink egyik legkényesebb politikai tanulsága. A legtöbbször nem mi keverjük a paklit s nem mi osztjuk a lapokat – de a licit jogán s annak okos ritmusára figyelve van –, és csak így van beleszólásunk a végjátzmába.

És most egy sablonos fordulattal hadd éljek: Miskolcзы könyve letehetetlen, fordultatos – már csak egy szerelmi szál, két-három csalódott-naiv idealista kellene a tökéletes háttér s kulissza elé, közé, s kész az egyik legjobb politikai krimi. A cselekmény vezetése gördülékeny, izgalmas, a súlyozás arányaiban sohasem téveszt célt, s alig néhánytíz oldal után szinte elfelejtjük, hogy történelmi nagyesszét olvasunk. Kötelező érvényességű tanulságokkal. Elnézést kérek az immár még konkrétabb frivol áthallásért, a még csak nem is szépirodalmi, hanem egyenesen amolyan lektűrszerű utalásért, de épp a különbség kihangsúlyozása és a szerző – számomra – még rokonszenvesebb attitűdjének árnyékrajzolata okán tévedtem eme mezsgyére. Mert a történelem népszerű háttéréhez oly sokan nyúlnak hozzá, hogy kifejezetten üdítő lenne e palettán a Miskolcзы-féle kiméletlenség. Nem bánni el önkényesen az események sorrendjével, nem átsúlyozni – főalakkból mellékalakká és viszont – az egyes szereplőket, nem idealizálni a fékek és ellensúlyok szerepét egy lehengető erejű és időben hosszasan elnyúló politikai intervenció akaratával szemben; bizony, a szerző eszmetörténeti nagyesszéje így, ilyen regényként olvasható. Mit is mondtam? Hogy a háttér elé már csak egy-két regényes sorsú főszereplő kellene? Jelentem: ott vannak. Románként, magyarként, szászként, és – mert ott van, ugye, a futottak még kategória – zsidókként, németekként, bolgárokként, oroszokként, görögökként, lengyelekként, örményekként milliónyi család milliónyi kálváriája. És e történet elejéről az átlagos magyar olvasó véleményéből mindmáig hiányzanak a Monarchia-korabeli előzmények, a magyar felelősség és rövidlátás buktatóinak ismerete.

Vagy mindezt a nagypolitikai szintérré vetíti ki – és megint csak azt mondhatjuk, teszi ezt mind a mai napig. Hiába figyelmeztetné, figyelmezteti erre akár itt is olvasóit Miskolczy – a nagypolitika birodalmakban gondolkodó tárgyalásait, összetűzéseit csak az egymásra utaltságukat időben felismerő kis nemzetek összefogása, problémamentesítő együtt- és egymás mellett élése akadályozhatja meg. Mert mi történt, summázza a szerző már az előszóban? „A béketárgyalások [...] a képmutatás és a cinizmus magasiskolái voltak. [...] [a nagyhatalmak] az utódállamokból csináltak védősávot. Magyarország ennek lett az áldozata. Úgy csonkították meg, hogy mindenki valamiféleképpen haszonélvezője legyen az átrendezésnek, és a haszonélvezőket összetartsa az áldozattal szembeni cinkosság. Azok, akik a Monarchiát »a népek börtönének« nevezték, kialakították a fajvédő ketrecállamokat.” (5–6.) Íme, a Miskolczy-féle definitív fogalmazás, a szállóige-teremtés képessége akár csak egy előszóként olvasandó szövegben. A lényeges előzményeket természetesen a szerző is felvillantja, kiemeli-hivatkozva az ezernyolcszázados évek nagyobb hatású román lépéseit, de – könyve szándékának megfelelően – alapvetően a 20. század tízes éveitől százza szét és emeli be a történet fonalába a békediktátum közvetlen előzményeit. S az olvasó ezenközben is el-eltűnődhet – miképp annyian teszik ezt Thuküdidész hátsó szándékait keresve – Miskolczy tényekkel leplezett keserűségén: miközben a román politika egyértelműen hangsúlyozta a teljes elszakadás szándékát, s miközben joggal bízhatott az antanthatalmak ígéreteiben, nem kevésbé Wilson úr azon kijelentésében, hogy „Az Egyesült Államok nem fogja elmulasztani, hogy alkalmas időben érvényesítse befolyását az iránt, hogy a román nép hozzájusson jogos politikai és területi igényeihez” (10–11.), nos, mindeközben a magyar kormány beállva a sor végére felmondta a kiegyezést, és átadta a kormánybotot Károlynak. Lássuk, hogyan szól az erre vonatkozó Miskolczy-bonmot: „Jellegzetes pacifista forradalom volt ez a militarista Európában.” (9.) A meccs tehát már ebben a pillanatban véget ért, ugyan két-három év szükséges diplomáciai formáság még hátra van, de az előjelek egyértelműen egy irányba tendálnak. No, azért mi még húztunk lapot, ami legfeljebb a trianoni bünt mindenképp a kommunisták nyakába varrni akaró zsigeri reflexek táplálására jó: produkáltunk egy Kun Bélát. Eredmény? „A román állami vezetés számára az a ragyogó alkalom kínálkozott, hogy megmentse Európát a bolsevizmus terjedésétől.” (14.) Így a szerző, még azt is részletezve, hogy a kommün „népszavazásos békét kért, ugyanakkor túl is lépett ezen, amikor fegyverrel próbálta érvényesíteni a nemzeti önrendelkezés követelményét, miközben olyannyira nemzetellenes politikát folytatott, hogy még a nemzeti zászlót is betiltotta.” (15.)

Időznék itt is, oly szívesen, de a tárgyalt könyv száznegyvenhét oldalas, és én még csak – itt, önökkel – a huszonkettediken tartok. Valamint – megszámoztam gyorsan – kilenc általam a lapok közé tűzött cetlit látok, hát mindre biztosan nem kerül sor. De van néhány, amelyek kapcsán az említett áthallás élményét kívánom erősíteni, s mindenekelőtt – szeretettel – Miskolczy Ambrus bravúros – Swiftre

vagy/és Voltaire mondatfűzéseire emlékeztető –, ugyanakkor látszólag tömörségre törekvő szövegépítésének erényeiben dözsoálnék még kicsit. Ha megengedik. Tehát: mi is történik előttünk akkor, amikor egy adott eseménycsoportot motívumokkal kódolnak? Mert hiszen valahol itt kezdődik számomra a Miskolczy-titok felfejtése: meglehet, sokan hiányosságaként említenék a kötetnek, hogy nem vész el a megidézett és narrált szövegtengerekben, de hát nem eltűnt, hiányos, kikopott félmondatokkal operál. Tényekkel – a leghalványabb esélyt sem adva ama történelmietlen fordulatnak: mi lett volna, ha. Eseménykrónikája célirányos, céltudatos, mondhatni olykor célirányosabb és céltudatosabb, mint a román történelemszemlélet és történelemformálás. Úgy indul ki a saját idejének köszönhető ismeretekből, hogy egy pillanatra sem lépi át a tárgyalt történés jelenének korlátait. Rácsodálkoztatja olvasóit a kor politikusainak tévedéseire, az események korrekcióira úgy, hogy – mellékesen – az is ott motoszkál a fejünkben: vajon a történelem formálja a nemzettudatot, annak iramát, vagy a nemzettudat építi a történelmet, akár attól függetlenül, hogy az mennyiben s mekkora részét képezi a világtörténelemnek? S mielőtt üres szócséplésnek tűnne az iménti szavak szerkezete, úgy folytatom: egy hatás alatt álló, önmaga fejlődését-fejlesztését végző országépítés ezernyi gonddal és bajjal járó munkáját befolyásolja-e a nemzettudat, vagy azt alakítja, formálja a beszüremelő világgazdaság, világtörténelem; minden olyan elem, amely a nagyhatalmi játszmák része, de sok esetben a kis országok stratégiai befolyásolásának eszköze?

Nem szakadtam el a kötetől, épp ellenkezőleg. Csupán tünődésemet osztottam meg egy pillanatra azon oldalak fölött, amelyeken a szerző továbbra is az izgalmasan rendszerezett tények fölsorakoztatásával mutatja be a román gazdaságpolitika átalakulását, a liberális gazdaságpolitika elfogadását és elvetését, s mindezt a „nagyromán” ideológia elsőrendűségének hirdetésével. Amennyiben – gondolatban – csoportosítjuk magunk számára az eseményeket (magunk számára, mondom, mert továbbra sem boríthatjuk föl a tények sorrendjét, de sokatmondó fűzer lehet a reakciók reakcióira adott reakciók összevetése), akkor tekinthetjük egyszerre egy korszak zárómondatának is Tătărescu kijelentését: „a történelmet pedig reparálni kell...” ([85.]) Addig is azt tették, okkal vagy ok nélkül, de módszeresen, soha nem tévesztve szem elől a nagyobb célt. Nem ment könnyen.

Tényleg gyors léptekkel emelek ide még néhány gondolatot: az agrárnyomor jelentős volt, s bár valamennyire enyhítette azt a parasztfiúk beáramlása az egyetemekre, gyorsan helyébe lépett a diáknymor. Elkészerítő körülmények között kellett tanulniuk, ráadásul magatartásuk nem felelt meg a nemzeti sorskérdés megoldásában óhajtott szerepüknek; ahogyan itt Miskolczy egy idézettel él: a román diákvilágot „az agresszív középszerűség hatalmas középrétege uralta, amely a költségvetésből akart élni.” (33.) Meg is lett a bójtje, tudjuk meg később, már szerzőnkől: „Az első generációs értelmiségiek nem szívesen mentek vissza vidékre, a városokban pedig taszította őket a kisebbségiek – zsidók, magyarok, németek – jelenléte.

Pontosabban vonzotta őket az, amit tőlük – a nemzetállami logikának megfelelően – el lehetett venni.” (84–85.)

Gyorsan kijelentem: az én szememet is bántja az iménti kiemelés; a könyv lényege nem ez, hanem ez is, úgyszólván súlyozhatatlan, mert a részei a történelemlénel is szilárdabban olvadnak egymásba, briliáns stílusban megfogalmazva. Annyit hadd mondjak erről is, kicsit kiegészítve a főtebb mondottakat, hogy – bár, mint mondtam, a történelem alapvető tényeiből indul ki – a munkásságát, és nem csak ezt a kötetet, átjárja a tárgyalt korok szépirodalmára vetett pillantás, a kulturális háttér faggatása; ezzel is bizonyítva, legalábbis nekem, hogy a politika lényege csak korrumpálja és kompromittálja saját korát, ellenben a történelem olvasata többnyire a szépirodalmi, művelődéstörténeti forrásokból fakad, érkezik meg az utókorok nemzedékeihez. Igaz – ott sem árt vigyázni. Akár erre is találunk bőséges példát Miskolcznál, ezen kötetben sem bánik mostohán a kor szépírói, filozófusi munkásságával, mélyrehatóan elemzi a Vaszgárda megalakulásának politikai, társadalmi és kulturális hátterét, és aforisztikus megjegyzései sem maradnak el. Ám mégsem ebből idézek most, hanem – ugyan párhuzamos, egymásra illeszthető esszékről van szó – nagy kedvencemből, az Eliade „Néphimnusz”-át elemző esszéjéből, amelyben egyszerre konkretizál és kozmologizál, évezredmilliárdnyi perc távolából is szemlélhetővé teszi pókerarcú iróniáját ez a bekezdés: [Eliade] „programja az ideológiai térben minden lerombolását és újjáépítésének ígéretét jelenti: a nyugati demokratikus modellel és a kommunizmussal való szembefordulást egyaránt képviseli. Jelzi az utat a legújabb kori román történelem ösvényén, amelyen elvileg egymással összebékíthetetlen ideológiák és politikai irányzatok kötöttek illelkony paktumokat, hogy azután a mindenkori rövid távú érdekeknek megfelelően sárba tiporják, majd az idők és a szereplők változásával újjafogalmazzák azokat. [...] programja világosan reflektál erre a sajátos vonulatra: a Vaszgárdától – ennek szeretetkultuszától – az antikommunizmuson keresztül a nacionálkommunizmussal való kölcsönös toleranciáig és cinkoskodásig, hogy aztán ennek is véget vessen a történelem, és most újra fogalmazódják a viszony.”³

Mielőtt a fejemre olvassák, az esszé természetesen Alecsandri *Báránkjával* indít mint egyfajta mitikus előzménnyel; nem részletezem; de hát ennek elejéről hadd emeljem ki még nyomatékosabban Miskolczy indirekten profanizáló stílusát. Valahol a szövegemben, néhány órával ezelőtt, fölvettem egy kérdést: mi is történik előttünk akkor, amikor egy adott eseménycsoportot motívumokkal kódolnak? Nos, lássunk egy példát a hivatkozott esszé bevezetőjéből: „Személyes érzelmek is vezették a magyar költőt a román ballada tolmácsolásakor. „A báránkjá-t – a Mio-riță-t – valóban az egyszerű román nép univerzumának mély átérésével véltem átadni a magyar népnek, már csak azért is, mert hasonlóan a ballada gyönyörű

³ Miskolczy Ambrus: Mircea Eliade „Néphimnusz”. <https://www.holmi.org/2011/01/miskolczy-ambrus-mircea-eliade-%E2%80%99Enephimnusz%E2%80%9D-a>

pásztor hőséhez, az én nagyapám is juhnyáját terelgetett valaha.« 1978-ban vallott így Illyés Gyula, ama bizonyos 1977-i karácsonyi cikk után, melyben a nemzeti kisebbségek apartheid-sorsáról írt”.⁴ Ennyit a szerző pókerarcú iróniájáról. Vélhetően minimum flösse van.

Itt tartva, kimért időm foglyaként – nekem kellemesen telt – erős bizonytalanság fogott el. Vajon át tudtam-e adni a lényegét annak a könyvnek, amelyről azt remélem: az utókor is nagy becsben fogja tartani. S valamiképp a fiatalabb kortárs kollégákra is hasson ez a szemlélet; annak megértése, hogy a tények historizálhatók, de a históriák nem válnak tényekké. A historizálást pedig valahogy így képelném el, ahogyan Miskolczy könyvében – és könyveiben, esszéiben – megjelni vélem: a tények fölépítik a történet lényegét, általuk – és csak általuk – mesélhető el és el is mesélhető mindaz, ami történelem. A tények makacs dolgok, szokták mondani, és ha minden porcikájukat, eredőik és mozgatóik minden összetevőjét megismerjük, akkor igazgá válik a mondandónk. Ami nem öli meg, az megerősíti a tényeket – azt mondom hát, végezetül, kár az életükre törni. Kár, nagy kár korról korra előszedni Tătărescu kijelentését: „a történelmet pedig reparálni kell...”

Minden ilyen törekvés helyett hadd ajánljam figyelmükbe Miskolczy Ambrust. Szépen mondva: követendő példa. Kevésbé kedvesen: selyemzsinórmérce.

⁴ Uo.

ANTAL RÓBERT ISTVÁN*

„Az én empátiám az irónia és a részvét”

Miskolcgy Ambrus Vasgárda-köteteiről¹

Nehéz a helyzetem, ugyanis sem a szélsőjobboldali mozgalmak és pártok szakértője nem vagyok, sem a romániai történelmi eseményekről való ismereteim – már csak életkorom miatt is – sem hasonlíthatók Miskolcgy Ambrus évtizedeken keresztül felgyülemlett tudásához. Talán a mai eseménnyel való furcsa egybeesés az is, hogy az első írás, amit a szerzőtől olvastam, éppen a legionáriusokról szóló egyik tanulmánya volt a *Magyar Kisebbség* folyóiratban. Amikor mégis elvállaltam azt, hogy Miskolcgy Ambrus Vasgárda-köteteiről beszéljek, egyetlen cél vezérelt: saját önzésem, a történelmi megismerés szomja.

Miután éveket töltöttem el a 20. század egyik szélsőséges mozgalmában mozgó személyek életútjának vizsgálatával (nem árulok el nagy titkot, a szociáldemokráciának a kommunizmussal kollaboráló ágáról van szó), a kíváncsiság vezérelt, hogy a kommunista utópiához hasonlóan megismerjem, milyen tényezők motiváltak személyeket arra, hogy a modern világ által támasztott krízisekre adandó válaszaikat nem a szélsőbaloldalon, hanem a szélsőjobboldalon találják meg. Magyarán szólva kíváncsi voltam arra, vajon mennyire megalapozott az az ötvenes évek eleje óta közismert totalitarizmuselmélet, hogy a barna és a vörös mozgalmak a totalitarizmus egyazon formái, döntő különbségek nélkül.

Arra gondoltam, hogy Miskolcgy Ambrus könyvével ennek a tudásnak birto-kába juthatok, ugyanis a szerző behatóan, két kötetben, 670 oldalon és 4656 szövegvégi jegyzeten keresztül tárgyalja a román fasizmus sajátosságos mozgalmának, a Vasgárdának a történetét. A szerző Vasgárda-története – ahogy előszavában maga is írja – nem szigorúan vett történelmi szakkönyv, sokkal inkább krónika, olvasónapló, saját gondolatainak, reflexióinak lejegyzése. Ez a műfaj pedig végig meghatározza munkáját, ezzel a szöveget bonyolulttá, ide-oda ugrálóvá, kissé nehezen követhetővé is teszi. Nem klasszikusan felépített, doktori iskolákban sulykolt hagyományt követő történelmi munkával állunk szemben: például historiográfiai és módszertani bevezető, majd a tárgyalt téma előzményei, a mozgalom elemzése

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára munkatársa. E-mail: antal_r92@yahoo.com

¹ Miskolcgy Ambrus: *A Vasgárda (1927–1937). Antisemitizmus, mitológia, vallás*. Budapest: Gondolat, 2015. 278 oldal; Miskolcgy Ambrus: *A Vasgárda II. (1937–1964). Antisemitizmus, mitológia, vallás*. Budapest: Gondolat, 2019. 392 oldal

stb.; ezek a kötetek valóban Miskolczy Ambrus papírra vetett gondolatfolyamai, elmékedései a romániai fasizmus történetéről. Ha szépirodalmi alakban megírt szöveg lett volna, akkor akár kelet-európai Marcel Proustról is lehetne beszélni. Miért találó a hasonlat? Mert a szerző egy-egy esemény elemzésekor az adott történetről rögtön egy másikra is asszociál, amelyet le is ír, amelynek nyomán pedig egy harmadik eseményt hoz a felszínre, például egy, a legionáriusok által börtönben mesélt pletykát. Ugyanakkor az eddig elmondottak talán azt sejtetik, hogy a kötetek szerkezete kaotikus, ám ez koránt sincs így: a szerző nagy kronologikus egységekben vizsgálja a Vasgárda történetét, több helyen tematikus alfejezetekre bontva azt.

Az első kötet előszava Miskolczy Ambrus „ars poeticája”. Már említettem, saját művét inkább önreflexiónak, olvasónaplónak tartja. A bevett történetírói módszereket is bírálja: szerinte a „hús-vér” legionáriusok börtöntörténetei sokkal termékenyebbek, mint kurrens fasizmustipológiák és értelmezési keretek felállítása, ezért sem tartja szükségesnek a már megjelent könyvtárnyi fasizmusirodalom idézését. „Amikor nála jártam – írja egyik interjúalanyáról – úgy emlegette Codreanut, mint-ha jelen lett volna.” (II. 255.) Miskolczy kötetei rétegművek, csak a szélsőséges mozgalmak iránti perverz kíváncsisággal viseltető olvasók, az „embertelen 20. század kisiklását vizsgáló” kutatók számára okoznak kielégülést. Ha az olvasót elkapja Miskolczy Ambrus szellemes, ironizáló stílusa, úgy érezheti, hogy a román „lélek” megismeréséhez jutott közelebb ezen könyv elolvasásával. „Munkám a bűn története, de melyik 20. századdal foglalkozó munka nem az?” – teszi fel a kérdését a szerző már az elején.

De miután nagy vonalakban felvázoltam a munka szemléletét, kereteit, következzék pár kevésbé izgalmas, technikai tudnivaló: a két kötetben feldolgozott események (első kötet: 1927–1937, második kötet: 1937–1964) időintervalluma számomra aránytalan. Az első kötet elemzése nagyon sűrű, ugyanakkor olvasmányosabb, mint a terjedősebb, túl sok legionárius-publicisztikát, -regényt, filozófiai (vagy ahhoz közelítő) munkát ismertető, elemző második kötet.

Habár az első kötet 1927-tel, a Mihály Arkangyal Légio megalapításával indítana, az ezt felvezető részek (a „főhős” Corneliu Zelea Codreanu környezete, a romániai antiszemitizmus története, a társadalmi légkör stb.) jóval nagyobb kitekintést engednek, ezzel pedig alaposabb, nemcsak a szigorúan vett Vasgárdát, hanem a két világháború közötti Románia politikai környezetét, társadalmát, szellemtörténetét is adják az olvasónak. Evidens, hogy a Vasgárdáról írt munka nem kerülheti ki azt, hogy a romániai szélsőjobboldal gyökereivel, szereplőivel, mozgalmával és politikai pártjaival is foglalkozzék. Miskolczy ezen kalandozása a zöldingesek mellett kiterjedt a kék-, a fekete- és a sárgaingesekre is – ezek egy-egy szélsőjobboldali mozgalmat jelentettek, tagjaikat a fentebb felsorolt színű egyenruhával azonosítva.

Mindkét kötetben vannak nagyon izgalmas és izgalmas részek, illetve a recenziót kevésbé lekötő egységek is. Személy szerint én a Vasgárda előzményeiről,

társadalmi háttéréről, a „gárdista párhuzamos társadalom” működtetéséről szóló részeket nagyobb élvezettel olvastam, mint a vasgárdista vagy gárdaközei értelmiségiek (Nae Ionescu, Mircea Eliade, Emil Cioran) munkásságát taglaló fejezeteket – főleg Eliade és Cioran életpályájának 1945-öt követő elemzését. Ugyanakkor a második kötetben a konkrét történelmi események leírása (Codreanu pere és kivégzése, a Légio hatalomra jutása, a legionárius lázadás stb.) az első kötetéhez hasonlóan nagyon sűrű és alapos. A szerző frappáns jellemzésekkel operál, így a román „néplélek” leírásánál – amelyet általában Constantin Argetoianuval, a legcinikusabb román politikussal tandemben oszt –: „Romániában egyetlen szervezett dolog van, a rablás és a megvesztegetés”. Az efféle mondatok a kötetek élvezhetőségéhez járulnak hozzá, ugyanakkor a sok poén néha a megismerés kárára válik, miután az olvasónak az az érzése, hogy a szerző direkt a román „lélekről” alkotott, a köztudatban élő toposzokat támasztana alá. Miskolcgy ugyanakkor jelzi is, hogy egyetlen pletykát, börtöntörténetet, politikai szereplőtől származó naplóbejegyzést, az állambiztonság által keletkeztetett jelentést sem kezel evidenciaként. Kivételt a már korábban említett azon állítások esetében észleltem, amelyek a román állam-szerkezet tulajdonságaira (korrupt, lefizethető, élvhajhász) vonatkoznak.

Magától adódó kérdés, hogy akkor kik is voltak a vasgárdisták? „Amikor egyik vasgárdista-gyanús »barátomat« megkérdeztem, tagja-e a szervezetnek, Naet [Ionescut] idézte: »Nem vagyok méltó, hogy belépjek a szentek társaságába«” – írja egy adott ponton Miskolcgy Ambrus. A vasgárdistákról szólva lényegében egyetlen korosztályról beszélhetünk, amely nemcsak generáció, hanem egy magát elitnek is tekintő csoport volt. Céljuk a román nemzet megmentése volt annak megváltásával, nacionalista újjászületéssel. Az I. világháború nemzedékéhez tartozók (akik akkor voltak tizenévesek) nem találták helyüket a világban, ezért közösségüket szélsőséges politikai mozgalmakban lelték meg. Corneliu Zelea Codreanu „Iorgából szívtá magába azt a történelemszemléletet, amelyben a nemzet a holtak, az élők és az eljövendők közössége, amely állandó külső és belső veszélynek van kitéve.” (I. 22.)

Milyen fasizmust képviselt a Vasgárda, kérdezheti az olvasó. A szerző definícióját hívom segítségül: „[...] a Vasgárda, a Légio és fedőpártja a »Mindent a Hazáért« gyűjtőpárt és gyűjtőmozgalom. Hagyományos nyelven beszélt, de modernizációt akart. Ő maga által is vallott közhely: nincs programja; miközben volt: totalitarizmus, konszenzusos diktatúra az alkotmányos demokrácia helyett, az erős társadalmi különbségeket nem tűrő, etnikailag homogén népközösség az úgynevezett polgári társadalom helyett. Ez nevezhető nemzeti forradalomnak, de ellenforradalomnak is, hiszen a kommunista forradalommal reaktív és interaktív viszonyban állt.” (II. 320.)

A definícióból következően a Vasgárda esetében a vélt nemzeti érdek felülírja az alkotmányos kereteket, ezért is tekintették magukat a törvényesség felülállóknak, amit a román nemzetépítés fel is használt: a korai politikai perekben

a vasgárdistákat rendre felmentették, amellyel csak további hivatástudatukat táplálták. Annak ellenére, hogy politikai gyilkosságok kötődtek hozzájuk, a román hivatalosság nagy része csak eltévedt, idealista fiataloknak tartotta őket.

Ebből következően erőszak- és halálkultusz jellemezte működésüket: Codreanu a jászvásári rendőrtiszt lelövésével szerzett országos hírnevet, amely után népi hőst, betyárt, romantikus szabadsághőst láttak benne. Ez a mozzanat jelentette a különbséget a romániai szélsőjobboldal korábbi áramlataimhoz képest: míg az előző generációk ugyancsak nacionalisták és antiszemiták voltak, gyilkosságig eljutó politikai erőszakot viszont nem alkalmaztak. A vasgárdisták szellemi elődje, az Alexandru Constantin Cuza nevével fémjelzett mozgalom és a későbbi Vasgárda éppen ezen a síkon hasonlott meg: a Liga (az elődszervezet) antiszemita volt, veredett az utcán, ám gyilkosságot nem követett el. A Légio (Vasgárda) viszont a tett mozgalma volt, célja elérése érdekében nem válogatott az eszközökben. Például halálcsapatokat alkotott, ezzel a kifejezéssel definiálták azon legionáriusokat, akik esküt tettek arra, hogy „nem felejtik el társaik szenvedését, illetve megbüntetik azokat, akik kínzásukra, megölésükre parancsot adtak.” (I. 99.). Ezt a gyilkosságot pedig Isten és a román nemzet színe előtt követik el, amely utólagosan felmenti őket bűnük alól. A Vasgárda tagjai a politikai gyilkosságaikat két csoport tagjai ellen követték el: az államhatalom vezetői ellen (két miniszterelnököt, több rendőrtisztet, több magas rangú politikust gyilkoltak meg) és a vélelmezett ellenség, a zsidók ellen – ez utóbbiakat már inkább Horia Sima alatt, a pogromok során követték el. I. G. Duca nemzeti liberális miniszterelnököt 1933. december 29-én a vonatpályaudvaron a Nicadorok csoportja (a személynevek kezdőbetűiből összeállított szó, amely később maga is személynévvé vált), míg a Vasgárdán belül Codreanuval szembeszegülő, majd rivális szélsőjobboldali mozgalmat alapító Mihai Stelescut a Decemvirek csoportja gyilkolta meg brutális kegyetlenséggel.

Az erőszak másik oldalát a halottak kultusza jelentette. A gárdisták nemcsak I. világháborús kultuszápolást folytattak, hanem mesterei szintre emelték halott társaik emléképolását is. A bebörtönzötteket, illetve a harmincas évek végén a spanyol polgárháborúban elesetteket (Ion Moța, Vasile Marin) már százezres tömegeket megmozgató koreográfiával temették el.

A mozgalom egyben politikai vallás is volt, vallásosnak tűnő pótcselekvések, felvonulások jellemezték. Például a keresztesvéríségek, amelyeket az egyház is elfogadott, ugyanis egyazon szenteltvízben tömegesen keresztelték meg az új tagokat, a „falusi világból városra kerülő gyerekek számára konfliktusmentes, otthonpótló közösséget alkottak. Pontosabban: elleniskolát alkottak” (I. 64.). Vagy például a későbbi spanyol polgárháborús mártír, Ion Moța gesztusa – fücsokor leszakítása az I. világháborús csataterőről, hogy az óvja a gonosztól.

A kötetten végigvonuló kérdés a Vasgárda támogatottságának oka: miért fordultak e radikális mozgalom felé az egyetemisták, munkások, értelmiségiek, ortodox papok. Miskolczy e kérdésre választ is ad, amely összhangban van a kurrens

faszismuskutatással (is): a diákok például a két világháború közötti kilátástalanság, a diáknyomor következtében lettek hívei a Vasgárdának. A társadalmi frusztrációt ugyanakkor a soknemzetiségű romániai társadalom kontextusa is erősítette: az iskolákból, felsőoktatási intézményekből kikerült diplomások észlelték, hogy még mindig a nemzeti kisebbségek vannak jobb pozíciókban. „[...] ez pánikot, irigységet, megvetést váltott ki a románokból általában. Valamiféle modernizációs pánik érezte a hatását. A főellenség a »zsidó« lett.” (I. 27.)

Ugyanakkor, mint minden politikai mozgalom, a Vasgárda sem jellemezhető egyetlen mozzanattal. Nemcsak a politikai gengszterizmus (gyilkosságok) jellemezték, hanem a politikai establishmenttel szembeni új társadalom és gazdaság kialakítása is. Ma már kissé megmosolyogtató olvasni a Fekete-tenger partján lévő legionárius munkatáborokról, építkezésekről, saját kereskedelmi hálózat kialakításáról. Harmincas évekbeli hippik is lehetnének, akik legionárius dalokat énekeltek, dolgoztak, imádkoztak, közösen étkeztek, aludtak, néha nőztek. Azzal a döntő különbséggel, hogy az 1960-as, 1970-es évek amerikai mozgalmának tagjaihoz képest a vasgárdisták vérengző hippik voltak, akik Románia nacionalista megváltásához az utat az „idegenektől és a politikai osztálytól való megtisztítás”-ban látták.

Ugyancsak árnyalja a terrorista Vasgárda-képet, hogy miután a politikai gyilkosságokkal nem érték el a célt – a hatalom megszerzésével Románia és a román nép/nemzet megváltása –, ezért a parlamenti életre helyezték a hangsúlyt. A szerző is rámutat: az a paradox helyzet alakult ki, hogy a legionáriusok a királyi kamarilla (amely felhasználta, irányította volna őket) autoriter hajlamai és a kamarillával szembeni politikai csoportok „alkotmányos blokkja” között ingadoztak.

Miskolczi Ambrus interjúalányaival való beszélgetése során egyre inkább lebontotta a monolit Vasgárda-képet: voltak a codreanisták (az alapító Kapitány hívei) és a simisták (a Codreanu követő Parancsnok hívei). Megállapította továbbá, hogy létezett egy misztikus és egy politikai vonal a mozgalmon belül, az előbbibe Codreanu, az alapítókat, a mártírokat sorolta, utóbbit pedig Horia Sima, a későbbi parancsnok követőivel azonosította. Ehhez hasonlóan nemzedéki ellentétek is feszítették a mozgalmat: „a harcias fiatalok az alapító nemzedéket már vén hülyéknek tartották” (II. 144.).

Hosszúra nyúlna, ha most felsorolnám a Vasgárda történetének további elemeit: II. Károly királyi diktatúrája, Codreanu megöletése, erre reakcióként a miniszterelnök-gyilkosság, az államvezetés erre következő bosszúja, majd a legionáriusok bosszúja a bosszúra, a nemzeti legionárius állam kikiáltása, a legionáriusok leszámolása a karlistákkal, Antonescu leszámolása a Vasgárdával – a mozgalom története lényegében az erőszak végtelen spirálja a II. világháború kitörése előtt és a világháború alatt. Úgy, hogy a gárdisták vélt fő ellenségéről, zsidókról és a zsidó-gyilkosságokról még szó sem esett.

Végezetül nem elhanyagolható az a terjedelmes mennyiségű román munka – legyen az szak-, szépirodalom, politikai pamflet, brosúra, nem beszélve a Vasgárdához

köthető saját kiadványokról, valamint a gárdaközeli értelmiségiek munkáiról –, amelyet a szerző kutatása során felhasznált. Itt látszik meg igazán, hogy Miskolczy Ambrusnak a kisujjában van a maga totalitásában a román szellemi, politikai élet minden szegmense. Olyan személynevekkel, írásokkal dobálózik (Mihail Polihroniade, Ion Victor Vojen, Vasile Marin, Ion Moța, Urdăreanu, Moruzov, Eugen Cristescu, Alexandru Cantacuzino, Traian Herseni, hogy az ismert Corneliu Zelea Codreanuról, Horia Simáról, Nae Ionescuról, Nichifor Crainicről, Emil Cioranról, Mircea Eliadéről, P. P. Panitescuról ne is beszéljünk), amelyek nemcsak a magyar olvasónak ismeretlenek (vagy alig mondanak valamit), de megkockáztatom, hogy sok esetben a román olvasónak is.

KRITIKA

BRANDT JULIANE*

A szöveg, a szótára és az üzenete: reflexiók a társadalomtörténet módszertani implikációról

Halmos Károly: *Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Budapest: L'Harmattan – MTA BTK Irodalomtudományi Intézet 2021. 390 oldal

Németországban a tanulmánykötet vitatott műfaj. Ebben az esetben azonban a szerző kimondottan az ilyen kötetek termékenysége mellett érvel: „hiszen [...] lehetőséget kínálnak arra, hogy egy szerző megmutathassa az összefüggéseket a távoli helyeken és időkből megjelent különböző írásai között. [...] Legyen hát kötet.” (7.) És valóban, a szövegek közti kapcsolatok, a nagy gondolati ívek miatt, amelyek a sok éven át megírt szövegek mögött rajzolódni kezdtek ki, érdemes elolvasni a tanulmánykötete(ke)t.

A közölt írások eredetileg 1991 és 2019 között jelentek meg, az erősen változó kutatási kérdések és társadalmi adottságok között. A legrégebbi tanulmányok még a rendszerváltás körül kerültek nyomdába, és ha nem is az állításaik, akkor az általuk felidézett korabeli kontextusuk, az akkor hozzájuk kötődő, a magyar társadalomtörténet *longue durée*-k mélyebbre tartó értelmezésében reménykedő viták miatt, a kései nyolcvanas, korai kilencvenes évek rendszeráltatás időszakának ethosát idézhetik fel. Maga a szerző azok egyike volt, akik ezt az idealista *esprit*-t, ezeket az adott helyzethez kötött illuziókat legkevésbé osztotta. A bemutatandó kötetben az azóta folytatott kutatásainak legfontosabb eredményei olvashatók.

A kötet négy nagy részre tagolódik. A szerző által is használt nagybetűs megjelölésüket követve, azok (A) „Kulcsszavak” (15–150), (B) „A szépirodalom forrásértéke” (151–236), (C) „Eszmé, mentalitás, társadalomszerkezet” (237–278), valamint (D) „Performatív elemzések” (279–388). A „kulcsszavak” (A) elsősorban a „polgárság” és „polgárosodás” terminológiai mezőre, a „kapitalizmus szellemére”, ezek magyarországi értelmezéseire vagy az itt alkotott társadalommodellekre

* A szerző történész, Münchenben és Felsőtárkányban él. E-mail: JBrandt60@gmx.de

vonatkozó írásokat gyűjti össze. „A szépirodalom forrásértéke“ (B) rész tanulmányai pont ezt a problémát vizsgálják, Thomas Mann vagy Jókai Mór regényeire, vagy akár a virilizmus intézményére vonatkozó kortárs írások alapján – miközben az „irodalom”, az irodalmi műből indulva, az irodalom körüli egész viszonyrendszert, műveket és olvasóikat, a köztük közvetítő kiadókat és az irodalmi piac különleges viszonyait is magába foglalja és egy-egy elemzés központi kérdésévé teszi. A következő (C) blokk két cikke a mai magyar személyi jövedelemadó egyik tételével, az egyházak javára vagy egyes kiemelt szociális célokra használható egyszázalékos támogatással és eloszlásával foglalkozik. Kibontakozik egy sajtótagos *longue durée* a lakosság felekezeti összetételének arányaiban, még a szekularizáció több fázisán túl, és az egyes felekezetek tagjai által demonstrált adózási vagy adakozó hajlandóságban, ami az egyházi kötődés erősségére is következtetni enged. A „Performatív elemzések“ (D) nagyon eltérő szövegek olvasatait mutatja be – a végrendelettől (Fenyves Katalinnal együtt) egy általában történeti-szociológiai minősített szövegen túl egészen a bibliai József-történetig és annak feldolgozásaiig.

Hogyan lehetséges tárgyalni egy olyan kötetet, amiben minden egyes tanulmány, még harminc év után is, alkalmat nyújtana beszélgetésre – dialógusba – lépni a szöveggel és szerzőjével? Alapjában véve e mű esetében egy bevezetéssel, előtanulmánnyal (prolegomena) van dolgunk a magyarországi társadalomtörténetírásba, annak mélyreható elemzésének szándékával a rendi korszaktól egészen jelenéig. Másként szólva a kötet folyamatos reflexió a társadalomtörténeti módszertanokra.

Több tanulmány lényeges pontja a fogalmi, terminológiai döntések következményeit vizsgálja. Mire alkalmasak a szociológiailag megalapozott fogalmak, amelyek egy saját magát általánosnak tekintő, vagy legalább az európai társadalmakra, vagy Max Weber „észak-atlanti térségére” (95.) vonatkozó társadalommodellből származnak, ha a magyarországi viszonyok történeti elemzésére használjuk őket? Végül mindig egy konkrét társadalom kutatása során születtek meg, annak nyelvi eszközeivel élnek, ami miatt más társadalmakra való átvitele nem minden további nélkül célravezető. Kinek a kérdéseire válaszolunk, ha felhasználjuk azokat? (pl. 262.) E tekintetben nagy gondolati ív kapcsolja össze az (A) tömb korai, a polgársághoz és a polgárosodáshoz kapcsolódó terminológiákat vizsgáló tanulmányokat a „magyar polgárosodás”-ra vonatkozó nézetek elemzésén át a (C) tömb egy most először megjelenő, egy középiskolai tankönyvet elemző cikkével. Azoknak a fogalmak az ismerete, elemzése nélkül, amelyek segítségével egy korabeli társadalom megkísérelte megérteni a saját viszonyait, németül mondva *sich einen Begriff von sich machte*, annak fejlődését sem lehet megérteni, illetve dinamikájában, lényeges vonásaiban történetileg megfogni. Csupán későbbi, gyakran csak metanyelvinek tekintett, egyes szociológiai elméletekhez kapcsolódó fogalmakkal, terminológiával e fejlődés specifikuma nem fogható meg.

Ahogy a „Polgár – Polgárosodás ...“ c. tanulmány kifejti: „[...] a lexikonok szövegei maguk is a polgárosodás folyamatának részei.“ (49.) „Elemeire kell bontani [ezeket a kifejezéseket – a szerző megj.], és elemeinek kötegeként ismét használható lesz, mivel árnyaltabb mérlegelést tesz lehetővé, azon az áron, hogy lényegi elemét, a hozzá társuló evolúciós optimizmust föl kell adnunk.“ (48.) Avagy tömörebben, egy újabb keletű tankönyvre való tekintettel: „A történelmi tényeknek része a nevük is.“ (256.) Csak a korabeli kategóriák eszmetörténeti hátterének az ismerete teszi lehetővé a társadalom többdimenziós modelljének észlelését – s ebben a recenzens szerint megint időbeli változások következhetnek be. A modell tengelyei – példaképpen Kővér György „Magyarország társadalomtörténete”-beli, a 19. századról szóló fejtegetéseinek demonstrálva – „eszmék szilárd, forrásszinten elemezhető és értelmezhető lenyomatai. Egy-egy felmérés, ha tetszik, egy-egy weberi ideáltípusnak tekinthető. Miként az ideáltípusok összetett jelenségek behasonlítására szolgálhatnak, akként teszik lehetővé a felmérésekből elvont tengelyek, hogy a vizsgált társadalmat az akkori jelenhez mérten is a múlt, a korábbi jelen, az időközben már múlttá vált jövő, vagy akár saját jelenünk alapján is szemügyre vegyük.” (261–262) Csak maga a szerkezet viszont nem képes a történelmi elődás egészét megalapozni. „[...] a szociológikus beállítottságú közéleti gondolkodás gyakran ütközik a társadalom statisztikai leírásából adódó, de nem könnyen belátható tényekkel. Jelenkori példával élve: a pártállami időkben a párt- és az állami vezetés a társadalom szerkezetének az alakítását tűzte ki célul, holott az emberek életesélyeit sokkal inkább lakóhelyük településhálózaton belüli helyzete határozta meg. Ez a tény azonban még a rendszer ellenfelei számára sem nagyon tudatosult: [...] a szociális szerkezet egyben a szociális érintkezési lehetőségek szerkezete is, ezt pedig az infrastrukturális ellátottságon keresztül a településszerkezet is komolyan befolyásolja.” (264.)

A kötetben egy ilyen, a közelmúltra vonatkozó, a fogalmak és implikációikat, a hozzájuk kapcsolódó magyarázati mintákat érintő reflexió folyik. A hajdani és mai történészekkel, szociológusokkal, írókkal – Leopold Lajos, Thienemann Tivadar, vagy pedig Benda Gyula, Vári András, Tóth Zoltán, Jókai Anna, Kővér György és mások – folytatott diskurzus egy állandó eszmecserét teremt, ahova az olvasó is meghívást kap. Műveik egyes gondolatai mérlegre, pontosításra kerülnek, átértelmeződnek, amely során új értelmezési lehetőségek nyílnak.

Több tanulmány is új olvasatot ad különböző műfajú, ismert, sőt bizonyos értelemben már kanonikus szövegekről – egyebek mellett Erdei Ferenc vagy Szekfű Gyula munkáiról –, vagy bemutatja, mire alapoznak az adott szövegek egymásnak teljesen ellentmondó értelmezései. Előbb Erdei Ferenc 1943-as szárszói beszéde kerül elemzésre a beszédaktus-elmélet eszközeivel – azzal az eredménnyel, hogy az nem egy leíró jellegű tudományos szöveg, nem egy szociológiai társadalommodell kifejtése, aminek szokás olvasni, és ahogyan hatott is. Hogy „nem a magyar társadalomról szól, abban az értelemben, hogy nem a magyar társadalom leírása

a célja, vagy ha mégis, akkor csak kismértékben és mellékesen.” (298.) Ehelyett politikai szöveg. Az adott helyzetben „a közönséget alkotó személyeknek szóló szövetségi ajánlatnak is tekinthető.” (321.) Emiatt is „könnyen befogadható” – azonban „nem eredeti”. (330.)

A legkésőbb publikált, a kötet végén található, a bibliai József-történetről és interpretációiról szóló elemzés abból indul ki, hogy ebben az esetben miért lehetségesek és mire alapozhatnak az ellentétes magyarázatok. Hogy a József-történetet, pontosabban a Putifárné-epizód utáni egyiptomi részét „[...] szokásosan zsidó történetként is, keresztény történetként is olvasott József-történetet antiszemita történetként is olvasták, [...] melyek azok a fordulatok, amelyek az antiszemita olvasatot táplálják.” És „mi befolyásolja, hogy melyik olvasat érvényesül”. (370.) A szöveget közgazdaságtani intő példaként lehetne olvasni – mint arra való tantörténetet, hogy hogy lehet ínséget előidézni. (380–381.) Politikailag esetleg annak elmondásaként olvasható, hogy az egyiptomi parasztok önként szolgaságba mentek (381–382.), vagy arról, hogyan lehet egy „elagott hatalom” nevében karizmatikus hatalmat gyakorolni. (383.) Mint morális példázatot csak akkor lehet olvasni, ha előfeltevésként elfogadjuk József népének kiválasztottságát, az Isten akaratának beteljesítésében való hitet. (383.) Itt vége is lehetne az érvelésnek. Utána pedig még egy poén következik, amely a recenzius számára először tévútnak, felesleges kitérőnek tűnt: a gyermekeknek szánt katolikus tankönyvekből kiindulva a történet szokásos vallásos értelmezése József és testvéreinek viszonyáról szól. Tanít a szülők tiszteletére, az Istennek való engedelmességre. (385.) De akkor hogyan keletkezhetett az antiszemita változat – amelynél, ahogy éppen kifejtettük, zárójelbe kell tenni az Isten akaratában való hitet? Ennek kapcsán a szerző az elmaradt felekezetszerveződés problémájára tér vissza, amit már korábban két másik tanulmányban, az 1%-os támogatásról szólókban is érintett. Lehetséges-e, hogy a vallásos „indoktrináció nem működött tökéletesen”, és emiatt nem sikerült tartósan érvényesíteni a keresztény olvasatot? (385. és 386.) Akkor ráadásul a 19. század egyéb nagy elméleteihez, például a szelekciós evolúció elméletéhez is nyúlva, a történetet egy zsidó, avagy a zsidóság történetének is lehet olvasni, sőt, a *survival of the fittest* szemszögéből is értelmezhető. „Adódik ebből egy társadalomtörténeti kutatási program”, amelyhez néhány kiinduló munkahipotézist javasol a szerző. (386–387.)

A tanulmányok erénye azok illúziómentessége, az alapvető, következetes, módszeres kételkedés – gondolkodási előfelvetésekben, implicit tudásban, a szakma általánosan elterjedt téziseiben, a meghonosodott történelmi narratívákban. Mindez gondosan, precízen, jó nyelvi érzékkel előadva – ha ettől nem is mindig azonnal és könnyen érthető a szöveg.

Sajnálattal módon a kiadó eltekintett az összegző irodalomjegyzéktől. Ezért az olvasó kénytelen mindig visszakeresni az egyes cikkekben az első idézetet. Nagy kár, mert a cikkek gondolatébresztők, a szellemi párbeszéd oly tág terét adják, hogy a helyszűke ellenére is ez az olvasónak tett kedves gesztus lehetett volna.

BALOG IVÁN*

Akit eddig kevésbé ismertünk: Jászi, a liberális szocialista

Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2021. 311 oldal

A neves és igen termékeny irodalom- és eszmetörténész, Takáts József olyan kötetet tett le az asztalra, ami az utóbbi 10 évben keletkezett tanulmányokat tartalmaz. Ezekben Takáts Jászi Oszkár munkásságának eddig kevésbé elemzett, de jelentős vonulatát tűzi górcső alá: a liberális szocialista korszakát boncolgatja, amely az emigrációban bontakozott ki.

A kötet bevezetőjében Takáts világosan kijelöli, mire vállalkozik, ahogy azt is, hogy mire nem. Kezdjük az utóbbival, mert éppen ebben rejlik a nóvum is, amivel e könyv fő üzenete különbözik az eddigi Jászi-kutatások eredményeitől. Nem, illetve csak érintőlegesen foglalkozik életrajzi részletekkel, hiszen ezeket Litván György *Jászi Oszkár* című magisztrális munkája már alaposan kivesézte. Általában véve nem akar csatlakozni a Jászi-életművel foglalkozó irodalom ama jelentős vonulatához sem, amelyet többek között Hanák Péter, Pók Attila, Szarka László, Veres András és Litván neve is fémjelez. Nem tűzi ki célul azt sem, hogy monográfiát prezentáljon számunkra, mert a Jászi-irathagyaték a New York-i Columbia Egyetemen található, Takáts viszont nem kutatott az USA-ban. Éppen ezért nem tekinti véglegesnek értékítéleteit, mert azokat az újabb kutatások még megkérdőjelezhetik. Elhatárolja magát a nyíltan politizáló-ideologizáló eszmetörténet-műveléstől és a prezentizmustól is: „a mai társadalmi, politikai problémák megoldását nem érdemes nyolcvan vagy száznegyven évvel ezelőtti írásművekben keresni, amelyek nem a mi kérdéseinkre, hanem nyolcvan vagy száznegyven évvel ezelőtti kérdésekre adtak választ.” (11.) Ezzel összefüggésben attól is inti olvasóit, hogy a politikai eszméket egyfajta „isteneknek” tekintsék. Mindenekelőtt pedig Takáts József a tudományos és közéleti Jászi-recepciónak attól a vonulatától is distanciálja magát, amely főleg az 1918 előtti Jászira fókuszál, sőt, a forradalmak után már külföldön élő és publikáló politikus-történész írásaiból is azokhoz viszonyul,

* A szerző szociológus, nyugdíjas habilitált egyetemi docens a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Szociológia Tanszékén. E-mail: balog.ivan56@gmail.com

amelyek – főként tematikájuk: a dunai konföderáció, a Monarchia szétesése – miatt a szerző dualizmuskori munkássága egyfajta folytatásaként értelmezhetők.

Mi az, ami mellett a *Jászi és a liberális szocializmus* pozitíve állást foglal? Először is – ez a monográfiáról való lemondással függ össze – a szerző érdeklődése a politikai gondolkodás margóján szereplő szövegekre: levelekre, naplórészletekre, kiadatlan írásokra irányul, és ezen belül is a bennük felmerülő polémiákra, amelyek Takáts álláspontja szerint a politikai diskurzus centrális elemét képezik. Másik, alapvető módszertani állásfoglalása, hogy a „politikai eszmetörténet-írás éppen arra való, hogy a politikai fogalmak, érvelések, eszmék egykori és mai jelentései közötti eltérést világossá tegye; hogy hozzásegítsen az egykori viták *akkori* téjteinak a megértéséhez.” (11.).

Takáts legfontosabb és a kötet egészét meghatározó, a címében is kifejezésre jutó tézise szerint 1919-ben, majd azután az emigráns Jászi gondolkodásában fordulat következett be: határozottan szembefordult a kommunista eszmékkel, egyúttal a marxizmussal is, és ezért orientálódott – jórészt külföldi hatásra – a liberális szocialista eszmekör felé. Ennek is köszönhetően, különösen amerikai, oberlini éveit alatti nemzetközi hírnévre tett szert; mindenesetre jóval nagyobb ismertséget és elismertséget szerzett, mint aminőt még itthon élvezett. Takáts leszögezi: annál is inkább fontos az *oeuvre* eme évtizedeit is beemlíteni a Jászi-recepcióba, mert annak egyik legjelentősebb darabjáról, a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című könyvről eddig komoly elemzés még nem is látott napvilágot. Ez pedig annál inkább meglepő, hogy például az olasz liberális szocializmusról ugyanakkor számos írás született már.

A kötet három részből áll. Az elsőben az *Előszót*, valamint a liberális szocializmus mibenlétével foglalkozó tanulmányokat olvashatjuk, és itt kapott helyet egy, a Jászi–Lukács vitával foglalkozó írás is. A második rész olyan dolgozatokat tartalmaz, amelyek Jászi és az olasz liberális szocialista, Carlo Rosselli szellemi kapcsolatát taglalják. A harmadik szerkezeti egységben Jászi Oszkár antikommunista-antimarxista fordulatát boncolgató írások találhatók.

A *Bevezetés: a liberális szocializmus* című szövegben Takáts úgy definiálja az irányzatot, hogy az a szabadság és az egyenlőség alapértékeinek összeegyeztetésére törekszik – antimarxista és nem kollektivistá talajról. Számos neves szerző lett híve az irányzatnak: Bibó, Hayek, Rosselli, Hobhouse – ő nem így definiálta magát –, és egy ideig Popper is próbálkozott ezzel. Persze, az ilyen közvetítő irányzatokat fából vaskarikának is lehet minősíteni: ez Benedetto Croce-ból is kritikát váltott ki. Auto- és heterodefiníciókban széles a választék, amit mutat, hogy sokan szociálliberálisaként emlegetik ezt a politikai családöt. Ennek megfelelően az is változik, hogy ki kit és minek alapján tart az ideológia képviselőjének. Így például egyik vezető teoretikusa, Oppenheimer liberális szocialistának tartotta Comte-ot, Adam Smith-t, Dühringet, Carey-t és St.-Simont, az irányzattal foglalkozó eszmetörténészek közül Monique Canto-Sperber pedig ide veszi Proudhont és Bernsteint,

Norberto Bobbio pedig Millt is. Felvetődik az a kérdés is, hogy mi lett végül a sorsa ennek az eszmeáramlatnak? Takáts szerint erre a legkielégítőbb választ Renato Treves adja, aki amellettt érvel, hogy ez nem pártideológia volt, hanem az elitre gyakorolt hatást az ösztönzés és a kritika eszközeként.

Takáts József ezt követően *A bécsi főmű: Marxizmus, vagy liberális szocializmus* címmel olyan Jászi-opust analizál, amelynek a befogadása kalandos és kacskaringós történetet takar. Az 1920-ban íródott könyv kézírata cím nélkül született, és Jászi életében soha nem látott napvilágot. Litván György találta meg a 80-as évek elején a Columbia egyetemi könyvtári hagyatékban olyan címmel – *Marxism vs. Liberalism* –, amelyet Jászi felesége adott. A szöveget publikálni – Kende Péter jóvoltából – csak 1983-ban, a párizsi *Magyar Füzetek*ben lehetett. A rendszerváltás idején aztán már itthon is az olvasó kezébe kerülhetett, de ismét más címmel (!?): *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. A meglepetések még mindig nem érnek véget, ugyanis van negyedik címe is, mert maga Jászi naplójában – amelyet a könyv megírásával szimultán vezetett – „*Anti-Marx könyv*”-nek nevezi!

Takáts komoly filológiai akribiával tárja fel, hogyan készült Jászinak ez a helyenként nem eléggé kimerült munkája, hogyan jutott el 1918, az öszirózsás forradalom után és főleg a kommün tapasztalataiból okulva odáig, hogy liberális szocialistaként határozza meg magát, hogyan erősödött fel benne a korábban is érzékelhető Marx-kritika – gondoljunk csak *A történelmi materializmus* állambölcselete című, 1903-ban született művére – intranzigens antimarxizmussá. A folyamatban mérőföldkő az 1918-ban íródott *Mi a radikalizmus?* című könyve, amelyben a szocializmust a munka nélküli jövedelmet ellenző mozgalomként határozta meg, elvetette az etatizmust, a föld felszabadítását hirdette, az egyén jogait ünnepelte, és az iparban szövetkezeti tulajdont követelt. Ekkor a liberális szocializmust a radikalizmussal azonos eszmeáramlatnak tekintette. E téren is átalakultak nézetei, mert 1914-ben a radikalizmust még a történelmi Magyarország ellenfeleként és „tanító” (azaz parlamentbe nem törekvő) pártként határozta meg. A metamorfózis azonban nem volt előzmények nélküli, elvégre a kollektívizmust Szabó Dezsővel vitázva már 1915-ben elvetette. Szellemi orientációjában tájékozódási pont volt számára 1918-tól – az Engels által hevesen támadott – Dühring és a természetjog. Felkeltette érdeklődését a céhszocializmus, bár – állítja Litvánnak ellentmondva Takáts – nem Polányi Károly hatására.

A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* már explicit meghatározással is szolgál arról, mi fán is terem a benne hirdett ideológia. A definíció főbb fogalmi elemei: az Adam Smith-i örökség továbbvitele az értéktebblet kiküszöbölésével, a szabad verseny, a munkatulajdon és az árutermelés fenntartásával. Pozíciójának további sarkpontja, hogy Dühringtől átveszi a megkülönböztetést munkatulajdon és erőszaktulajdon (azaz: kis és nagy magántulajdon) között, amelyek közül csak az utóbbit tartja kizsákmányolónak. Ez az állásfoglalás közel áll a Jászi által nagyra becsült Franz

Oppenheimeréhez, aki szerint a liberális szocializmus a monopóliumok által meg nem rontott, igazi szabad verseny híve. Itt Takáts szerint érdemes meghallgatni Peter L. Berger józan ellenvetését is *A kapitalista forradalomból*: vegytisztán csakis piaci vagy kizárólagosan állami elosztás nem létezik, mert a valóságban ezek valamilyen arányban mindig keverednek. Jászi könyvében – mutat rá Takáts – annyiban is érződik a kézirat lezáratlan mivoltából fakadó kiérleletlenség, hogy szerzője nem tisztázza, az általa elképzelt berendezkedésben mi biztosítaná jogilag a gazdasági egyenlőséget. De ott is érzékelhető bizonytalanság, hogy indokolatlanul erős antikapitalizmussal, sőt, helyenként forradalmi frazeológiával igyekszik kivédeni a vádat, miszerint a liberális szocializmus – nem eléggé szocialista.

Jászi marxizmuskritikájának jellegzetes és sajátos vonása, hogy a marxizmust valláspótléknak tartja, három fő bűneként pedig az amorális erőszakosságot, a piac és a magántulajdon kiiktatását – amiből a bürokrácia osztálydespotizmusa ered – és a forradalomkultuszt jelöli meg. Takáts éles szemmel veszi észre, hogy ezzel a heves antimarxizmussal Jászi ifjúi „Sturm und Drang”-korszaka időnkénti marxizálásáért gyakorol önkritikát. *A Marxizmus, vagy liberális szocializmus* azonban más ellentmondásokkal is terhes. Jászi pesszimista emberképe és individualizmusa nehezen egyeztethető össze szocializmusával, katasztrófizmusa pedig evolucionizmusával, és az az ambíciója is furcsa, hogy az elitizmust és a demokráciát – egy Szellemi Internacionálé létrehozásával – össze akarja békíteni. Az pedig kimondottan érthetetlen, hogy a zsidó családból származó Jászi – aki mindig az örök emberi értékeket hirdeti, és elveti a relativizmust – miért tulajdonítja a marxista orientáltságot sokak zsidó származásának. Takáts ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy minden politikai szöveg ellentmondásos, és maga Jászi is tudta: könyve befejezetlenül maradt. Ezzel együtt a könyv Jászi későbbi műveire hatással volt, így az *Encyclopaedia of the Social Sciences* „Socialism” szócikére is, ahol nézetei már részben átalakultak: Henry George-ra erősen hivatkozik, de éppen a liberális szocializmus iránti illúzióit már elvesztette.

Takáts kötetének érdekes színfoltja az a tanulmány, amely Jászi és Lukács György „vitájáról” szól. Az idézőjelet az indokolja, hogy valójában imaginárius vitáról van szó, mert a két gondolkodó ténylegesen soha nem polemizált egymással. Jászi felesége, Lesznai Anna a naplójában reflektál arra, hogy amikor Lukácsnak az erkölcs és jog viszonyára vonatkozó nézeteiről beszélgetett – akkor már: volt – házastársával, Jászi egyet nem értését fejezte ki (persze, mindezt Lesznai tolmácsolásában tudjuk meg)! Takáts szemléletére nagyon jellemző ez az írása: másutt is tobzódik – sokszor már-már fárasztóan – az „X. úgy érti, hogy Y. úgy gondolja, hogy Z azt állítja, hogy...” típusú mikroexegézisekben, de itt pláne elemében érzi magát. És a téma is van annyira fontos, hogy alkalmas terepet kínál a brillírozásra. Kettejük nézetkülönbsége ugyanis abban áll, hogy Lukács szembeállítja a jogot és erkölcsöt, úgy, ahogy Dosztojevszkij a Nagy Inkvizítorban. Eszerint az előbbi csak erőszak, és az igazságosság is csak a polgári társadalom sajátja, a jóság ezen túli

dolog, Jászi viszont a természetjog alapján áll, ő hisz erkölcs és jog összeegyeztethetőségében. Felfogásában később e téren is elmozdulás következett be, ugyanis a 30-as évektől már nem az emberi értelemből, hanem a hagyományból vezette le a természetjogot.

Takáts könyvének második szerkezeti egysége ezt a címet viseli: *Két liberális szocializmus. Jászi és Rosselli*. Ebben a részben kapott helyet *Az elmaradt találkozás. A Giustizia e Liberta-felfedezés és csalódás története, a Párhuzamos eszmearajzok. Jászi Oszkár és Carlo Rosselli, A cikkíró mint tanár és történész. Menczer Béla az 1920–1930-as években és a Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című tanulmány. A két politikai gondolkodó közti személyes kontaktus meghíúsulását taglaló írás jól érzékelteti, hogy végül is Jászi – habitusára jellemző módon – azért csalódott a jelentős olasz liberális szocialista orgánumban, a *Giustizia e Libertà*-ban, mert nem találta eléggé antimarxistának. Hiánypótló az a cikk, amely a jelentősége és színes egyénisége, kalandos életútja dacára hazánkban kevésbé ismert Menczer Gusztávot mutatja be, és megrendítő részletek olvashatók a két Rosselli elleni gyilkos fasiszta merényletről született honi megemlékezéseket taglaló dolgozatban.

A könyv második blokkjából a magyar és az olasz gondolkodó szellemi arcélet összehasonlító írás emelkedik ki. Takáts aláhúzza, hogy már eleve a honi és az itáliai liberális szocializmus súlya, volumene között is különbség van, mert hazánkban az irányzat három évtizedes történetét csak néhány, bár jelentős név fémjelzi, hiszen Jászi mellett Bibó, Ignotus, Kolnai Aurél, Csécsy és – a németül író – Hertzka Tivadar sorolható ide, a mozgalom itáliai ága viszont jóval fajsúlyosabb. Jászi és Rosselli intellektuális karakterében a sok hasonlóság mellett – előbb mindkettőn igazítani akartak a marxizmuson, aztán túllépni rajta, mindkettőjükre hatott az angol fábiánus szocializmus és guildszocializmus (Cole), majd Hendrik de Man is – számos különbség is fellelhető. Jászi Oppenheimer híve és gradualista, tehát a fokozatos fejlődéssel rokonszenvez, míg olasz kollégája forradalmár liberális szocialista; előbbi kívül, utóbbi belül áll a munkásmozgalmon. Rosselli felfogásának érdekes vonása, hogy megkülönbözteti a szabadságot (*liberalismo*) a gazdasági szabadságtól (*liberismo*). Figyelemre méltóan indokolja azt is, hogy a szocializmusnak miért van szüksége a liberalizmusra. Négy érvet hoz fel: 1) fasiszta veszély van, 2) a modern kapitalizmus dehumanizál, 3) a polgárság elárulta a szabadságot, 4) a szocializmus – úgymond – mindig is szabadságot akart.

Takáts könyvének harmadik része a legnagyobb terjedelmű: hét tanulmányt foglal magában. A fejezet címe – *Liberális elmozdulások* – arra utal, hogy itt azokról a változásokról fogunk olvasni, amelyek Jászi liberális szocialista nézeteiben bekövetkeztek. Az írások többségének már a címe is jelzi: ezek az elmozdulások a már idősödő Jászi felfogásában álltak be, a harmincas évektől kezdődően. A *Liberális elmozdulásokban* olvashatjuk a kötet legizgalmasabb darabjait. Takáts itt négy tanulmányt szentelt annak, hogy milyen attitűddel viszonyult Jászi egy-egy

jelentős politikai gondolkodóhoz: Eötvöshöz, Mannheimhez, Csécsyhez és Lippmannhoz. Közülük Eötvös az egyetlen, aki esetében Jászi „jobbrtolódása” egyúttal közeledést eredményezett. 1913-ban – amikor még a reakciók és a haladók közti ellentét dominálta gondolkodását, és a liberalizmust elavultnak minősítette – még nem tartotta eléggé „tudományosan megalapozottnak” Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művét, és azért is bírálta, mert az nem veti el a magántulajdont. Mannheimnél Jászi jó szemmel vette észre, hogy az *Umgebaut (Ember és társadalom az átépítés korában)* a társadalmi tervezésről kifejtett koncepciója nem garantálja a diktatúráktól való elhatárolódást. Csécsy fordított utat járt be, mint Jászi: eredetileg ő állt közelebb a liberalizmushoz, 1945 után viszont már a korábnál egyre szocialistábbá vált, míg Jászi ekkor már nem utasította el a munka nélküli jövedelemszerzést. Lippmannak a jó társadalomról írott könyvét eleinte lelkesen fogadta Jászi, később azonban – maximalizmusára jellemző módon – benne is csalódott, mert úgy látta, hogy Lippmann nem részletezi eléggé: hogyan gondolja programja átültetését a gyakorlatba.

A könyv harmadik részének legérdekesebb darabjai Jászi munkásságának elméleti szempontból lényeges vonatkozásait érintik. A *Jászi és a vörös évtized* című cikk azt a folyamatot írja le, amelynek során az Oberlinben berendezkedő professzor egyre nagyobb megütközéssel konstataulta: miközben ő egyre jobban kiábrándul nemcsak a kommunistákból, hanem hovatovább mindenféle marxizmusból és szocializmusból is, Amerikában egyre többen és egyre nagyobb rokonszenvvel fordulnak eme irányzatok felé. Jászi egyenesen azt a látellelet állította fel, hogy az amerikai radikálisok ott tartanak, ahol ő 1918 előtt, mert – nem élték át a kommünt! Itt is érezhető, hogy elégedetlen volt ifjúkori önmagával, és ezt másokra vetítette ki. Ezért egyre jobban irritáltak az USA-beli szalonbaloldali, rózsaszín entellektüelek, akik túlzott következtetéseket vontak le az 1929–1933-as világválságból és a New Deal által elért eredményekből, és készpénznek vették a szovjet öt éves tervek sikereiről szóló hazug híradásokat, sőt, a moszkvai perek hivatalos szovjet interpretációit is. Jászi e korszakának eszmetörténetileg jelentős hozadéka, hogy már 1927-ben hasonlóan tartotta a kommunista és a fasiszta diktatúrát, *Az elárult forradalom. Trockij vádirata Sziálin ellen* című írásában pedig – a téma irodalmának nagy részét megelőzve – a „totalitarizmus” szót használta; igaz, a fogalmat olasz szerzők már a húszas években bevezették. Takáts megjegyzi: bár Orwell szerint kevesen tudnak hitelesen úgy antifaszisták lenni, hogy közben következesen antitotalitárius platformon maradnak, Jászi kivétel!

A könyv egyik csemegéje a *Jászi Oszkár és az Ember Városa* címet viseli. Az *Ember Városa* 1941-ben olyan nyilatkozat volt, amelyet több más világhírű, kiemelkedő személyiség társaságában Jászi is aláírt, és amelynek szövegezésében egy ideig valószínűleg részt vett, bár később már távol maradt a kiáltvány szerzőinek szellemi vállalkozásaitól. Az *Ember Városa (City of Man)* projektként elsőre utópiának tűnik, mert világhállatot és demokráciavallást akart létrehozni. Takáts

azonban meggyőzően érvel amellett, hogy igazi céljai aktuálpolitikaiak voltak. A Molotov–Ribbentrop paktum idején olyan antitotalitárius programot akart megfogalmazni, amely az akkor az USA-ban uralkodó izolacionizmussal szemben a háborúba való belépésre agitálta az elnököt és a kongresszust, a demokráciaválást pedig a fasiszta világnézet mint valláspótlék alternatívájaként kínálta. A manifestum – hasonlóan oly sok politikai szöveghez – világnézetileg kevert, hiszen gazdasági téren szocialista, politikai nézeteit illetően liberális, a kultúra területén viszont konzervatív álláspontot foglal el. E világnézeti szinkretizmust akkor és ott az indokolta, hogy sok ellenfelet akart egyszerre legyőzni. Jászi – aki a szabad kereskedelem, a szabad piac és a magántulajdon híve volt, de a monopolkapitalizmus ellenfele – ezt is túl marxistának tartotta...

A *City of Mann*el is nagyobb súlyú témát taglal a kötet utolsó dolgozata, ami címében így jut kifejezésre: *Főmű helyett*. 1947-ben a már erősen korosodó Jászi 28 év után ismét hazalátogatott, és olyan előadásban foglalta össze politikai krédóját, amelyet érezhetően életműve egyfajta lezárásának is szánt. Az is látható, hogy őrizkedett az erőteljes aktuálpolitikai állásfoglalástól, és igyekezett megmaradni a semleges, amerikai állampolgárságú vendég szerepében. Ami a hazai kilátásokat illeti: illúziótlan, sőt, pesszimista volt, mert úgy vélte: a diktatúra bevezetése elkerülhetetlen. Distanciálta magát egykori harcostársaitól is annyiban, hogy időközben idealista lett, és ezért már kárhoztatta a *Huszedik Századot* század eleji marxizmusa és pozitívizmusa miatt. Előadásában azt az állítást tette, hogy a hitlerizmus csak bevégezte azt az amoralizmust, relativizmust, amit Hegel, a darwinizmus, a marxizmus, a pozitívizmus, a freudizmus és a pragmatizmus indított el.

Harmadikutasként a morális demokrácia talajára helyezkedett – ezzel kívánta meghaladni az ellentétet a valós gazdasági egyenlőségre törekvő keleti, kollektivistá, materiális, népi és a szabadságjogokat intézményesen biztosító nyugati, individualista, polgári formális demokrácia között. Itt is megmutatkozott, hogy ekkor már nem volt szocialista, és gazdasági egyenlőség helyett csak szociális demokráciát akart. Előadásának szellemisége antietatista, individualista, antinacionalista és demokrata. Nincs benne szó liberalizmusról, szocializmusról, konzervativizmusról, mert előadója a modernség előtti módon, erkölcsi alapról kereste a jó politikát. Ez a megrendítő, politikai végrendeletnek is beillő szöveg – mondja Takáts – Jászi húszas-harmincas évekbeli nézeteinek összefoglalása, egyben a nagy *political visionary* megíratlan főművének tartalmi kivonata.

ORDASI ÁGNES*

Nyilván(osan) a gyengébbik? Nem.

Czeferner Dóra: Kultúrmisszió vagy propaganda? *Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.), 2021. 286 oldal

Egyes könyveket megelőz a hírük, mert várhatóan valami olyan újdonságot, szokatlant, elgondolkodtatót nyújtanak, amire más munkák addig még valamilyen ok folytán nem voltak képesek. Czeferner Dóra 2021 tavaszán megjelentetett legújabb kötete ebbe a kategóriába tartozik.

Egyrészt Czeferner bátor témaválasztása és objektivitása miatt. Nőként nőtörténelemmel foglalkozni mindig kockázatos vállalkozás, hiszen könnyen felmerülhet a feminizmussal való azonosulás, az elfogultság vagy éppen a „tömeg/középszerűség”, a fantáziátlanság vádja. Sokszor nem is teljesen indokolatlanul. Czeferner esetében azonban szó sincs erről, és akárcsak korábbi munkáiban, valamint a jelen kötetének alapjául szolgáló *Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918). Egyesületek, periodikák, tartalom-elemzés* című, 2020-ban megvédett doktori disszertációjában, mondanivalóját ez alkalommal is kompromisszumot nem ismerő módon a tudományos kritériumoknak rendelte alá. Ezen a viszonylag könnyed, olvasmányos stílus sem változtat. Sőt, nem túlzás, hogy a maximalizmus és a megértésre való törekvés mellett a történelmi kétkedés és a kritikai attitűd a kötet legjellemzőbb tulajdonsága. Czeferner ugyanis megannyi példa felsorakoztatásával folyamatosan érvel tételesen igazolt álláspontja mellett, cáfol, magyaráz, elemez. Másrészt, legalább ennyire hangsúlyos a szerző szakirodalmi felkészültsége, forrásismerete, de legfőképpen újszerű szemléletmódja, ötletes módszertana és feltűnő szakmai alázata, amelyek méltán vonják magukra a nőtörténet iránt csak mérsékelten érdeklődő olvasók figyelmét és elismerését is.

Czeferner tudományos maximalizmusát már a kötet tíz nagyfejezetből álló, de módszertanilag három, jól elkülöníthető egységre osztható, logikusan felépített szerkezete is előrevetíti. Egy rövid kutatástörténeti és módszertani bevezetőt követően az elemzés kontextusának megteremtése érdekében Ausztria és Magyarország, azaz talán az egész Monarchia három legfontosabb nőmozgalmi szervezete,

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. E-mail: wolfsrain17@gmail.com

a bécsi *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein* (AÖF, 1893–1922), a *Nőtisztviselők Országos Egyesülete* (NOE, 1896–1919) és a *Feministák Egyesülete* (FE, 1904–1949) tevékenységét taglalja és veti össze. A rövid és tömör fejezetekből kiviláglik, hogy a számos hasonlóság ellenére a mozgalmak között jelentős eltérések is adódtak. Például célkitűzéseikben: míg az AÖF és a FE elsősorban a nők gazdasági függetlenségének elérését tartotta fő feladatának, addig a NOE elsősorban a tisztviselők érdekeit képviselte. Ugyancsak különbségek fedezhetők fel az egyesületek személyi összetételében. Hiszen a pár száz főt számláló AÖF tagjai főleg Bécsből és környékéről verbuválódtak, de a jóval népesebb magyar nőszövetségekben már a vidékről származók jelenléte sem számított rendkívülinek. Mi több, ellentétben az 1906-tól fokozatosan bezárkózó osztrák szervezettel, a magyar egyesületek fennállásuk alatt mindvégig kimondottan törekedtek kapcsolati hálójuk, vidéki és nemzetközi (transznacionális) nexusaik bővítésére és a feminista eszmék minél szélesebb körű terjesztésére. Ebben pedig kiemelt szerep jutott a kötet vizsgálati tárgyának, a bemutatott szervezetek periodikáinak.

Czeferner felvázolja a bécsi *Neues Frauenleben* (1902–1918), valamint a budapesti *A Nő és a Társadalom* (1907–1913) és *A Nő. Feminista Folyóirat* (1914–1918) alapítási és terjesztési nehézségeit, általános jellegzetességeit és működésük olykor kimondottan kalandos körülményeit. Jelesül az elkallódó vagy közöletlenül maradt kéziratok történeteit, az egyesületeknek a támogatások megnyerésére tett erőfeszítéseit, a mindennapi pénzügyi kihívásokat, a lapok árának és az egyesületi tagsági díjak megállapításának dilemmáit, a szervezetek egymásról alkotott véleményét, a saját országokban és az Osztrák–Magyar Monarchia egyéb területein kibontakozó nőmozgalmakhoz való viszonyukat, valamint a világháború alatt jelentkező újabb problémákat és – általában véve – a válságkezelési stratégiákat. Kiderül az is, hogy a valamivel hamarabb induló, tudatosan szervezett bécsi nőmozgalom idővel fokozatosan veszített lendületéből, társadalmilag egyre inkább beszűkült, és az I. világháború előestéjére már a hanyatlás fázisáig jutott. Máshogy alakult a valamivel később, a bécsihez mérten sokkal spontánabb módon szerveződő magyar nőmozgalom fejlődése, amit hivatalos sajtótermékei színvonala is jelez. Az 1914-ben napvilágot látott, illusztrációkkal színesített *A Nő. Feminista Folyóirat* már szinte minden tekintetben megfelelt a modern újságírás követelményeinek. Jóllehet fejlődését és kiteljesedését a világháború gyorsan megtörte.

Czeferner feltárja a periodikák kiemelkedő szerkesztőinek családi hátterét, iskolázottságát, állampolgárságát, felekezeti hovatartozását, társadalmi szerepét, és érdeklődéssel fordul elképzeléseik, személyes és szakmai kudarcaik, sikereik felé. Ezáltal osztrák részről szó esik a nőmozgalom olyan alakjairól, mint a kontroll- és „korrektúramániás” bécsi Auguste Fickertről, a megbízható Adele Gerbertről és a kiemelkedő munkabírási Leopoldine Kulkárról, valamint szerkesztői elveikről, szabatos forráskezelési eljárásukról. Hasonló szempontok alapján a szerző magyar részről mindenekelőtt a szerkesztői feladatokat megosztani kész Schwimmer

Rózsa,¹ a budapesti feministák vezéralakjának szervezőtevékenységét és annak hatásait mutatja be. A szerző ugyanakkor nem feledkezik meg az olyan „mellék-szereplőkről” sem, mint amilyenek a lektori munkákat az iskolai ebédszünetekben végző lelkiismeretes Glücklich Vilma és Pogány Paula voltak, vagy amilyenek a „Szikraként” széles körben ismert, felsőközéposztálybeli arisztokratafeleség, Teleki Sándorné, valamint Mellerné Miskolczy Eugénia számítottak.

Czeferner kitér a vizsgált lapokban alkalmilag publikáló magyar, osztrák és külföldi férfi (Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Lukács György, Rudolf Goldscheid) és női (Carrie Chapman Catt, Henriette Fürth, Cicely Corbert) szerzők szelékciójára, közreműködő hajlandóságára is, miközben rámutat az egyes személyek társadalmi megítélése és honoráriumai közötti összefüggésekre, továbbá az anonimitás, álnevek és monogramok használatának komplex problémakörére. Czeferner további érdeme, hogy az észlelt osztrák és magyar adatokat, jelenségeket nem önmagukban külön-külön kezeli, hanem egymással összevetve értékeli. A komparativitás e tekintetben kifejezetten üdvös, mivel ekképpen a két mozgalom közötti hasonlóságok mellett az eltérések még élesebb megvilágításba kerülnek. Így például az is, hogy míg az osztrák feministák – különösen Fickert – mindent megtett a zsidó nők távoltartása érdekében,² addig a magyarok jóval rugalmasabban viszonyultak a felekezet kérdéséhez. Vajon ebben a befogadó attitűdben mekkora szerepe lehetett annak, hogy Schwimmer Rózsa is zsidó nagypolgári családba született?

Az első két áttekintő egység jelentőségét a harmadik nagyobb hangvételű szakasz domborítja ki. Itt kerül sor ugyanis a kiválasztott periodikák formai és tartalmi elemzésére, valamint az osztrák és a magyar nőmozgalmak szempontjából primer fontosságú viszonyrendszerek felfedezésére.

A szélesebb, nem „csak” a nő- vagy sajtótörténet felé elkötelezett olvasóközönség érdeklődését Czeferner kérdései garantálják. Tudniillik, miközben a polgári liberális feminista mozgalmat, a dualizmus kori sajtó és újságírás fejlődését, valamint a legtekintélyesebb osztrák és magyar nőegyesületek sajtóorgánumait és azok kulcsfiguráinak munkásságát ismerteti, e felsorolt témákon keresztül az Osztrák–Magyar Monarchia egészét érintő, nagy történelmi problémákat elemez. Példának okáért a társadalmi marginalizálódás és beágyazottság, a reprezentativitás, a szociális szerepvállalás, az érdekképviselés és érdekérvényesítés, a véleménynyilvánítás, a nyilvánosság és anonimitás, valamint a kommunikáció és kapcsolatok jelentősége, a tudástranszfer, a mintakövetés, vagy éppen a tőke – materiális, finansiális vagy akár társadalmi – birtoklásának megkérdőjelezhetetlen hordereje.

¹ A szerző Bedy-Schwimmer Rózsa levelezései és hivatalos iratai alapján mindvégig csak Schwimmer Rózsaként emlegeti a kötetében.

² A sors fintora, hogy Fickert halálát követően lapja hamarosan „zsidó kezekbe került” azzal, hogy a vallását nem gyakorló, de mégiscsak zsidó családból származó Leopoldine Kulkát 1911-ben nemcsak az egyesület alelnökének választották meg, de a *Neues Frauenleben* publikáló bizottságban is helyet biztosítottak számára.

A kötetten végighúzódik a(z az örök érvényű, talán az emberiség története során legtöbbet felvetett) kérdés, vajon *mit akartak/akarnak a nők* – a Lajtán innen és a Lajtán túl? És mire vágytak a világ más részein, mondjuk Londonban, Észak-Amerikában vagy éppen Hollandiában, Indiában, esetleg valamely skandináv állam fővárosában? Az eltérő földrajzi és társadalmi viszonyok, valamint a kitűzött célok egyben a nőmozgalmak fejlettségi szintjére és a lehetőségeik közti differenciák meglétére is utalnak. A másik dilemma, amely hasonlóképp újra és újra felbukkan a kötetben, a rentabilitás és a társadalmi felelősségvállalás, valamint a hasznosság kérdése. Vajon a bemutatott nőszervezeteknek miért érte meg a költséges periodikák éveken át történő fenntartása, ha azok már kezdetekkor egyértelműen deficités vállalkozásnak bizonyultak?

Czeferner problémaközpontúsága még egyértelműbben megmutatkozik interdiszciplináris, saját maga által kidolgozott, kvantitatív és narratív forrásokat egyaránt felhasználó metodikájában. Ennek az innovatív eljárásnak a központi eleme egy adatbázis, aminek a tartalmát a vizsgált periodikák 1907–1918 között keletkezett valamennyi újságcikke, azaz több mint 6000 cikk adja. Ezt egy cikkrepertórium teszi teljessé. A kapott eredmények helyén kezelése érdekében Czeferner bevallottan és nagyon helyesen Birgitta Bader-Zaar és Gyáni Gábor tézisei mellett kötelezte el magát. Vagyis vezérelvül tette meg, hogy hiba a kutatás dimenzióit kizárólag a sajtóra, vagy a „pusztán csak magát a sajtót olvasó történészek” munkáira korlátozni. Hiszen – így Czeferner – „írásaikból a tágabb történeti kontextus és a lapok mögött álló egyesületek, szerkesztőségek és írók-szerkesztők történeti-társadalmi értékelése hiányzik”. (59.)

A fentiekből adódóan Czeferner nagy energiákat fordított arra, hogy a vizsgált nőszervezetek hivatalos periodikáin és kiadott forrásain kívül más jellegű dokumentumokat – magán- és hivatalos levelezéseket, egyesületi aktákat, alapszabályzatokat, költségvetési kimutatásokat és elszámolásokat, felterjesztéseket és szerződéseket, illetve szerződéstervezeteket – is bevonjon a kutatásba. Tehát a leegyszerűsítő modellek és elméletek, narratívák erőltetése helyett inkább a fáradtságosabb és hálátlanabb alap kutatások elvégzésére vállalkozott. Sőt, a különböző hazai és nemzetközi ösztöndjak azt is lehetővé tették, hogy Czeferner kutatását a magyar közgyűjteményeken kívül az osztrák, német és amerikai levéltárakban és könyvtárakban fellelhető iratokra is kiterjessze. Ezek közül a legmértavódobbnak Schwimmer Rózsának a New York Public Libraryban őrzött hagyatéka számít, amelynek szisztematikus feltárásán a szerző már 2017 óta dolgozik.

Mindazonáltal pontosan, egységesen alkalmazott fogalmak, kellően átgondolt és célzott kérdések hiányában a leggazdagabb adatbázis sem válthatná be a hozzá fűzött reményeket. Számolva ezzel, Czeferner az adatok értékelésében tudatosan támaszkodott Allan Bell és Teun Djik *Critical Discourse Analysis* kulcsszó alapú megközelítéseire, Andor József sajtóelemzési szempontjaira, illetve Lipták Dorotytya sajtótörténeti megfigyeléseire. Vagyis arra, hogy Gyáni Gábor iránymutatását

követve az írott forrásokat ne csupán „kivonatolandó betűhalmaz”-nak³ tekintse, hanem a szövegek kritikai értelmezésére és tartalmi feldolgozására törekedjen.

Ez viszont Walther La Roche és Bernáth László sajtóműfaji csoportosítása nélkül aligha lett volna megvalósítható. Mindennek következtében Czeferner könyvéből is megtudható, mit jelent a hír és mit a tudósítás, mik azok a mínuszos cikkek, vagy azt, hogy mi az a periodika, és azt, hogy többnyire kik és hol „fogyasztják”. Az is világossá válik, hogy mitől függ a hírérték, mi a vezércikk és a hirdetések szerepe, és milyen információközlő–tájékoztató, véleménynyilvánító, szórakoztató és fantáziára épülő műfajcsoportok léteznek. Ezen a ponton jegyzendő meg, hogy a műfajok közül a gyakran pikírt kérdéseket tömören, vehemens stílusban feszegető figyelemfelkeltő glossza sem marad ki, ami jelen sorok írójának óhatatlanul is az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának azonos című ismeretterjesztő podcast-sorozatát juttatja az eszébe. Az asszociáció talán nem véletlen: a *Glossza* szerkesztőségében Czeferner Dóra jelenleg is aktívan részt vesz.⁴

Összességében kétségtelen, hogy Czeferner adatbázisa a hazai sajtótörténetírás gyakorlatában valódi újdonságot jelent. Jelentősége elsősorban két konkrét vonatkozásban érhető tetten. Egyfelől abban, hogy lehetőséget teremt a komparativitásra, a kvantitatív és narratív források összevetésére, illetve a levont következtetések és a szakirodalom állításainak ütköztetésére. Ez különösen lényeges, mivel a szerző ekképpen meggyőződhetett saját hipotéziseinek részleges vagy teljes helyességéről, esetlegesen téves mivoltáról. Czeferner ugyanis nemcsak képesnek, ám hajlandónak is bizonyul arra, hogy ne csak mások kutatási eredményeit bírálja, de saját előfeltevéseit is szigorúan a források alá alá rendelve kezelje, és amennyiben szükséges, revidálja, vagy akár elvesse.

Másfelől, az adatbázis az Osztrák–Magyar Monarchia legfőbb nőmozgalmi sajtóorgánumai párhuzamba állításának, sajátosságaik és hasonlóságaik meghatározásának, bizonyos trendek és dinamikák kimutatásának is teret enged. Ezt a szerző által meghatározott *elsődleges* (munka, nőmozgalom, oktatás, irodalom, választójog, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus, drágaság, leánykereskedelem, prostitúció, alkoholizmus) és *másodlagos* (értelmiségi munka, munkásnővédelem, szervezkedés, nőtisztviselők) kulcsszavakból összeállított témacsoportok teszik lehetővé. Miként Czeferner kiemeli, magyar viszonylatban a témacsoportok kulcsszavai közül a munkához és az oktatáshoz kapcsolódó kifejezések feltűnően gyakori előfordulása konstataálható. Ez pedig alapvető eltérést mutat a *Frauenlebenben* jóval hangsúlyosabb választójoghoz és a világháború alatt látványosan elterjedő békemozgalomhoz kötődő szövegekhez képest. A szerző a differencia okait

³ Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, 2006/1. 57–64. Idézi: Czeferner, 19.

⁴ Glossza – a BTK podcast-sorozata. <https://abtk.hu/ismerettar/glossza/impresszum> (Letöltés ideje: 2022. december 20.)

társadalmi és politikai okokra vezeti vissza: Tisza István vagy Wekerle Sándor Magyarországán egy, a bécsihez hasonló, kimondottan erős pacifista attitűd nyilvános kibontakoztatása elképzelhetetlen lett volna.

A szerző következtetéseinek súlyát ugyanakkor nem ez a megállapítása, hanem az adja, hogy az adatbázisa alapján kapott és diagramokon is szemléltetett eredményeivel élesen cáfolja a szakirodalom szinte paradigmává emelt állásfoglalását, amely szerint a nők szavazati jogáról és politikai érdekképviseléről szóló diskurzus – Angliához vagy Franciaországhoz hasonlóan – az egész Osztrák–Magyar Monarchiában domináns szerepet élvezett. Czeferner adatbázisa segítségével nemcsak a népszerű, de a periodikákban feltűnően mellőzött, egyébként a nőkérdés szempontjából vitális problémáknak számító témákat (nemi felvilágosítás, leánykereskedelem, prostitúció, cselédkérdés) is azonosította. Jóllehet, e témák marginális helyzetének és nyílt kerülésének miérettől már csak leíró jellegű források bevonásával határozhatta meg. Többek közt csupán *A Nő és a Társadalom* számaiból és egyes tagok levélváltásából tudható meg, hogy a nemi felvilágosítással kapcsolatos cikkek igen heves, negatív reflexiókat váltottak ki a konzervatív családok körében, és akadtak olyan szülők is, akik egyenesen megtiltották lányaiknak a lap olvasását. Vagyis a szexualitással összefüggésbe hozható írások „megijesztették”, elidegenítették az olvasókat, ez pedig a nőmozgalom sikerét és befolyását veszélyeztette.

Czeferner némileg más okokban leli meg a cselédkérdés mellőzésének magyarázatát. Az áttekintett sajtóforrások alapján úgy véli, hogy itt feltételezhetően a szociáldemokraták és a feministák sajátos „munkamegosztásáról” lehet szó. Azaz egy olyan „megállapodásról”, amely a cselédséget érintő témákat a szociáldemokraták, a jobb vagy magasabb presztízsű állásokkal kapcsolatos cikkek közlését pedig a nőmozgalom orgánumai „illetékességébe” utalta. Igaz, még ennél is valószínűbbnek tartja, hogy a jelenség mögött az a felfogásbeli különbség húzódott, mely szerint a feministák a problémák felemlegetése és ismételtetése helyett inkább a konkrét megoldásokra (munkalehetőségek közvetítésére, általános tájékoztatásra, jogvédelmük biztosítására), a nők boldogulásához szükséges segítségnyújtásra törekedtek. Hiszen mozgalmuk egyik legfőbb céljaként is éppen a nők öntudatra ébresztését, kiszolgáltatottságának csökkentését és érvényesülési kompetenciáik megerősítését tűzték ki.

A szerző feltáró és feldolgozó munkája tehát vitathatatlanul impozáns és példértékű, de ahogy, mint minden kötetnek, e műnek is akadnak olyan elemei, melyek az olvasói élményt mérséklék. Az egyik ilyen a könyv túlzott tömörsége és adatgazdasága, ami a szerző egyébként olvasmányos stílusa ellenére is némileg akadályozza az információk azonnali befogadását. A másik, hogy bizonyos események és nemzetközi folyamatok ismeretét evidenciaként kezeli, és ugyanez tapasztalható a nőmozgalom vezetői esetében. A főszövegben talán kissé bővebben is ki lehetett volna térni Fickert, Schwimmer vagy éppen Gerber működésére. Bár a szerző igyekszik leplezni, egyes önmegerősítő kiszólásaiból, kétkedő

megfogalmazásaiból és a komplexitásra, teljességre törekvő célkitűzése többszöri (olykor nem feltétlenül indokolt) ismételtetéséből érződik némi megfelelni akarás, bizonyítási vágy és belső bizonytalanság. Ez fiatal történészként és egy ilyen fajsúlyú, paradigmákat döntögető, kísérletezgető, innovatív módszertant alkalmazó könyv esetében egyáltalán nem meglepő.

Czeferner maximalizmusa, alázata és állhatatos munkavégzése több területen is meghozta a gyümölcsét. A szerző elsődleges céljait, egy komplex vizsgálati rendszer és elemzés kidolgozását, a transznacionális szemléletmód és a komparativitás létjogosultságának bizonyítását, a szakirodalom egyes állításainak revideálását, az újabb érdemi kérdések megfogalmazását maradéktalanul véghez vitte. De okos, tartalmas kötetével megvalósította egy további szándékát is: más történészek számára már most inspirációt, példát adott és segítséget nyújtott. Czeferner Dóra sűrű, tömör munkája egyáltalán nem glossza vagy széljegyzet, hanem valódi magnus opus, ami méltán érdemelte ki a Hanák-díjat 2022 decemberében, szerzője pedig 2023 februárjában az MTA Ifjúsági díját.⁵

⁵ A Péter Katalin-díj és a Hanák Péter-díj átadása intézetünkben. <https://tti.abtk.hu/162-esemenyek/rendezvenyek-unnepsegek-dijatadok/5086-a-peter-katalin-dij-es-a-hanak-peter-dij-atadasa-intezetunkben?fbclid=IwAR2VuO5J7CmXkeqbr9p-godlc8gIcc5vMgBmoM-Pox1GWR6QqTm1bFkSBHNM> (Letöltés ideje: 2022. december 21.)

ERDÉSZ ÁDÁM*

Történet, kontextus, a történész elbeszélése

A nagyváradai Weiszlovits–Vaiszlovich család históriája

Kulcsár Beáta: „*Adónyomorítás miatt zárva*”. *Egy nagyváradai család történetei (1858–1944)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, 2022. 287 oldal, 20. század 7.

Hat-hét éve már, hogy a történeti folyóiratokban és tanulmánykötetekben érdekes tanulmányok jelentek meg egy nagyváradai vállalkozó családról, a Weiszlovits/Vaiszlovich famíliáról. Valamennyi szöveg szerzője Kulcsár Beáta volt, 2019-ben az ELTÉ-n megvédett disszertációjában a különféle fórumokon publikált írások összegzését is olvashattuk. Sejteni lehetett, hogy a szerző több mint egy évtizede folyó kutatását egy, a nevezetes családról szóló monográfiával zárja le. Az összegzés két szempontból is izgalmasnak ígérkezett: az irodalmi szövegekkel is megtámogatott, de lassan mégis az emlékezet mélyére süllyedő nagyváradai legendavilágnak különleges szereplői voltak a Vaiszlovichok, főként Vaiszlovich Emil, a váradai Park Szálloda tulajdonosa. Több mint hatvanszobás hoteljének vendégei süppedő bokharai szőnyegeken, indiai dísztárgyak között jártak-keltek. A szálloda vendéglőjét senki nem merete bérbe venni, mert a tulajdonos kikötötte, hogy aprólékos ellenőrzéssel kontrollálja az ételek minőségét, nehogy valami gyenge-közepes kerüljön az asztalokra. Mesélték, a vendégek által otthagyt mandzsettagombokat évekig őrizték, hogy azután a következő látogatás alkalmával elegáns gesztussal visszaadják azokat. Ellenkező előjelű töredékekkel is lehetett találkozni. Márki Sándor például 1902. május 2-án a következő bejegyzést írta naplójába: „Pallay Lajos váradai ügyvéd barátomat párbajban súlyosan megsebesítette valami Weiszlovits nevű (?). Pedig Pallay a légynek sem vétett. Most persze nagy a felháborodás Váradon; hanem egy-egy komisz fráter ezután is belekergetheti a párbajba a legbecsületesebb embert is.” Az első kérdés, vajon mi lehetett a dramaturgiailag kerekre csiszolt legendák mögött rejlő valóság?

Kulcsár Beáta monográfiája módszertani szempontból is érdekesnek ígérkezett, a szükséges látszó forrásanyagból kibontható történeteket széles, többretegű kontextusba helyezte, az egyes részek olvasója töprenghetett, hol is a hangsúly,

* A szerző történész, szerkesztő, a Békés Megyei Levéltár nyugalmazott igazgatója. E-mail: eilera56@gmail.com

a vállalkozó család történetén-e, vagy a mikrotörténet csak kiindulópont a tágabb gazdaság- vagy társadalomtörténeti elemzéshez? Történet–kontextus–interpretáció viszonyának alakulása ugyancsak izgalmasnak tűnt.

A könyv szerzője az első rész egyik alfejezetében részletesen írt céljairól és módszereiről, sőt elmesélte a kutatás történetét is, mégpedig úgy, hogy az olvasó maga is részese legyen annak a pillanatnak, amikor a szerző egy Széchényi Könyvtárbeli lapozgatás során először találkozott Vaiszlovich Emil nevével. A kutatástörténetnek köszönhetően az olvasó – ha elég érzékeny – már maga is a történeten belül van, s ebből a pozícióból tekint a szerző céljaira és lehetőségeire. „Eredeti célom – olvashatjuk a nyitó részben – egy család történetének folyamatos bemutatása, annak részeként az egyes családtagok életrajzának totális megírása volt, különböző szempontok (származás, szocializáció, gazdasági tevékenység, társadalmi tevékenység, társadalmi kapcsolatok, mobilitási és adaptációs technikák, egyéni és családi stratégiák, életmódelemek, a mindennapi élet politikái, műveltség, identitás, fizikai környezet stb.) figyelembevételével, a mikrotörténelem módszertana szerint.” Szóval a cél egy vállalkozó család történetének teljességre törő bemutatása volt. Mindehhez kivételesen szerencsés forrásadottságok kellenek, sajnos a Weiszlovits–Vaiszlovich család vállalkozásának irattárai megsemmisültek, naplók, memoárok, de még levelek sem maradtak fenn. Ahogy Kulcsár Beáta írja, a szereplők „saját hangját” legfeljebb újságcikkekből, nyilatkozataikból ismerhette meg.

Milyen források bukkantak elő? Anyakönyvek, közigazgatási iratok, virilis jegyzékek, periratok, vállalkozói almanachok, újságcikkek, külső visszaemlékezések. S lehetett analóg dokumentumokat gyűjteni; ha a kutató a Vaiszlovichok bérleti szerződéseit nem találta, kereshetett hasonló tartalmú dokumentumokat. A forrásbázis fragmentumokból állt össze – és a töredékekből bravúros történészi munkával mégis kerek, teljesnek tűnő kép formálódott ki. A különböző mélységű részadatokból összeállt a családtörténet, amelynek minden lényeges részét „kontextualizálta” a szerző. Azaz a Weiszlovitsok dualizmuskori mobilitását bemutató fejezet a korabeli nagyváradi gazdaság- és társadalomfejlődés szövetébe van illesztve. Az egyéni életutak a társadalmi közeget is reprezentálják, s a társadalmi háttér ismeretében derül ki leginkább, hogy egy-egy karriertörténetben mekkora szerepe volt a mintakövetésnek, és mit adott hozzá az egyéni kreativitás. A feltáruló történetekhez további értelmezési lehetőségeket ad a különféle interpretációs mezők elemzése és összehasonlítása. A gyakran konfliktusokba keveredő családtagok ügyeit élénken tárgyalta a korabeli sajtó, az eltérő nézőpontok felvillanásakor a főszereplőkről és társadalmi közegükről egyaránt képet kapunk.

A Kulcsár Beáta által feltárt valóság nem marad el az írásom elején idézett legendák mögött. Weiszlovits Adolf – sok zsidó család útját követve – az 1850-es években a Felvidékről, Sáros vármegyéből érkezett Nagyváradra. Temetkezési vállalatának és sírközüzetének köszönhetően a jómódú, tisztességes váradi polgárok közé emelkedett. Hat – felnőtt kort megért – gyermeke közül négy szépen belesimult

a formálódó magyar polgárság soraiba. Két fiú, Gyula (1866) és Emil (1868) pályájának indulása jóval zajosabbra sikerült. A debreceni gazdasági akadémián szerzett ismeretekkel felvértezve földet béreltek, és az 1890-es évek elejétől mintegy 2700 holdon gazdálkodtak. Egyikük sem volt konfliktuskerülő személyiség. A századforduló éveiben botrányaikkal időről időre témát adtak a lapoknak. Gyula 1897-ben az uradalom tulajdonosának gazdatisztjével – aki ráadásul nyugalmazott katonatiszt volt – akaszkodott össze. A hajdani kapitány törrel szabdalta meg támadóját, Vaiszlovich Gyula pedig ostorral igyekezett móresre tanítani ellenfelét. 1902-ben megint Gyula szerepelt a lapok hasábjain, miután majdnem halálos végű párbajt vívott apja vele szemben eljáró ügyvédjével. Erre a párbajra vonatkozott Márki Sándor idézett naplóbejegyzése. Két és fél év múlva Emil azzal keltett feltűnést, hogy a nyílt utcán összeverekedett az apai vállalkozást továbbvivő legidősebb bátyjával. A furcsa, kettős névhasználatot is a családon belüli konfliktus magyarázza. Gyula és Emil az apjuk és Lajos bátyjuk, valamint közöttük újra és újra fellobbanó konfliktusok miatt változtatták vezetéknevüket Vaiszlovichra. A testvérek közötti utcai összecsapásokról szóló tudósításokat és kommentárokat leszámítva kevés forrás szól a családon belüli ellentétek okairól. Ám a történész nemcsak szövegeket elemez, hanem maga is szövegeket alkot, interpretál. Kulcsár Beáta bátran és szellemesen él a szövegalkotás és az értelmezés eszközeivel. A Vaiszlovichokról, vagyis az apjukkal szembeforduló fiúkról szóló részt Kosztolányi Dezső *Káin* című novellájának ismertetésével indítja. Kosztolányi írásában Káin és Ábel történetét éppen ellentétes előjellel beszélte el. „Kosztolányi novellája olyan, mintha valamely Vaiszlovich-párti szerző különös analógiával, a klasszikus történet »kicsavarásával« akarta volna magas esztétikai színvonalon ábrázolni a Vaiszlovich fivérek testvérükhöz és a közvéleményhez való viszonyát.” Majd következnek a forrásokra alapozott elemző részek a bér gazdaságról, az integrációt akadályozó botrányokról, a virilis lista által tükrözött társadalmi helyzetről. Persze a Kosztolányi által megformált, nagyon erős fordított Káin-történet a legagresszívebb kötekedést is árnyalja valamelyest. Az efféle, a történet értelmezési lehetőségeit kitágító villanások színesebbé teszik az amúgy is érdekes értekező szöveget. A szerző megint közelebb húzza magához az olvasót.

A Vaiszlovich testérek botrányaiból jól látható, felfelé törekvő asszimilánsok próbáltak a korabeli nemesi-dzsentri mintát túljátszva domináns pozíciót szerezni maguknak. Az 1910-es évek közepén történt meg a nagy változás, amikor a két testvér megnyitotta a Park Szállót. Továbbra is különnek számítottak, de szép lassan átkerültek a szorgalmas és gazdag polgárok kategóriájába. A még nagyobb fordulatot a már csak Emil által megélt impériumváltás hozta el. Ettől kezdve konfliktusai román–magyar kontextusba kerültek. Afférjai pedig továbbra is voltak: szállodájában összeakaszkodott egy román tiszttel, máskor megtagadta, hogy a hősök napján kitegye a román zászlót. Börtönbüntetést is kapott, de legsúlyosabb helyzetbe 1927-ben került, amikor egy nagyváradi román diákkongresszus idején

néhány antiszemita román diák életveszélyes sebesüléseket okozva megverte. Egy-egy nyilatkozatával is sikerült a többségi sajtót maga ellen fordítania. 1923-ban, katonai bíróság előtti tárgyalásán, amikor a hadbíró kétségbe vonta, hogy mint zsidó vallású mondhatja-e magát magyarnak, úgy nyilatkozott, inkább a vallásáról mond le, mint a nemzetiségéről. A monográfia címe is az egyik román presszió elleni látványos akciójára utal: a rá kirótt rendkívüli mértékű adóra reagált azzal, hogy hosszabb időre bezáratta szállodáját, s kiírta, „Adónyomorítás miatt zárva”. A Krúdy regényeibe illő epizódokkal induló, majd az impériumváltás után szó szerint életveszélyessé váló történeteknek nincs jó vége. A Park Szálloda magyarságát oly látványosan, a következményekkel nem számolva manifesztáló tulajdonosát 1944-ben Sárvárra deportálták. Az internálótáborban egy SS-tiszt, miután Vaiszlovich nem köszönt neki – hozzátéve, sehol sincs előírva, hogy egy német tisztnek előre kellene köszönni –, agyonverte az akkor 76 éves embert.

Magam a történetet állítottam a középpontba, de a kötet szerzője az 1920 utáni korszak tárgyalásakor is következetesen a társadalom- és kultúrtörténet kontextusába ágyazta a rekonstruált eseményeket. Vaiszlovich Park Szállójának 1920 utáni története nem önmagában áll, látjuk azt is, hogy a korábbi gazdasági elitnek Romániában milyen esélyei voltak pozíciói megtartására. Vaiszlovich magyar identitásának ismétlődő felmutatása attól válik igazán érdekessé, hogy Kulcsár Beáta áttekintette a nagyváradi zsidóság identitását alakító tényezőket és a jellegzetes identitásválasztási stratégiákat. Ezek a kérdések pedig szorosan kapcsolódnak a kisebbségtörténethez, a nacionalizmus történetéhez.

A szűkös forrásanyag miatt különösen értékessé váltak a Vaiszlovich Emilhez kötődő konfliktusok és azok interpretációi, amelyeket az új kultúrtörténet látószögéből elemzett Kulcsár Beáta. Nemcsak azt vizsgálta, mi történt főhőseivel, hanem azt is, hogyan látták őket. A „hogyan látták” kérdéskörének két szintje is van a monográfiában: milyenek látták és miként ítélték meg Vaiszlovich Emilt afférfjai idején, s életéből mit őrzött meg az emlékezet? Sorjáznak egymás után a korabeli narratívák: a román szempontból nemzetellenes magyarról, a nemzetellenes magyar zsidóról, egészen az öntudatos magyar kisebbségi polgárig. Még színesebb az emlékezet palettája. A történeti írásokban és irodalmi szövegekben ugyanaz az ember jelenik meg népi hősként, legendás gavallérként, nagy magyarként és csalódott magyarként, magyar zsidóként. Az emlékezet rétegeiből Kulcsár Beáta elemzése nyomán szépen kibomlanak az identitáserősítő és -őrző szándékok.

Noha a családtörténet rekonstruálásához kevés közvetlen forrás állt a szerző rendelkezésére, mégis árnyalt, kerek történetet kaptunk a Weiszlovits–Vaiszlovich családról, sőt Nagyváradról is. Ráadásul a történet többfelé nyitott: lehetne indulni tovább a gazdaságtörténet, az erdélyi zsidóság története vagy akár a kisebbségi kérdés felé is. A siker titka alighanem abban áll, hogy Kulcsár Beáta a kutatásába bevont történeti részdiszciplinák arányát sikeresen teremtette meg, és mesterien alkalmazta a történet elbeszélésének sokféle módszerét.

BALLA KÁLMÁN*

Egy jelentős életmű emlékműve – és nemcsak azé

Tóth László: *Hagyomány és identitás. Tanulmányok és esszék a csehszlovákiai magyar irodalomhoz 2006–2021.* Budapest: Magyar Napló – FOKUSZ Egyesület, 2022. 584 oldal (Rádiusz Könyvek 16.)

„...*indulásomkor; lassan ötven éve, magam is egyszerűen csak írónak készültem...*” (37.) – így tekintett vissza pályája (1967-es első publikációjától számíthatóan már 55 évvel ezelőtti) kezdetére Tóth László, aki azóta – amellet, hogy szépíróként, azaz költőként, műfordítóként, kritikusként és irodalmi publicistaként, továbbá lap- és kötet szerkesztőként is nemzedéke és a szlovákiai, felvidéki magyar irodalom egyik legelismertebb alkotója lett – jelentős művelődés-, színház- és irodalomtörténésszé is vált. Ma már elmondható, hogy a hetvenes éveiben járó író a felvidéki viszonylatokat régóta meghaladván a kortárs magyar irodalom egyik leggazdagabb, legsokrétűbb életművére tekinthet vissza.

A szlovákiai magyarság kultúráját ugyanis valójában pályája kezdetétől a költészetben, irodalmon túlmutató, tágabb terepként értelmezte és tudatosította Tóth László. Fiatal költőként (miként azóta) is szenvedélyes könyvgyűjtőként járta a könyvesboltokat és antikváriumokat. Sok egyéb mellett Déryné naplója és Gömör János emlékezései is olvasmányai közé tartoztak. Mindkettő olyan irányt jelzett – a felvidéki magyar színház, színháztudomány, illetve irodalom eredete, létrejötte, fejlődése –, amelynek vonalán később tanulmányok és kötetek születtek.

Közülük is kiemelkedik legújabb kötete, hiszen a szerző a – manapság már csak ritkán használt jelzővel – „csehszlovákiai magyar irodalomhoz” kapcsolódók közül a legfontosabbnak tartott dolgozatait – bennük kutatásainak, tényfeltáró és elemző munkájának eredményeit – válogatta impozáns tanulmánygyűjteménybe a Rádiusz Könyvek sorozatában, amely elsősorban a határon túli magyar irodalom elmúlt évszázadának jelentős alkotóit kívánja felmutatni írásaik retrospektív és értékközpontú rostálása nyomán.

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

A fáradhatatlan „szövegember” (önvallomáskönyvének címében jellemzi így magát) Tóth Lászlót mintha a feladatok töltenék fel energiával és munkakedvvel: ennek köszönhetően tudta meghaladni önmagát több irányban, jelentőset alkotva a líra mellett az irodalom-, művelődés- és eszmetörténet terén is. Különösen hiánypótló munkát végzett választott témái kutatása, adatgyűjtése során a csehszlovákiai magyar lapok, folyóiratok (egyebek közt például a *Prágai Magyar Hírlap*) átnézésével és feldolgozásával, ami sokszor ismételt megállapítások szerint nemcsak a kisebbségi, hanem a teljes magyar irodalom- és művelődéstörténetnek hiányzó vagy elégtelen figyelemben részesülő – igaz, erősen munkaigényes – területe. Ebben Tóth László – a néhai Turczel Lajoshoz hasonlóan felismerve a feladatot, a hiányt és a lehetőséget – nem csekélyebb kitartással és szívóssággal a köztisztelőt kiérdemlő professzor, a másik neves T. L. szintjére nőtt fel. Sőt mi több, Turczel és mások, a hivatásos kutatók által feldolgozatlan területekre is kiterjesztette vizsgálódását, kiváltképpen a felvidéki magyar színház és színjátszás történetére, ami régóta szívügye (akár Turczelnek volt a sportélete és sajtója). E témakörben publikált tanulmányaiban az utóbbi, kisebbségi évszázadnál is távolabbra tekint vissza: az 1918 előtti előzményekkel egységben, tehát teljesebb és értékelhetőbb képben látja és láttatja a felvidéki – tehát kétszeresen vidéki – magyar színházi életet.

Az esszé- és tanulmányíró Tóth László nem lezáró, helyretevő, minősítő, értékmérő és -megállapító szerző, hanem töprengő és kérdésfeltevő, gondolkodásra inspiráló, ötletadó, lehetőség-, sőt feladatjelző író. Írásai a befogadás során és részeként folyamatosan további kérdéseket, ötleteket, sőt teendőket, feldolgozásra, kutatásra, feltárássra váró és lehetőséget kínáló irányokat generálnak a figyelmes olvasó eszméletében.

Pályája során érzékelhető távolságban és valójában függetlenül, de egyaránt kapcsolatban maradt a népi-nemzeti és az avantgardista, a konzervatív és a liberális-baloldali irányzatokkal, mindegyikben értékeket keresve és felmutatva. Nem állt be irányzatok, csoportvélemények mellé még közvetve, egyik vagy másik irányzat szerzőit preferálva sem. Két irányban viszont egyértelmű és következetes a kiállása: nemzedéke és a maga irodalmi törekvéseinek, szabadságának védelme és követelése, valamint az állampárti totalitárius rendszer korlátozásainak, hatalmi szóval és egzisztenciális megfélemlítéssel elnémított, kordában tartott és megnyomorított irodalmi és kulturális életének, azon belül különösen a hatalmat kiszolgálók, az Illyés által megnevezett „magánszorgalmú kutyák”, a feljelentők viszolyogtató magatartásának elítélése, kárhoztatása és őszinte utálat. (Lásd különösen korábbi esszéket is: *Párhuzamok, kitérők*. Tatabánya, 1991. és *Elfeledett évek*. Pozsony, 1993.)

Írásainak ez a válogatása újból és összefoglalóan nyomatékosítja, hogy Tóth László a felvidéki magyarság egyik kiváló irodalom- és művelődéstörténésze is. Értékkereső, -felfedező és -mentő érdeklődésű és indíttatású személyiség, ritkán teoretizál, annál nagyobb kedvvel elemez, értelmez, törekszik megértésre. Értéket keres és mutat fel

nemcsak az irodalmi és közírói, publicisztikai életművekben, hanem a kultúrát, irodalmat és művelőinek lehetőségeit elősegítő vagy védelmező tevékenységekben és magatartásokban is.

Értékközpontúsága több nemzedéktársak, íróársak méltatásánál, közösen vallott s védelmezett értékek felmutatásánál mutatkozik meg. Szalatnai Rezső irodalmi és kisebbségvédő munkásságát és érdemeit méltató egyik írásában (kötetünkben: *Magyar magatartás és irodalom Csehszlovákiában. Szalatnai Rezső és a csehszlovákiai magyar irodalom 1948 után*, 319–330.) sajnálattal, „személyes vallomásként” emlékezik meg az 1960–1970-es évtized fordulóján lezajlott, egymás félreértéséből, félreismeréséből származó, nagyrészt nemzedéki vitájukról és szembekerülésükről, aminek párhuzamát jóval később fedezte fel Szalatnai négy évtizeddel korábbi, az akkori idősebb pozsonyi írógenerációt képviselő Jankovics Marcellal szembeni bírálatában. És saját írásának, megkésett sajnálkozásának megfelelőjét is meglelte Szalatnai szintúgy kései, Jankovicsot megkövető jegyzetében. (322–323.)

Értékérzékenysége háttérben egy immár több mint fél évszázados, kivételesen termékeny és fordulatos írói és szerkesztői pálya bölcsessége, tapasztalata húzódik meg. Sokat látott, mégis üdítően ható illúziótlansága, jóleső elfogulatlansága önmagában is enyhíti a súlytalan derülátástól mentes látletelek helyenkénti – kivált a felvidéki magyar irodalom és irodalmi fórumok jelenére és jövőjére vonatkozó, a kedvezőtlen demográfiai trendek által is táplált – lehangoló hatását (lásd például: *Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás*, 485–524.) Hasonló, már-már paradox hatásúak Tóth László újralfedezései. A kötet legemlékezetesebb esszéi a „hontalanság éveinek” reménytelen komorságát, Szent-Iványi József, Fábry, Peéry és Szalatnai kezdeményezéseinek, tiltakozásainak visszhangtalanságát ecsetelve és érzékeltetve mégis vigaszt villantanak fel a már szinte elfeledett tárgyak felidézése, jelenünkbe történő visszahozatala, tagadásának cáfolata, valamint az elhallgattatás évtizedeit megtörő igazságfelmutatásuk és igazságszolgáltatásuk révén.

A szerző értékkeresése szinte törvényszerűen kapcsolódik, fonódik össze az etikus emberi és írói magatartás felmutatásával. A 20. század közepén ismeretlenek nevével vagy névtelenül fennmaradt – hozzátehetjük: a KZ és GULAG lágerek irodalmával és az 1944–1946-os délvidéki partizánterror vagy a svábok, szudéta-, sziléziai és egyéb németek kiűzetésének emlékirodalmával szorosan összetartozó –, az üldözések szörnyűségeit a pusztába kiáltó felvidéki „hírversek” és népi emlékezők ugyanúgy az embertelenség dülása közben és azzal szemben felmutatott és felmutatandó humánus és erkölcs példái Tóth László szemléletében, akárcsak a legnevesebb kisebbségi irodalmi és közéleti személyiségeknek a kötet nagy portréesszéiben összegezett elszánt ellenállása és bátor tettei a szellemileg és egzisztenciálisan nyomorító hatalmakkal szemben, a végtelen kiszolgáltatottság helyzetében.

Tóth László munkásságának és e kötetének is kimagasló értéke a Janics Kálmán alapműve nyomán „a hontalanság éveinek” nevezett csehszlovákiai magyar tragédia irodalmának feltárása. Javarészt neki köszönhető ezen – évtizedekig kéziratokban lappangó – magyar írásbeliség létének igazolása, a tiltakozás és megőrkítés dokumentumainak felszínre hozása, a tiltások és az állami népmegsemmisítési hadjárat sikerének megrendítő cáfolata.

A rendszerváltást követő negyedszázad során Tóth László és kutatótársai (így Molnár Imre, Repiszky Tamás, Zalabai Zsigmond) szövegközlései elsősorban nem csupán magyar irodalom- és művelődéstörténeti tettek voltak, hanem egy elnémitásra és máig tapasztalható letagadásra ítélt korszak és áldozatai kései, exhumáláshoz hasonlatosan megrázó, posztumusz feltárásának inspirálói. A felvidéki magyar irodalom 1949 utáni új nemzedékének műveiben a veterán L. Kiss Ibolya és Egri Viktor, majd Dobos László regényei nyomán erősödött fel e kor nyomasztó emlékezetének tudatosítása, amelyet Janics Kálmán, Vadkerty Katalin, Szarka László, Molnár Imre, majd Bukovszky László és Gaucsik István megkerülhetetlen történeti tanulmányai és az említett irodalomközlések követtek. Hasonló folyamatot indított el a Vajdaságban Burány Nándor úttörő regénye, az Összeroppanás, majd Matuska Márton és társai az 1944–1945-ös délvidéki tragédiának emléket állító dokumentum- és emlékezőgyűjteményekkel, illetve a Kárpátalján Kovács Vilmos egyedülálló regénye, a *Holnap is élünk*. A több országra kiterjedő jog- és vagyonfosztás és féktelen bosszúhadjárat Magyarországot is súlyosan érintette, elsősorban a menekültek és áttelepítettek több százezres sokaságának megjelenésével. Az anyaország irodalmában azonban sokáig csak a személyükben érintett, „elszármazott” szerzők (így Illés Sándor, Cseres Tibor, Szalatnai Rezső, S. Benedek András) tartották életben e végzetes esztendő emlékét, újabban pedig Kovács Judit sorsregényei. A történetírásban csak a rendszerváltás közeledtével került nyilvánosan szóba (például Balogh Sándor tanulmányaiban) a magyar kisebbségek 1944-es és azt követő – a holokauszthoz átmenet nélkül kapcsolódó, sőt, azzal részben egyidejűleg elkövetett – üldözése.

A távolról sem csak időbeli egybeesés érthető módon feltűnt a szemtanúknak. „...a magyarelleses uszítás, a csehszlovákiai magyarok üldözése nagyon sok párhuzamosságot mutatott [...] a zsidóüldözéssel” – állapítja meg Tóth László, és Fábry 1991-ig kéziratban maradt naplójából idézi ezt a helyet: „a szlováknak a magyar a zsidója”. (253.) A stószí író az 1939-ben kezdődő, 1945-től még négy évre meghosszabbított elnémitása idején erre is hivatkozva „hatalmas apparátussal bizonyítja, hogy ami Szlovákiában folyik, ami a magyarokkal történik, az tulajdonképpen a szlovák fasizmus továbbélésének tudható be.” (314.) Jócsik Lajos felelős budapesti politikai pozícióban, államtitkárként hasonló értelemben és feltehetően nem egyedül Csehszlovákiára utalva nyilatkozta ugyanakkor: „Mi magyarok sok tekintetben Közép-Európa ’zsidóivá’ lettünk.” (253.) Sas Andor pedig a szlovákiai holokausztról ekkor Pozsonyban titokban, magyarul írt, szinte az ezredfordulóig

kéziratban maradt szemtanúi és túlélői krónikájában „*a szlovákiai zsidóság tragédiáján keresztül talán a csehszlovákiai magyarság tragédiájáról is szólni kívánt*” Tóth László meglátása szerint. (uo.)

A reformátorok történet szemléletéből ismert sorspárhuzam, vagyis a zsidóságot, azaz a bibliai Izraelt és a magyarságot, Magyarországot sújtó csapások teológiai háttérű megfeleltetése a 16. század első feléig, Farkas Andrásnak 1538-ban, még Buda eleste előtt *Az zsidó és magyar nemzetről* született históriás énekéig vezethető vissza, amelynek strófáiban – a Tóth Lászlónak is köszönhető – mai tudásunk birtokában egészen a jelenig értelmezhető referenciatartományban olvashatjuk a Csallóköz, a Mátyusföld és a Szerémség említését:

*„A zsidó népeket isten foglyá adá
Régen babylóniai kerálnak,
Magyarokat adá törökök markába,
Kik a Sarlóközből, a bő Mátyus földéből,
Szalából, Somogyból, a Szerém földéről,
A széles alföldről sok népet elhajtának.”*

Szalatnai Rezső 1946-os – Fábry naplójához és Sas holokausztmonográfiájához hasonlóan közel félszázadig kéziratban maradt – *Memorandumának* Tóth László által idézett bevezető szakaszában (279–280.) a *magyar* jelzöt a *zsidóval* helyettesítve hiteles 1944 tavaszi, német megszállás utáni felvidéki helyzetképet kaphatnánk. Azt a megszállást és annak nyomán a holokausztot azonban alig egy évvel később újabb megszállás és kirekesztés, majd jog- és vagyonfosztás követte. A Vörös Hadsereg kötelékében és nyomában érkező csehszlovák hadseregcsoport az exlégios Svoboda tábornok vezetése alatt – az egyidejűleg Moszkva és London irányából érkező új hatalom főembereinek már menet közben sietősen kiadott utasításait teljesítve – az oroszországi cseh légió könyörtelenségével, ellenséges meghódított terület ellenséges lakosságaként kezelte a szlovákiai magyarságot és németiséget, benne a holokausztot túlélő magyar zsidókat is. Mindezt, azaz a korábbi megszállók rendeleteit és intézkedéseit visszhangzó emberiség elleni bűncselekményeket a Vörös Hadsereg védelmében Prágába és Pozsonyba bosszúszomjason visszatérő Beneš és Gottwald, Clementis és Husák irányította, a magát demokratikusnak hazudó csehszlovák restauráció törvényesítette, kíméletlenül végrehajtva a két szláv nemzet korlátlan hatalmába került, és – a győztes hatalmak jóváhagyásával – minden vélt vagy valódi sérelméért bűnbakként feláldozni tervezett magyar és német lakosság kitzasztását a törvény sáncai közül, bárki szabad prédájaként.

A Tóth László – és mások, elsősorban Janics Kálmán, Molnár Imre, Vadkerty Katalin, Zalabai Zsigmond, Vigh Károly, Dunajszky Géza – kötetiben és azok nyomán számos írásban elmondottak több szempontból is késve kerültek nyilvánosságra. Az 1945–1949-es nyílt, állami politikai prioritásként végrehajtott kollektív etnikum-

likvidálási kísérlet (Tóth László sokkolóan igaz szavával: „magyarelles terror”, 269.) koncepcióinak, alapelveinek burkolt és tagadott, mégis mindmáig tetten érhető és nemzetközi szinten is bizonyos figyelmet keltő tovább élése pedig mindennél beszédesebben igazolja, hogy még sokszor, sok helyen és sokféle módon kell szóvá tenni, elmondani, a tagadástól, hallgatástól és felejtéstől megmenteni, megvédeni azok emlékét és szenvedését, akiknek életét vagy pusztta életén kívül mindenét védelem nélkül, kiszolgáltatott állapotában rabolták el.

Ugyanakkor jelen kötete nyomán is felvetődik az, hogy a holokausztéhoz hasonlóan (lásd például Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei*. Budapest, 2021.) feldolgozásra vár a magyar kisebbségi végveszély korának irodalmi megjelenítése, ábrázolása és emlékezete, akárcsak emlékművei és emlékhelyei – persze nemcsak a felvidéki, hanem a délvidéki, kárpátaljai, erdélyi magyar kisebbség üldözésének, elűzésének témájában is. Nyilván tanulságos lehet a nagyrészt felszámolt német kisebbségek sorsának irodalma, dokumentálása is, ami a rendszer-váltásig úgyszintén akadályokba ütközött, legalábbis a vasfüggönytől keletre.

Mérlegelés kérdése lehet az így feltárt írások esetleges esztétikai, szűkebben vett „irodalmi” értéke. Lehet a hontalanság éveinek irodalmát, feltárt hagyatékát szenvedéstörténetnek (vagy akár Jászi, majd Vigh Károly szavával: Kálváriának) is nevezni, de mindenképpen kivételes írások ezek, és egyéb művekből, teóriákból elvont kritériumok alapján, eltekintve humánumtól, emberi sorstól, végletes élethelyzettől nem értékelhetők méltányosan, ahogyan *Anne Frank naplója*, a *Bori notesz*, *A Gulag szigetvilág* és más szemtanúi és túlélői beszámolók sem.

Tóth László 2007-ben döböntette rá *Az őrhely megszólal* című revelatív Fábry-dokumentumkötetének olvasóit, hogy „csak ma, ötvenkilenc-hatvankét évvel a történetek után látszik igazán, micsoda – azóta sem kihevert – károsodás érte 1945–1949 között a (cseh)szlovákiai magyarságot.” (315.) Kedvező fejleményként, lassan érlelődő fordulatként ezt követően, az 1960–1970-es évekre e kisebbség magára találó maradékában új értelmiségi generációk nőttek fel a polgári közép réteg likvidálása, elűzése után már az alsóbb társadalmi osztályokból, a szovjet típusú új rendszer pozitív szociális diszkriminációjának következményeként is. Így aztán – talán szándéktalan vigasztalás gyanánt – a jelen kötet írásai arra is ráeszméltetnek, hogy a holokauszttól is sújtott, majd rövidesen a fizikai likvidálás, teljes szétszóratás és kiűzetés, szellemi és nemzeti kipusztítás, írástudatlanság, fizikai erőszakkal kikényszerített identitáselhagyás és -váltás peremére taszított felvidéki, szlovákiai magyarság a végveszély korát követő, ahhoz képest enyhültebb, szovjet típusú totalitarizmus mégoly csekély és patyomkini célú lehetőségeit kihasználva, és korlátozásait „ahogy lehet”, egymással összekacsintó módon kitágítva, egy-két évtized alatt képes volt erőre kapni, tanult réteget kinevelni, kollektív nemzetiségi és történeti tudatra ébredni és megszerveződni, sajtót, irodalmat és könyvkiadást, szinte teljes vertikumú oktatási rendszert, színházi és hagyományápoló kultúrát és járulékosan új, saját hagyományokat teremteni és működtetni, és ezzel – egy

közepes méretű nagyvárosnyi lélekszámát tekintve – minden összehasonlítást kiálló teljesítményt felmutatni. Mégpedig úgy és annak ellenére, hogy „*a második világháborús embervesztés, a zsidóság elhurcolása, valamint az 1945–1948 közötti esztendőök magyarellenés terrorja következtében a Csehszlovákiában rekedt magyarság másodszor is az irodalomalapítás – az írott szó mint létfeltétel – kényszerhelyzetébe, s a nyelvi, kulturális és közösségi identitás megmaradást szavatoló kialakításának és megerősítésének stádiumába került.*” (269–270.) Hozzáfűzhető: a szellemi és kulturális újjászületés talaja az a kedvező irányú demográfiai folyamat volt, amelynek eredményeként e nemzetrészt lélekszáma 1970-re ismét 600 ezer fölé emelkedett.

Az írói pályafutása kiteljesítésén, gazdag termésének betakarításán munkálkodó Tóth László munkássága, életműve mindennek egyik jelentékeny emlékműve. Jelen kötete pedig nemcsak emlékműve egy megpróbáltatásokkal telt kornak és az abban, azzal dacolva helytálló, mindennek ellenére kiváló és maradandó műveket létrehozó személyiségeknek, hanem legalább erkölcsi és szellemi igazságtétel is mindezen vonatkozásokban. Ami persze nem helyettesíti a hivatalos, jogi, anyagi és történelmi igazságtételt, de még inkább rávilágít annak fájdalmas hiányára.

A kisebbségi körökben manapság is tapasztalható, Tóth László által egyik helyzetképi eszéjében (*Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás*, különösen 506–510.) is szóvá tett jóhiszemű értéktagadások, leértékelések tájékozatlanságra, tudatlanságra épülnek. Ezeket alaposágával cáfolja a jelen tanulmánygyűjtemény és a szerző több korábbi kötete, így kivált *Az őrhely megszólal* (Pozsony 2007), a *Hontalanok* (Pozsony 2014), s korábban a javarészt kéziratból megmentett írásokat közzétevő *Mint fészkből kizavart madár...* (Molnár Imrével, Budapest, 1990.) és „*Hívebb emlékezésül...*” (Pozsony, 1995.) Továbbá ezek ellenszerét adhatja a magyar „kisebbségi évszázad” megismerésében mutatkozó számos fehér folt – a kötetben ismételten szóba hozott – felszámolása. Ennek sürgetésében Tóth László nem véletlenül csatlakozik a szlovákiai magyar művelődéstörténet lelkiismeretes kutatóihoz, köztük Turczel Lajoshoz és saját sokszoros szerzőtársához, Filep Tamás Gusztávhoz, akik szintúgy minduntalan „hiányzó fejezetekbe”, feltételezésekkel vagy öröklődő tévedésekkel kitöltött ismerethiányokba ütköztek, ütköznek munkájuk során.

Az említett értékzavar egyik oka a történetiség fogalmának, szempontjainak hiánya. Maga Tóth László éppen ennek felismeréséhez jutott el. Nagy utat tett meg, hiszen miután fiatal költőként hagyományellenességgel, hagyománymegvetéssel vádolták (noha ilyen értelemben sohasem írt vagy nyilatkozott), ő lett az, aki a magyar irodalom- és művelődéstörténet részére és részeként dokumentálta a szlovákiai magyarság 1945–1949 közötti üldöztetésének, valójában felszámolási kísérletének írásbeliségét.

Történetiség nélkül nincs irodalmi érték, értékelés, értékelismerő befo gadás. Ezt igazolja az utóbbi évtizedek nagy hatású – ne mondjuk divatosan és

felszínesen posztmodernnek, inkább az irodalomértést új szempontokkal és fogalmakkal elmélyítőnek – irányzata, a recepcióelmélet és -esztétika is, amely – a régi művelődésben alapvető klasszikus auktorolvasást mintegy felelevenítve – ismét határozottan kapcsolta össze a más-más korban, közegben született műveket egymással, éppen a befogadásban mutatva fel azok kölcsönös és folyamatos egymásra hatását, megszüntetéssel megőrizve e tekintetben szinkronia és diakronia nem kevésbé spekulatív (forma és tartalom dilemmájára emlékeztető) ellentétét. Azaz röviden: történeti dimenzió nélkül csak torz és csonka, tehát időleges és elszigetelt érvényű és hatású, tévutas jelenképek lehetségesek az irodalomban is.

Tóth László jogosan mutatott rá több alkalommal (kötetünkben különösen: *Hontalanok* II. és IV., 207–213., 236–264.) a „némaság” és „hallgatás” éveiből származó tiltakozó, emlékező és dokumentáló írások és illegális szerveződések ismeretében ezen korábbi megnevezések, minősítések érvénytelenségére, noha azok részben magától Fábry Zoltántól származnak, akinek háromosztatú (első, második és harmadvirágzásnak elnevezett) korszakolása sokáig magától értetődő keret volt a szlovákiai magyar irodalommal foglalkozóknak. Kiváló nemzedéktársa, a néhai Zalabai Zsigmond ellenben – a rendszerváltást követően általa is gyűjtött és közölt korabeli kézíratos irodalom alapján – már külön irodalomtörténeti „főkor-szakként” definiálta a szóban forgó négy (valójában inkább öt) évet (lásd *Irodalom és „iroda-lom”*. Dunaszerdahely, 1997. 40.). Fentiek alapján megkockáztatható: valójában Csehszlovákia (és a többi trianoni utódállam) 1944–1949 közötti kisebbségellenes hadjáratait követő négy évtizedet lehetne, kellene a hallgatás éveinek nevezni ebben a vonatkozásban.

A korszakokra osztás és a szakaszhatárok kérdésén messze túlmutatóan Tóth László és mások kutatásai és publikációi a „hontalanság éveiről”, valamint azok előzményeiről, háttéréről és következményeiről, nemkülönben a többi határon túli magyar nemzetrésszel kapcsolatosan a rendszerváltás nyomán nyilvánosságra került új ismeretek egyre inkább kétségtelenné teszik, hogy újrairandó a csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség és irodalom 1938 utáni története, továbbá megírandó a magyar irodalom, nemkülönben a magyar nemzet Trianon utáni, illetve 20. századi integratív, szinoptikus szemléletű története. A kisebbségi évszázad számos fehér foltjának egyik, a kötetünkben vizsgáltakon kívül eső példája az 1938-ban visszatért Felvidék eddig alig emlegetett és vizsgált irodalma, művelődése. Ennek mindmáig szinte általános szó nélkül hagyása (ami vélhetően összefügg Jaross Andor 1938 utáni befolyásának és mind a „felvidéki szellemet”, mind a csehszlovák és a szlovák állam demokrata magyarságát utólag is kompromittáló gyászos szerepének szégyenletes végjátékával) közvetlenül érinti a szlovákiai magyar irodalom léte-nemléte, határai és fogalma körül időnként fellobbanó viták lényegét (kötetünkben lásd: *Hagyomány-folytonosság – hagyománytörés – identitás*, 501–503. és 522.).

A kötet nagy ívű portréi (a Szent-Iványi-, Peéry-, Fábry-, Forbáth- és – szűkebb fókuszából adódóan csak részben – a Grendel-esszé) az esszéíró Tóth László minden

erényét demonstrálják. Mindenekelőtt jó értelemben vett pozitivista tényfeltárást végez, ebben Turczel követője. A felsorakoztatott adatokból és azok célszerű egymáshoz kapcsolásából, összefüggésbe helyezéséből nemcsak a tárgy teljes képe alakul ki, hanem – mintegy kimondatlanul – kirajzolódik az írói és emberi egyéniség, magatartás és jellem. És ha valamit – bizonyára igazságtalanul, de a kötet írásából adódóan – hiányolhat az olvasó, az talán épp a tárgyalat erőfeszítések, kudarcok és a kitartás mögött rejtőző közelebbi életrajzi háttér, az emberi sors- és lélekrajz (aminek mintáit Németh G. Béla nagy személyiség- és portréesszéiben olvashattuk pár évtizede). Igaz, a feladatként vállalt áttekintő, ismertető célú bemutatás (például Forbáth művei vagy levelezése esetében) nem ad mindig alkalmat ilyesmire. Az mindenestre nem véletlen, hogy kik a portrék alanyai, a tanulmányválogatás *középponti* alakjai. Ezt Fábrý és Forbáth kapcsán fogalmazza meg a szerző: „*Életük, sorsuk, tevékenységük bár a szélekhez kötötte őket, szerepük, jelentőségük bizonyos vonatkozásai kiemelték és napjainkban is kiemelhetik őket a meghatározottságaik – a korukból és személyiségükből eredő korlátaik – közül.*” (349.)

A sokszorosan el- és félreismert Fábrý Zoltán sokáig egyoldalú megítélésének objektívebbé és méltányosabbá válásában Tóth László említett szövegközlései és kutatásai alapvető előrelépést hoztak. Szerzőnk e tekintetben is tényszerűsége, véleményeiben árnyaltságra törekedett. A változatos vélemények áttekintése (268–278.) kapcsán a recenziens megkockáztatja: Fábrý két pályaszakasza marandó helyet érdemel a magyar irodalom- és művelődéstörténetben. 1938 előtti korszakában Fábrý, az ő szavával „emberirodalmi” és „valóságirodalmi” a balos expresszionista avantgard, tehát a modernizmus, a magyar irodalmi modernség írója, kritikusa és publicistája volt, kivált indulásában és indíttatásában (hasonlóan Kassák, Lengyel József, Illyés, Déry pályakezdéséhez, és szinkronban Karl Kraus, Brecht, Becher, Döblin, Jünger, Toller, Majakovszkij, Jiří Wolker és mások korabeli írásaival, publicisztikájával), és onnan eredő – szenvedélyesen emberigenlő és háborútagadó, agitatív, exklamatív és imperatív, azaz buzdításra, felkiáltó és felszólító módra hangolt – egyéni stílusát élete végéig megőrizte. E korszakához szorosan kötődött és abból táplálkozott a következő: az 1938-at követő évtizedes elnémitottsága során kialakuló és dominánssá erősödő, egyetemes igényű humanista, ember-, kisebbség- és elnyomottvédő érzékenysége és értékfelmutatása, valamint azzal egybecsengő antifasizmusa, valójában antitotalitarizmusa. (Ez utóbbi írása a maguk műfajában Kertész Imre művei mellé állíthatók.) Pályájának e második korszakához kötődnek Tóth László tanulmányai is.

Fábrý a kapitalista rendszerben antikapitalista, a fasiszta és posztfasiszta Szlovákiában antifasiszta, a szovjet típusú totalitarizmusban antitotalitarista volt, a Trianon utáni új nacionalista államban pedig 1920-tól mindvégig antinacionalista. Visszhangtalansága nem meglepő. Német községben élő magyarként az elnémitáson kívül kétszeresen is száműzés fenyegette 1945-től, amit vélhetően azzal került el, hogy az abaúj-tornai magyar és a szepesi szász településterületől egyaránt

elszigetelt Stósz és Mecenzéfet már nem érte el az időközben leállított nyugati szláv „etnikai tisztogatás”. Élete utolsó két évtizedében korábbi baloldali múltja némi védelmet nyújtott ugyan neki, és az elszigeteltségben újra létesülő szlovákiai magyar értelmiség – igaz, javarészt értetlenül – apafiguraként tekintett rá, ám a budapesti és prágai udvarias tiszteletkörök kiérdemesült antifasisztaként inkább a múltba utalták. Ezt ő Forbáthhoz hasonlóan világosan érezte, amit Tóth László egyértelműen dokumentál levelezésük alapján („... *annyi forró láz gyümölcse*”, 349–421.)

Fábry Zoltán életét, 1920–1970 közötti írói pályáját utolsó, pusztumusz kötete (*Vigyázó szemmel*. Pozsony, 1971.) alcímében maga foglalta össze: „*Fél évszázad kisebbségben*”. Az időközben eltelt újabb fél évszázad során pedig éppen Tóth Lászlótól származott a legjelentősebb hozzájárulás Fábry megismeréséhez, a torzítás- és ideológiamentes Fábry-kép kialakulásához. Ugyanez elmondható Peéry, Szalatnai és Forbáth kapcsán is. Tóth László értékérzékenységére, értékközpontú gondolkodására jellemző, hogy mindegyikük esetében korábban nem regisztrált vagy nem méltányolt, ám értékelésüket és irodalom-, művelődéstörténeti helyüket alapjaiban módosító és újra kijelölő tényeket, szempontokat és összefüggéseket hozott nyilvánosságra.

Nagyszabású Fábry-tanulmányában (*Az őrhely megszólalt*) elődeihez hasonlóan Tóth László is az író közismert jellemző vonásaként említi Ady-hivatkozásait. Ennek kapcsán érdemes kitérni arra, hogy a Fábryról szólva visszatérően méltatott Ady-kultusz a századelőn eszmélő magyar írástudók nemzedéki jellegzetessége (Vezér Erzsébet szavával „anyanyelve”) volt, ám ha közelebről megnézzük hivatkozásait (és ez a Fábry-összkiadás birtokában már reális, önálló tárgyalásra érdemes szempont), Fábry Adyban – amint később másokban is – az előtte és még további félszázadig senki által nem érzékelt expresszionista hangoltságra, stílusjegyekre, beszédmódra reagált olyan intenzitással, hogy élete végéig a magyar expresszionizmus-előfutár költő, az expresszionizmust, annak emberapoteózisát, hierarchia- és parancsuralom-ellenességét a kor és a nagy háború levegőjéből európai kortársaitól függetlenül kiszűrő Ady maradt a költői mércéje és erkölcsi, magatartásbeli példaképe. Fábry számára mindvégig ez az élmény maradt „Ady iga-za”, mint ahogyan Fábrynak mindmáig nem méltányolt igazsága, őt a legnevesebb Ady-értők mellé emelő érdeme az, hogy erre az Adyra ő nyitotta rá a szemünket elsőként.

Peéry Rezső értékelése, amelyet Tóth László egyetértőleg emel ki, a 20. század második felének jellemprobájaként nemcsak Fábry Zoltánra lehet igaz: „*Radikális antimilitarizmusa és humanizmusa a kommunista világnézet boltívei alá vezette, ám [...] etikai indításból maradt annak, és élete egyik legimpozánsabb teljesítménye, hogy nem követte ezt a világnézetet akkor, amidőn a leigázottak vallásából a leigázók dogmája lett. [...] távol maradt a hatalom köreitől, [...] élete alkonyán*

megindító becsületességgel revideálta ifjúkori radikalizmusának iszonyú tévedéseit [...]” (278.)

Tóth László a maga mérlegelő, fontoló, körültekintő módján véleményt mondott az utóbbi években ismét napirendre kerülő, a kisebbségi irodalom definiálását, autonómiáját érintő fogalmi (és többek szerint nem kevésbé pozíció-) vitában, hiszen erre készítették a lehető legkonkrétabb élettapasztalatai, amelyekre *Kisebbség, többség, Közép-Európa* cím alatt tekintett vissza. A kisebbségi magyar irodalmakat lényegében a Trianon nyomán kialakult magyar nemzeti kisebbségek, illetve nemzetegész és nemzetrészt viszonyának meghatározásával analóg tartalommal definiálja: „*Irodalom természetesen egy van, s ezen belül magyar irodalom is egy. [...] Viszont a magyar irodalmon belül is vannak történetileg kialakult [...] régiók, többé-kevésbé önálló fejlődési elemeket is mutató, valamint különböző fejlődési kényszerűségek és rendellenességek hatása alatt is alakuló irodalomrészek.*” (27.)

Írói, szerkesztői és állampolgári élettapasztalatai, életfordulatai generálták és formálták gondolkodását, majd szemléletét a kisebbségi írástudók (s talán nemcsak azok) – helyzetük folytán szinte elkerülhetetlenül, sorsszerűen átél – kettős identitására vonatkozóan:

„Magyarországra [...] magammal vittem időközben természetessé vált cseh-szlovákiai magyar önazonosságomat is, s a magyar fővárosban is e kettős identitás jegyében éltem és dolgoztam... Ma pedig [...] Szlovákiában élő magyar állampolgárként, és két évtizeddel Csehszlovákia megszűnése után sem tudok csak szlovákiai lenni, s a magyar mellett nem szűnő [...] csehszlovákiai magyar azonosságom tudata változatlanul köt egy olyan országhoz is, amely [...] már nem is létezik...” (37–38.)

A magyar és cseh-szlovákiai identitásból következik a közép-európaiság, amelyre a szlovák, a cseh és a lengyel költészet ablakán keresztül tekintett ki Tóth László, és amelynek számos jelentős műfordítása és műfordítás-antológiája révén maga is gazdagítójává lett. A szlovák költészet magyar fordítástörténetét összefoglaló esszéjében (*Együtt és külön*, 7–26.) egyértelművé tette, hogy szerinte a közép-európai irodalmak egymás számára a világirodalmat is jelentik, azaz jelenthetnek az eddiginél rendszeresebb és elmélyültebb egymásra s főként az értékekre figyelés esetén. A modern szlovák líra például „*sok olyan értéket, tartalmat, mozzanatot, cselekvési teret és lehetőséget megmutathatna nekünk, amit a mi látásunk számára esetleg más optikák tehetnek csak érzékelhetővé*”, hiszen abban „*olyan folyamatok (is) zajlanak, amelyek a magyar versbeszédet és versbéli kifejező eszközöket is gazdagíthatnák.*” (25–26.) E gondolatok analógiáját Bartóknak a szlovák és a magyar népzene általa felfedezett kölcsönhatásairól tett megállapításaiban fedezte fel esszéírónk.

Állítások, vélemények és konklúziók mellett nem kevésbé fontos kérdések és kétségek is megfogalmazódnak Tóth László esszéiben (kivált a már hivatkozott *Hagyományfolytonosság – hagyománytörés – identitás* címűben). Derűlátásra

távrolról sem adnak okot a más-más nevek, programok, esetleg jelszavak jegyében nemzedékről nemzedékre újratermelődő szembenállások, amelyek háttérében burkoltan vagy nyíltan a kizárólagosság igénye is jelen van, ami oly ismerős a szegregált közösségek (gettók) szociálpszichológiájából. A értékszűkösség és -hiány érzéséből, a kicsiség és visszhangtalanság tudatából, a bezártságfóbiából, valamint az identitásvesztés veszélyéből és a frusztrált kitörésvágyból fakadó kínzó szorongás nyomán megjelenik a öngyűlölet és az önfelszámolás igénye és mellette a radikális felülemelkedés illúziója, nemritkán a meghaladás könnyebb és rövidebb útjával kecsegtető – Illyés által definiált – „bugaci párizsiság” provincializmusának képében. Semmivel sem megnyugtatóbbak a jövő távlatai: az említett belső meghasonlások, a romló működési feltételeknek a sérülékeny kisebbségi kultúrát érzékenyebben érintő szorításán, valamint a kedvezőtlen demográfiai folyamatokon tépelődő esszéíró kötetét már-már kedveszegetten, kényszerű rezignáltsággal nyitva hagyott, távrolról sem költői kérdések zárják: „*Lehet-e a lentnél lejjebb?*”; „*A történet vége? Egy új kezdete?*” (495., 519.)

Amennyiben az olvasó ezekre s társaikra mégis választ szeretne kapni, a kötet írásaihoz kell visszatérnie, amelyek sajnos bővelkednek súlyos, kilátástalan, sőt tragikus közösségi és egyéni élethelyzetek tárgyalásában a felvidéki magyar irodalom történetét tekintve. Legfontosabb, középponti alakjaiban ugyanakkor Tóth László felmutatja a beletörődés, önfeladás ellenpéldáit, ellenlehetőségeit is. Azoknak jelentősége, jellembeli nagysága pedig nemcsak a magyar irodalom és kultúra szlovákiai részének kínál illúziók nélküli erkölcsi és gyakorlati támaszt és tanulságokat.

A tanulmányai javát magában foglaló kötet felhívja a figyelmet Tóth László esszéírói stílusára is: ez érett, mindenkor (helyenként a tömörség árán is) pontosságra törekvő, a magyar irodalmi értekező próza kiválóságainak évtizedes olvasásán iskolázott és csiszolódott, kerüli a poentírozó egyszerűsítés, a publicisztikus élezés hatáskeltő fogásait a körültekintő átgondolás, a megfontolt kibontás javára. Kétségtelen, hogy Tóth László nem a sarkos, netán provokatív megfogalmazások és kinyilatkoztatások írója: van álláspontja, véleménye, de ha azzal ütköző felfogással találkozik, akkor is kerüli a kinyilatkoztatást, címkézést. Az általa vitatott nézetekhez cáfolás és elutasítás helyett akár többször is visszatér, és újabb értelmezési lehetőségeket felvetve próbálja őket – Tordai Zádor szavával – „megértő módon” bemutatni.

További értéke a jó értelemben vett felvilágosító, ismeretterjesztő hatás. Különösen fontos ez olyan, Tóth László esszéiben is kimerítően tárgyalt, de nem egyedül Csehszlovákia vonatkozásában releváns kisebbségérelmi témakörök esetében, amelyeknek tagadására, elhallgatására kezdettől mindmáig komoly erőket és intézkedéseket vetettek és vetnek be a hallgatás megtörését sérelmező kormányok – előbb hatalmi szóval, cenzúrával és tiltással, a rendszerváltást követően pedig még változatosabb eszközökkel: médiamanipulációval, adathamisítással, -titkosítással

és -megsemmisítéssel, rágalmozással, lejáratással, lobbizással, akadályozással, nemzetközi és EU-szintű diplomáciával és egyéb „jogállami”, értsd: az e célra szabott törvényeken belüli eszközökkel.

Üdítően hat az olvasóra, hogy Tóth László kerüli a tudósi pózokat, a profeszszoros nagyképűséget, külföldi teoretikusok és szaktekintélyek ezoterikusan ható nevének, kulcsfogalmainak emlegetését – mindazt, ami e műfajban nemritkán a saját gondolatokat hivatott helyettesíteni. Alaposan megismert témáinak tárgyalása során beéri saját tapasztalatainak, kutatott anyagának – az átéltek személyes hitelességével nyomatékosított – értelmezésével. A beszúráások, zárójeles megjegyzések, közbevetett módosító és kérdőszók jelzik állandó igényét a mérlegelésre, az elhamarkodott következtetés, ítélezés és címkézés elkerülésére, ami oly jellemző Tóth László értekező írásaira és gondolkodására. Igaz, ezen formai elemek helyenkénti gyakorisága a bizonytalankodás hatását keltheti.

Tóth László tanulmányválogatása jóval többet tartalmaz, mint amit a nyilván minél átfogóbbnak szánt, emiatt nem kevésbé elvont és általános kötet cím fogalom párja ígér. A kötetben foglalt, összességükben hagyománymeghatározásokat és identitásváltozatokat tárgyaló írások mindegyike figyelmet érdemlő munkája a szerzőnek, és a reprezentatívnak szánt, utószóval együtt több mint félezer oldalas válogatásban – terjedelmi keretek híján – még jó néhány fontos, akár hasonló témakörű dolgozata helyet kaphatott volna. A kötet gerincét képező hét nagyobb portrétanulmány pedig irodalom- és művelődéstörténetünk emlékezetes, úttörő és egyben összegző, maradandó és megkerülhetetlen darabjai közé fog tartozni.

Amint az utószóként közölt kötetzáró szerzőportréban a kötet anyagát gondozó Csapody Miklós is utal rá, Tóth Lászlónak – az ellenkező előjelű jóslatok dacára – sikerült az is, hogy ezzel az egyszerű névvel lett nevezetes író. A magyar – vagy ha úgy tetszik, „világmagyar” – irodalom közönsége ma már tudja, hogy Tóth László nem magyarországi vagy szlovákiai magyar, nem budapesti vagy dunaszerdahelyi író, hanem magyar író. A Magyar Napló Kiadó kötete ezt az identitást minden külön értesítés helyett és minden eddiginél nyomatékosabban egyértelművé tette.